

I. Római katolikusok.

A törökök kiűzetése után Aradvármegye területén nemcsak az alkotmány szünetelt, hanem mondhatni, maga a hit is, melyről pedig minden nyomorúsága közt legkésőbbben mond le a szegény ember. Voltaképp itt sem mondott le; de mivel nem voltak művelt, tanult papjai, a nép egy része meglehetősen elvadult, más része pedig valóságos babonáságra merült.

Rendkívüli hatást gyakoroltak a nép kedélyére azok a *csodák*, melyeket különösen Mária radnai kegyképével hoztak összeköttetésbe. Hírók csak a kurucz időkben kezdett terjedni¹⁾, följegyzésekhez pedig csupán 1707-ben fogtak²⁾. 1732. július 28. maga Aradváros elüljárósága bizonyította, hogy midőn a kurucz időkben Aradon a gugás dőghalál dühöngött, Bummer Anna Mária, egy Heister-ezredbeli katona felesége, álahalálából egy pillanatra föleszmélve, kijelentette, hogy ez a csapás nem múlik el addig, míg búcsújárással nem keresik föl a radnai kápolnát. A polgárság fegyveres kísérettel el is zárandokolt a kegyképhez és azóta enyhült is a járvány³⁾. — 1710-ben az egész radnai nép tanúskodott a mellett, hogy azt a radnai oláh leányt, ki el akarta lopni a Mária-képre aggatott gyöngyököt s ékszereket, csupán a nép s a papság imájára lehetett megszabadítani a képtől, melyhez odaragadt⁴⁾. »Szavahihető« emberek nem-egyszer esküdöztek, hogy éjjelenként mennyei világosságot láttak a kis kápolnában, mely azonban eltűnt, ha a kápolnához közeledtek; sőt angyali éneket és zenét is hallottak onnan⁵⁾. A tünemény okát a kételkedők sem tudták kideríteni.

1718-ban egy köszvényes radnai lakos, kiről a kuruzslók már lemondtak, ágyastúl a templomba vitette magát, Máriához folyamodott s pár nap múlva teljesen meggyógyult. 1724-ben maga Arad tanácsa is írásban bizonyította, hogy Jung Regina aradi asszony, kinek jobb keze teljesen összezsugorodott, Radnán imádkozás közben gyógyult meg. Még nagyobb csoda volt, midőn Varics Péter aradi ácsnak teljesen nyomorék gyermeke magában a templomban kezdett járni, vagy midőn a radnai Schneider Ferencz lutheránus létére is a templom ajtaja elé vitette magát s azonnal fölkelt

* A 229. laptól fogva a fejezetek számozásában idáig hátramaradás történt.

¹⁾ *Esterás* (Esterházy) Pál A boldogságos szűz Mária szombatjában (Nagyszombat, 1693. és 1701.) és *Szentiványi Márton* (Diss. paral. rerum mem. Hung. Nagyszombat, 1699.) még nem említi a radnai csodatevő képet. — ²⁾ *Protocollum* conv. Radnensis, 11. l. — ³⁾ Az oklevél, mely tanúk gyanánt Jung Keresztélyt, Kolb Orbánt, Armbruster Mátyást és Ringlieb Jánost idézi, *Jaisnál*, Gesch. der Jungfrau zu Radna, 52—53. — ⁴⁾ *Dugonics*, Radnai történetek, 70—75. — ⁵⁾ *U.o.* 81—88. *Jais*, 40—43.

és járt, mire át is tért a kath. hitre. Kladváról egy dühöngő őrutlet lánczra verve vittek Mária képéhez; s a szegény ember könnyekben tört ki és meggyógyúlt¹). Az 1738-ban kitört pestis lezajlása után az aradiak is fogadalmat tettek, hogy évenként elzarándokolnak Radnára. — 1742. július 28. tartották meg az első búcsújárásukat s a díszbe öltöztetett 24 gyermek tálczákon sok ékszer, aranyat és ezüstöt helyezett el a főoltáron. Még éjjel is imádkozva és énekelve, csak negyednap tért vissza a zarándok-csapat²). Azóta kivált a glogováczi, szentannai, új-panáti, új-aradi, lippai stb. svábok árasztották el a kolostor folyosóit olyan fára festett képekkel, melyekben betegségökből való fölépülésöket ábrázolják egyes falusi piktorok.

A zarándokok száma nagyon változott. 1753-ban máshonnan csak 1310, — 1767-ben már 12,000 jött és csakhamar 20—30,000 közt változott. Eljöttek, ha — mint pl. 1774. júl. 25. — még úgy gátolta is őket a Maros áradása. Még jobban növekedett a híveknek ez az odaözönlése, midőn XIII. Kelemen pápa 1767. május 16.-án teljes búcsút adott mindazoknak, kik Radnára zarándokolnak³). Az ünnepi szónoklatot rendszeren a legnagyobb csapat papja mondotta. Jellemző pl., hogy az eleki plébános 1751. június 6. németül, 1767. jún. 14. pedig magyarul prédikált. De nemcsak az együgyű nép kereste föl Radnát. Dugonics András Radnai Történetei mutatják⁴), mily nagy és általános volt a Mária közbenjárásába vetett hit a XIX. század elején is az úri népnél. Báró Haruckern Ferenczné Gyuláról 1743—1758. közt gyakran eljárta a radnai búcsúra. Udvari papjának, Pater Antoninak, minden nagyobb állomáson miséznie kellett. Eleken már az oltárnál állt, mikor észrevette, hogy nincs ostya. Nem volt a plébánián sem, miért a báróné összeszidta a hanyag papot s lovas embert küldött Gyulára ostyáért. Négy óra múlva azután elkezdhették a misét s a báróné csak annak végeztével ült ebédhez⁵). 1768. ápril 25. maga II. József is térdre borult a kegyelem képe előtt. 1769. aug. 28. Mitrovszky Károly temesi főhadparancsnok Lietzen és gr. Soro kíséretében »hallatlan ájtatos lélekkel« egymásután négy misét hallgatott végig. 1776. okt. 4. gr. Lázár József, kálvinista létére, ájtatosan hallgatott misét Radnán, honnan másnap a képről írt szent könyvvel s több szentképpel megajándékozva utazott tovább Bécsbe, hogy föllépjen b. Henter ellen, ki el akarta venni előle jegyesét, Kornis Anna Máriát. A gróf Bécsben csakugyan kath. lett, mire a királyné neki ítélte oda a szép menyasszonyt.

A radnai búcsú ellen csak kerülő úton lépett föl a vármegye. 1745. május 16. meghagyta, hogy mindazon megyebelieket, kik a Maros baloldalán a lippai halmon »egy gonosz és istentelen életű rácz paptól babonásan s a nép elvakítására föllállított kereszt imáadására és tiszteletére átzárandokolnak«, minden halogatás nélkül száz bottal büntessék. Ha pedig titkon mégis keresztüljutnának s ez kitudódnék, babonájuk miatt annyiszor-amennyiszor 12 rajnai forintot fizessenek. Az e tekintetben való örködést már a r. kath. anyaszentegyház érdekében is a legmelegebben ajánlották a szolgabíráknak⁶). II. József viszont 1768. ápril 25.-én azon visszaélések

¹) *Fajcs*, 53—58., 62—3. *Bajai* Pál, De gratiis atque beneficiis beatissimae V. Mariae Radnae in Ungaria. (1766?) Már 1772. márcz. újra nyomatták. L. Radnai protocollum, I. 86. — ²) *Lakatos*, II. 134. *Szöllőssy*, A Szentháromság-szobor, 12—13. — ³) *Radnai protocollum*, I. 56—65. — ⁴) Radnai Történetek. Szeged, 1810., 12r. 144 lap. — ⁵) *Haan*, Haruckern udvara. Békésm. tört. évk. I. 24—25. — ⁶) *Aradm. jk.* 1745., 491. l. Ez a kereszt most a lippai g.-kel. templom déli oldalán áll s megvan a zarándoklást ábrázoló kezdetleges kép is.

ellen kelt ki, melyekre a radnai zarándoklatok adnak alkalmat. A bántási búcsúsokkal — szerénte — a zárdába menekülnek a tolvajok is és ott rejtegetik lopott holmijokat. Talán ennek következése volt, hogy 1775. a helytartótanács szabályozni kívánta a búcsúkat, első sorban a radnaiakat, mivel azokban a nép éppen a legnagyobb munka idején vesz részt. Békés- megye be is tiltotta a zarándoklatokat¹⁾. Ez ellen azonban a papság zúgó- lódván, 1779. decz. 27. a h. tanács az érdekelt vármegyéktől megkér- dezte, mikorra kellene tenni a kegyes és csodás képekhez való búcsújá- rások idejét? Arad 1780. jan. 31. azt felelte, hogy az ily zarándoklások nemcsak kényelmetlenek, hanem sok gonoszságra is adnak alkalmat, mivel nagyon kevert nép kerül együvé; azonkívül, bárgyú kegyességből, a tudat- lan nép többnyire *képimádás*ba esik, mintha valamely képnek rendkívüli ereje és hatalma volna. Hibások ebben a papok is, mert nem magyaráz- zák meg kellően és értelmesen a csodák mibenlétét. A vármegye tehát inkább eltörölné az efféle búcsúkat s a kegyes fogadalmakat mindenkinek saját jámborságára bízna²⁾. Megtörtént, hogy az 1817. szept. 8.-ai búcsút, az inség miatt, maga a csanádi püspök is eltiltotta; aznap mégis 6000 ember hallgatta a magyar, szerb és német szónoklatokat³⁾. 1831. aug. 15. a kholera miatt a búcsújárás elmaradt ugyan, de 1836. szept. 8., éppen a kholerától félve, annyira özönlött a nép Radnára, hogy a barátoknak mintegy 15,000 embert kellett megáldoztatniok⁴⁾. E búcsúkkal tovább ter- jedtek a hiedelmek is. Beszéltek a XIX. században is egy szegedi öreg koldúsról, kit bűneitől csak akkor oldoztak föl, mikor a Marostól térden- csúszva, szájából addig öntözte a templom elé fúrt karót, hogy az kiszöl- dült. 1849-ben a dethronisatio után a szegedi búcsúsok Radnán egy szá- raz ágot szúrtak le s azt mondták, akkor lesz megint királya Magyaror- szágnak, ha kihajt az az ág. 1867-ben kihajtott⁵⁾. 1857. szept. 8.-án egy fellegszakadás Radnán sok búcsúst megölt; egy zsidó, kit az árvíz elra- gadt, egy kőkeresztben valahogyan megkapaszzkodva, folyton imádkozott s hányta magára a keresztet, úgy, hogy a nép ennek tulajdonította meg- szabadulását. 1889. január 9. a földmív., ipar- és keresk. minisztérium⁶⁾ eltörölte ugyan a radnai búcsúvásárokat, s a radnaiaknak sem engedte meg a mézeskalácsok, szentképek, olvasók stb. árulását, mindamelltt vasúton még 1892. aug. 15.-én is 16,000 búcsús érkezett Radnára, hol a búcsújárásnak kétszázados multja van.

Az egyházak védőszenteinek ünnepén vagy egyéb különös alkalmak- kor más helyeken is voltak búcsúk. Így pl. 1795. május 3.—június 14. közt Aradmegyének minden templomában megtartották a VI. Piustól enge- dett búcsút s a megye, a püspök kérésére, ez alkalommal (1795. ápril 18.) nemcsak a katolikusokat tiltotta el a tánczról és zenétől, hanem a más hiten levőket is és elvárta Avakumovics aradi g.-kel. püspöktől, hogy ez irányban szintén hat híveire⁷⁾. Ösmerjük 1774—5-ből azt a perpatvart, melyet Aradon és Gyorokon okozott a megyének az az intézkedése, hogy más vallású mesterek is résztvegyenek a róm. katolikusok körmenetei- ben. Pedig maguk a katolikusok sem látogatták szorgalmasan a templo- mokat. Nagy Pál gyoroki lelkész már 1787-ben panaszkolta, hogy hívei az egyházi törvények hátravetésével s a ker. tanítások elhanyagolásával úgy

¹⁾ *Békésm. tört. évk.* XI. 139. — ²⁾ *Aradmegye jk.* 1780., 85. sz. — ³⁾ *Radnai prot.* I. 235. — ⁴⁾ *U.-o.* II. 4., 25. — ⁵⁾ *Külmány, Szeged népe*, II. 172. — ⁶⁾ 57,209, IX. sz. a. — ⁷⁾ *Aradmegye jk.* 1795., 367. sz.

beleélték magukat a kicsapongásokba, hogy még ünnepnap sem járnak templomba. A megye tehát június 1.-én elhatározta, hogy télen munkanap este 8, ünnepnap 9, nyáron pedig 9, illetőleg 10 órán túl egyetlen egy falu korcsmájában se mérjenek bort, a részegeket pedig be kell fogni; a városokban viszont, a bálók idejét kivéve, minden vendéglős köteles télen 10, nyáron pedig 11 óra után csukni¹⁾. Két év múlva a simándiakat is 12 botütéssel fenyegetve kellett biztatni a templom látogatására²⁾.

Az úrirendben szintén voltak a *vallástalanságnak*, sőt az *atheismusnak* esetei is. Mikor Aradvármegye 1770. márcz. 8. a vallás ügyét tárgyalta, b. Péterffy ügyvéde, Pool Keresztély, szóról szóra azt mondta, hogy sem a pápistákhoz, sem a lutheránusokhoz, sem a kálvinistákhoz, sem valami más felekezethez, hanem egyesgyedül csak az Isten igéjéhez akar tartozni; miért is megindították ellene a *fiscalis actio*³⁾. Dr. Réz Józsefet mint jakobinust, Szentháromságtagadót, veszedelmes principiumokat másokba hintető frizurás bolondot vádolták, kinek nincs Istene⁴⁾. Gróf Feketét, 1790-ben a vallásszabadság egyik harcosát, a papság istentelennek mondotta s a nép elhitte róla, hogy holta után testét Szent-Annán kivetette a föld⁵⁾.

Nagyon jellemzi a viszonyokat Szilágyi Ferencz esete. Ez az abrudbányai kiérdemült kálvinista kántor 1784-ben öreg napjaira Ó-Déznán telepedett le s vasárnaponként magánházba gyűjtött össze kálvinistákat, lutheránusokat és katolikusokat; elvonta őket papjaiktól, s maga olvasta föl nekik a bibliát egyéb könyvekkel együtt, melyeket azután saját felfogása szerint magyarázott. Újítása ellen azonban azonnal föllépett Hibling Bernát monyászai plébános-helyettes, a szent-mártoni esperes, a csanád-megyei szentszék, a helytartótanács s végre a vármegye, úgy, hogy Szilágyinak föl kellett hagynia magyarázataival⁶⁾.

Azok közé tartozott talán, kikről Sartori Bernát aradi minorita tanár s utóbb plébános-helyettes »Magyar nyelven filozofia« című munkájában már 1772-ben megírta, hogy »midőn a boszorkányok s ördögösök az ördögi mesterségeknek tanulására ajánlják magukat, a szent keresztséget, a hitnek ágazatit megtagadják, a szent keresztet lábukkal tapodják és az ördögnek hű szolgálatára magukat hittel kötelezik; viszontag az ördög örökös szerencsét ígér s azonnal egy ördög kinek-kinek őrzésére és oktatására rendeltetik«⁷⁾. Könyve, mely teljesen a középkori scholasticismus elavult álláspontját foglalta el, kétségkívül anachronismus volt az encyclopaedisták századában; egyúttal azonban legjobban mutatja, általában véve milyen lehetett az a szellem, melyet a XVIII. század aradi ifjúsága és népe a szószékről szítt magába.

A nép legszokottabb prédikátorai Aradban a ferenczrendi, minorita és — rövid ideig — a kegyesrendi szerzetesek voltak, kiknek négy kolostorából misézni és szónokolni távoleső falvakba is eljártak a rendtagok.

1. *A capistranoi ferenczrendiek* legrégebb kolostora Aradmegyében a *radnai*. Konventté 1730. június 24., Straxemann János tartományfőnöksége alatt alakult. 1754-ben már 14 tagja volt a konventnek, oda nem számítva a 8 theologust és 8 philosophust. 1756—1840. közt legnagyobb (28) volt

¹⁾ *Journal*, 949. — ²⁾ *Ceptionsprotokoll*, 997. — ³⁾ *Aradmegye jk.* 1770., 65. sz. —

⁴⁾ *Zsilinszky*, Békésm. tört. évk. VI. 59. — ⁵⁾ *Müllig* József közlése. — ⁶⁾ *Helytart. tanács* 1784. ápril 26., 9233. sz. A csanádi szentszék jelentése június 8. Aradm. határozata júl. 6-án 358. sz. a. — ⁷⁾ *Márki*, Egy aradi philosophus. Arad és Vidéke, 1882., 35. sz.

az atyák száma 1791-ben s legkisebb (7) 1824-ben; a fráterek száma 2—15 közt változott. A rendtagoknak majdnem fele rendszeren kinn lakott valamely plébánián vagy curatián. 1784—1789-ig nem működött a konvent¹⁾; ekkor aug. 15.-én 28 atyával és 8 fráterrel állították helyre. 1811. június 1. és 1828. június 4. Radnán először tartott ülést a tartomány káptalana. 1830. június 24., a konventté-alakulás százados ünnepén, tartományfőnökké Csevapovich Gergely elhunytá után Dr. Matzek Józsefet választották, ki Radnán 1793. decz. 8. született, consultorra pedig Papsó Dániel radnai guardiánt, könyvtárnokot és jegyzőt tették²⁾. — *Aradon* a várban az Angyalok királynéjáról és szent Ferenczről elnevezett kolostorukat 1705. alapította Preisler Ferencz szerzetes. 1781. az új várba költöztek át s 1861-ig laktak ott, midőn épületöket megváltotta az állam s azt azóta kórháznak használja. Fénykorukat 1761. táján élték, mikor a rendtagok száma 23-ra, 1789-ben már csak 10-re, vége felé 4-re szállt alá. A mellett, hogy a várban lelkészkedtek, Arad népiskoláiban is tanítottak³⁾. **Nem sikerült Bibicsnek az a terve (1749.), hogy a ferenczrendieket Szent-Annán is leteleptsék**

2. *A minoriták* aradi kolostorát és konventjét 1702-ben Höfflich Kamill, a minorita-rend sz. Erzsébetről nevezett tartományának tagja, a kormánytól nyert segélylyel s a hívek alamizsnájából alapította. Mint plébánosok s utóbb mint gymn. tanárok annyira megnyerték a közönség jóindulatát, hogy 1770. márcz. 26. a vármegye is arra kérte Engel püspököt, ezen a területen ne engedje meg más, idegen szerzetnek a colledálást⁴⁾. A konvent tagjainak száma 1768-ban 20, száz év múlva már csak 11 volt⁵⁾.

3. *A kegyesrendiek* szentannai házát 1750. nov. 11.-én alapította Bibics Jakab aradi alispán és neje. Nekik ajándékozták a csak 1748-ban fölszentelt templomot a vele egybeépített házzal együtt; szabad favágást engedtek a harkályi erdőben, odaadták egy malom szombatnapi jövedelmét s 15,000 rajnai forint után 6 $\frac{0}{10}$ -os kamat fizetésére kötelezték magukat annak fejében, hogy az atyák egy három osztályú algymnasiumban tanítsanak, egy lelkiatyát küldenek udvari papúl s annyi misét mondanak, a mennyit, a renddel egyetértve az alapítók kívánnak. Ezt Nemcsényi Adolf, a rend főnöke, Nyitrán 1750. decz. 30. el is fogadta s 1751. júl. 3. Engel püspök, júl. 12. pedig a királyné is helybenhagyta. A rendtagok⁶⁾ nov. 5. ünnepélyesen bevenúltak Szent-Annára, hol 1752. január 1. vették át teljesen berendezett épületöket, s ők vezették 1774—1784. a Bibicsnétől alapított nemesi convictust is. 1788. július 31.-én II. József Temesvárra helyezte át a rendet, mely 1790-ben már ott folytatta Szent-Annán elhagyott működését⁷⁾.

A papi teendőket Mária Terézia korában főképp ezek a ferenczrendiek, minoriták és a kegyesrendiek végezték; különösen az első kettőnek

1) Az ezen időközre vonatkozó 146—153. lap ki is van szakítva a radnai konvent protocollumából. — 2) Radnai protocollum. A plébániáról, búcsúkról és theol. oktatásról külön szöveg. — 3) *Aradváros számadásai, 1768. Lakatos, II. 58. Rupp, III. 65.* — 4) *Aradm. jk. 1770. 190.* — 5) Plébániájokról és állami kezelés alá jutott gymnasiumokról s egyéb érdeimeikről külön szöveg. — 6) Hulini Jónás házfőnök, Fontani Ede hitszónok, Koricsánszky Márk lelkiatya, Cosa Jakab oláh missionarius, Biró Dávid házi káplán és Tuschleitner Kajetán (novitius) tanító. — 7) *Pfeiffer, A kegyestanítórendiek temesvári társházának és főgymnasiumának története. Temesvár, 1890. 9—36. Aradmegye jegyzőkönyvei 1752—1790. Weiser, A kath. iskolaügy Magyarországon, II. 225—236.*

vannak nagy érdemeik a kath. hitélet megszilárdításában. Eleintén a plébániákra is közölök s a váradi kapuczinusok közül küldtek helyetteseket¹⁾. Pl. 1790—1800-ig 12—16, s még a XIX. század elején is 5—6 radnai barát lakott kinn a falvakban. Baj volt pedig, hogy sokan nem is értettek a nép nyelvén. 1748-ban maga a csanádi püspök tanácsolta Bibics Jakabnak, hogy Szent-Annára ne Boszniából vagy Bulgáriából hozassa a ferenczrendieket, hanem a velünk egy kenyeret evő, egy tisztséget viselő s velünk egy királynénak engedelmeskedő Salvator-ferenczrendiek közül; s 1749. okt. 21.-én a helytartótanács nem is hagyta helyben a ferencziek javára tett alapítványát, hanem azt kívánta, hogy inkább egy plébánost és egy káplánt vitessen Szent-Annára²⁾. 1751. azonban Bibics Jakab és felesége a kegyesrendiekkel szerződött s ezt júl. 12. a királyné abban a reményben erősítette meg, hogy »a rend a hitet és az egyházat terjeszti s hogy ott azon vidék nyelveiben jártas papokat tart«³⁾. Bibics csakugyan már 1751. június 21. német szónokot kért Szent-Annára; Hulini, az első házfőnök, magyarul, németül, tótul, olaszul és latinul beszélt; Cosa Jakab mint oláh missionarius ment oda, hogy az oláhok számára tartson szentbeszédeket stb. Radnán magyar, német és szláv gyóntatókat tartott a szerzet s e három nyelven fölváltva szónokoltak búcsúk alkalmával; 1801. aug. 15. és 1804. május 21.-én pl. Farkas János aradi *görögkath.* pap mondta Radnán a magyar szentbeszédet. Vuics Dávid radnai guardian a XIX. század első felében nemcsak magyarul és szláv nyelveken szónokolt, hanem románul is megtanult s Odvoston egyszerre 44 románt térített át a g.-kel. hitről a róm. katolikusra⁴⁾. Soborsinban is magyar, német és oláh nyelvű evangeliumot kellett tartani. A magyar nyelv lassan hódított tért. Wieland Ferencz plébános pl. Szent-Mártonba csak 1833. hozhatta be a magyar éneket úgy, hogy félmise előtt németül, félmise után pedig magyarul énekeljenek; 1834. már a Mária szobrát hordozó német leánykákat is magyar ruhába öltöztette. Eleken a plébánosok még a XVIII. században megkísérelték a magyar prédikációkat; s Aradon is csak 1844. a föltámadáskor zendült föl először magyarul, hogy »Feltámadt Krisztus e napon!«

A magyarosodás lépést tartott a papság tudományos, semináriumi kiképeztetésével. Radnán 1753—1783-ig volt ugyan theologiai tanfolyam, II. József azonban ezt a többi konventekével együtt eltörölte s már 1782. ápril 15. és május 1. meghagyta, hogy a radnai összes atyák lelkészi vizsgálatot tegyenek Temesvárott⁵⁾. Pedig ekkor még ott sem volt seminárium s a növendékeket eleinte Nagyszombatba, Nyitrára és Bécsbe, utóbb pedig más kijelölt helyekre kellett küldeni. Az egyházmegye csak 1803. márcz. 16. vetette meg a tervezett semináriumnak s az elagott papok segítő-intézetének alapját, minden plébánosra és káplánra bizonyos összeget vetvén ki. Így pl. a soborsini plébános 206 frt után 6 frt 18 krt fizetett⁶⁾. Végre 1806. nov. 17. megnyílt a temesvári seminárium, mely 44 növendékkel kezdte meg működését⁷⁾.

Ez időtől fogva nagyobb gondot fordítottak a plébánosok és káplánok anyagi helyzetére is. Ellátásuk eleintén valóban nyomorúságos volt. III. Ferencz modenai herczeg ugyan 1750. ápril 1. maga is mindent elkö-

¹⁾ *Aradm. jk.* 1748. 279—280. — ²⁾ *U.-o.* 205—8. és 1749. 351. — ³⁾ *Weiser*, II. 239. — ⁴⁾ *Fajcs*, 49. — ⁵⁾ *Radnai protocollum*, I. 135. — ⁶⁾ *Soborsini hist. domus*, 1803. — ⁷⁾ Története: csanádi schem., 225—5.

vetni ígért Aradban a kath. hit érdekében¹⁾ s a XVIII. században már csakugyan 22-re növekedett az aradi plébániák és curatiák száma, lelkészeiknek azonban mindenütt anyagi zavarokkal kellett küzdeniök. 1733-ban pl. az aradi minorita plébánoshelyettesnek nem volt egyéb jövedelme a várostól, mint az, hogy nem fizetett adót a minoritáknak a város határában levő korcsmája és tanyája után, továbbá, hogy a város évenként 2 frtjával 8 misét mondatott vele, s megállapította stoláját. E szerént temetésért és gyászmiséért 1—1 frtot kapott; keresztelésért mindenki tetszés szerént adhatott tiszteletdíjat, úgy a gyermekágyas asszonyok fölvatásáért is; esketésért rendszeren 1 frt 30 kr. járt neki. Földje, rétje, erdeje nem volt²⁾. 1760-ban az akkor alapított monyászhelyettese mindössze csak 234 frtot kapott; és pedig készpénzben a kamarától 56 s a községtől 50 forintot; terményekben pedig 40 mérő búzát 1 frtjával, 12 mérő zabot 30 krjával, 10 akó bort 2 frt 50 krjával, 14 öl fát 1 frt 30 krjával és 6 szekér szénát 6 frtjával. 1779. január 31.-én a gazdák úgy egyezkedtek a plébános-helyettesekkel, hogy »három hónapra avagy angáriára különösen minden gazda, a mint ezelőtt is volt,« 20 krt a maga jószántából ajánlt³⁾. Általában véve azonban mindenütt szabályozásra várt a congrua. Még 1785-ben is az uradalommal kellett egyezkednie a megyének, hogy az aradi helyettesnek 217 frt 61 krt tevő fizetését 300 frtra egészítse ki; nem ment 300 frtra a glogováczi és radnai plébánosok fizetése sem, ellenben a pécskai felülhaladta azt; a többin a magán földesurak segítettek valamennyire, csak a Péterffy-uradalom tagadta meg a jenei plébános congruáját⁴⁾, míg a csanádi püspöki szentszék s a megye megbízottjai (Pécsy István pécskai és Fodor Ferencz eleki esperes, továbbá Sztaniszlóvics Pál és Szentpály József szolgabírák) javaslata alapján végleg szabályozhatták a plébániák anyagi ellátása ügyét⁵⁾.

Körülbelül csak ekkor lehetett sort keríteni a csanádi egyházmegye igazgatásának rendezésére is. Aradban az első kerületi esperesi gyűlést a püspök rendeletére 1778-ban tartották és pedig *Sterk* János tisz. kano-nok és makói esperes-plébános elnöklete alatt *Szent-Annán*, a piaristák zárdájában. Idáig ő alatta állottak az összes, e részen való parochiák. Látván azonban *Krisztovich* Imre püspök, hogy ennyit egy ember sikerrel el nem láthat, az ország e részét három esperességre (Makó, Pécska, Elek) osztotta fel⁶⁾. A helytartótanács azonban óvást tett ez ellen, mert sértené a király kegyúri jogait s így nemcsak a főesperességek helyreállítása maradt el, hanem II. József 1786. júl. 25. még a nagyhalmági és körösbányai plébániák kerületét is elvette a csanádi egyházmegyétől s az erdélybe kebelezte be. *Köszeghy* László csanádi püspök 1822-ben, majd *Lonovics* József hiában kérte a főesperességek helyreállítását. Nagyobb sikerrel járt *Csajághy* Sándor püspöknek 1855. és 1857. tett kérése. 1859. aug. 26. ugyanis az uralkodó megengedte, hogy, valamely nyilvános alap megter-

¹⁾ *Aradm. jk.* 1750. 405—8. — ²⁾ *Lakatos*, II. 42 és 260. 1770. aug. 16. maga a

megye is megjegyezte, hogy a minoritáknak mint lelkipásztoroknak sincs külön alapjuk. (*Aradm. jk.* 1770., 190. sz.) 1787-ben 20 frt volt a misepénz, de ezt nem akarta fizetni a város. (*Journal*, 310.) — ³⁾ A monyászhelyettes plébánia hist. domusa. A monyászhelyettes plébános még 1844-ben is csak 106 frt készpénzt kapott az uraságtól s 91 frt 25 krt a vallásalapból; azonkívül 40 mérő kettős búzát, 8 mérő kukoriczát, 10 akó bort, 14 öl tűzifát és 6 szekér szénát. A terményilletéket azonban 1849-ben elég jól emelte a földesúr, *Névery* József. — ⁴⁾ *HTT* tanács 1785/1343. és 3096. sz. — ⁵⁾ *Journal*, 1786., 1597. sz. —

⁶⁾ *Eleki hist. parochiae*, 1778.

helése nélkül, csakugyan osztogassa a püspök a főesperesi címeket. Így azután a püspök 1859. decz. 13. hat főesperességet állított föl, melyek közül az orodi, pankotai, marosontúli és lippai érinti Arad megye területét. Az első orodi prépost *Vinkler János pécskai plébános* lett¹⁾.

Aradvármegye 26 plébániája most négy főesperességben, az orodiban, pankotaiban, marosontúliban és a lippaiban, van elszórva. Megalakításuk első általános nehézségei ösmeretesek²⁾. — Sok tanulás rejlik azonban a plébániák külön történetében is, úgy, hogy erre valamivel részletesebben kell kiterjeszkednem³⁾

A törökök kiűzése után Boros-Jenőn 1702-ben s Aradon 1705. táján *Preisler Ferencz* ferenczrendi szerzetes buzgóságából keletkezett egy-egy várplébánia. A plébánosnak amott »Vöstungs Caplon« vagy »Capellanus praesidii« volt a neve⁴⁾. Emitt a capistranoi szent ferenczrendiek végezték a lelkészek tennivalóit, de nem kizárólag, mert az illető városok plébánosainak hatósága a katonákra is kiterjedt; ezt bizonyítják Aradon az 1716—1741-ig⁵⁾ s Borosjenőben az 1735—1746-ig terjedő anyakönyvi bejegyzések, melyek szerint a városi plébánosok a katonák családjában is eskettek, kereszteltek és temettek. Jenő várában kétségtelenül még az istentiszteletet is ugyanazon rozoga templomban, az egykori mecsetben végezték egészen 1745-ig, midőn a vár jellegével együtt a katonai plébánia is megszűnt. Aradon *Preisler*, ki 1726. okt. 4. tartotta aranymiséjét, *Nádasdy csanádi püspöktől* bevezetve, elősmerte ennek hatóságát még 1729. is; e hatóság azonban vitás volt a csanádi s erdélyi püspök közt. 1748-ban *Gradiskay György* ferenczrendi várplébános magának kezdte követelni a Ráczváros hívei fölött való lelki hatóságot. 1752. aug. 18. azonban *Hrabovszky László* kamarai praefectusnak azon érvelését fogadta el a kamara, mint kegyúr, hogy a határörvidék megszűntével megszűnt a várbeli plébánosnak a Ráczvárosban gyakorolt hatósága is, mire *Engel csanádi püspök* szept. 11. csakugyan ez értelemben döntött. 1781-ben a *Bold. Szűznek*, mint az angyalok királynéjának tiszteletére szentelt templomukból az új várban épített kéttornyú szép új templomukba és kolostorukba költöztek át a ferenczrendiek, kiket *Krisztovich Imre csanádi püspök* 1781. május 21. azonnal megerősített a várórségre kiterjedő plébániái jogukban. 1789-ben *szent Józsefről* nevezett társházukat, melyben 10 áldozó pap s egy fráter működött, a plébániával együtt a hadügy-miniszterium vette át s annak hatósága alatt állt egészen a plébániának 1861-ben történt megszűntetéséig⁶⁾.

E két megszűnt plébánia kivételével a többi mind a csanádi egyházmegye hatósága alá tartozott; és pedig, régiségök sorrendjében, a következők:

1) *Radna* plébániája a török hódoltság korában alakult újra s az egyetlen, mely Aradban túlélte a hódítás korát. Temploma azonban 1681.

¹⁾ *Schem. Csanádiensis*, 7. és 114. *Tört. Adattár*, I. 152—6. — ²⁾ *Márki*, Arad Tört. II. 306—7. — ³⁾ Mindenesetre bővebben, mint azt a Schematismus teszi; e végből a legtöbb plébánia kéziratos historia domusát s a Történelmi Adattárban csonkán maradt pléb. monographiákat használtam. A plébániák részletes történetének megírása iránt *Desseoffy Sándor* csanádi megyés püspök már intézkedett. — ⁴⁾ 1736-ban *Bauer Gáspár* minorita, 1737. *Butkovics Simon*, 1740. *Ágoston* atya. — ⁵⁾ Erről *Aradvárosa* 1748. szept. 14. és *Baïsson F. János* újaradi esperes 1752. júl. 21. külön bizonyítványt állított ki. — ⁶⁾ *Lakatos*, II. 45—47., 261—4. *Rupp*, III. 65. *Tört. Adattár*, II. 208. *Bél*, Com. Arad. (Kézirat). Arad leírásában.

leégett s a bosniai capistranoi ferenczrendiek, kik a Maros vidékén mint missionariusok is érdemeket szereztek maguknak, elszóródtak. Fedélzetét a karloviczi béke után Mihály atya († 1700.) igazította meg. Pissin Pál, Illegrádi Mihály, Volics János, Marsó János és Benkovics Ágost a kurucz időkben gyorsan váltakoztak a lelkipásztori hivatalban. Ők tették zárándoklatok helyévé Radnát s ők kezdték följegyezni 1707. óta a csodákat. Folytatták a följegyzéseket 1710—1722. közt Vímcsanin András, Buganovics Mihály, Ivanovics Antal, Sarajevo Péter és Petrieovics Pál. 1717-től kezdve az anyakönyveket is szorgalmasan vezették. Novoszelics István, ki 1722. szept. 6.-án lett lelkipásztor, azonnal gyűjtést indított a roskadozó templom megújítására és kibővítésére. Salbek Máté sószállítási biztos fát, Edelspacher pedig téglát, vasat s egyéb anyagot adott az építéshez, melylyel 1725—27. közt el is készültek. A főoltárt, Szűz Mária tiszteletére, ez utóbbi, a Paduai szent Antal és Nep. sz. János tiszteletére rendelt két mellékoltárt pedig, saját költségén, Salbek állította. A búcsújárások növekedése következtében ez a templom is szűknek bizonyulván, *Abramovics* Balázs guardián és plébános gyűjtést indított egy új és díszes egyház építésére. Ennek alapkövét 1756. június 7.-én *Rossi* Kelemen kanonok, *Salbek* Jakab bánsági tanácsos és *Bacsin* Jeromos guardián s nagy tömeg

jelenlétében helyezte el¹⁾ Maga a királyné pedig 1759-ben egy sajátkezével hímzett misemondó ruhát ajándékozott az új templom számára. Az építéssel 1767-ben készült el *Vogl* Károly, mire jún. 8.-án, pünkösöd hétfőjén, *Engel* Antal csanádi püspök fölszentelte a templomot, melybe 12,000 főre rugó néptömeget követve, saját maga vitte át a régi kegyképet. A réginek helyén széles hegyháton álló templom homlokzatát két torony ékesíti. Maga a templom 67½m. hosszú, 15m. széles és belül 20½m.

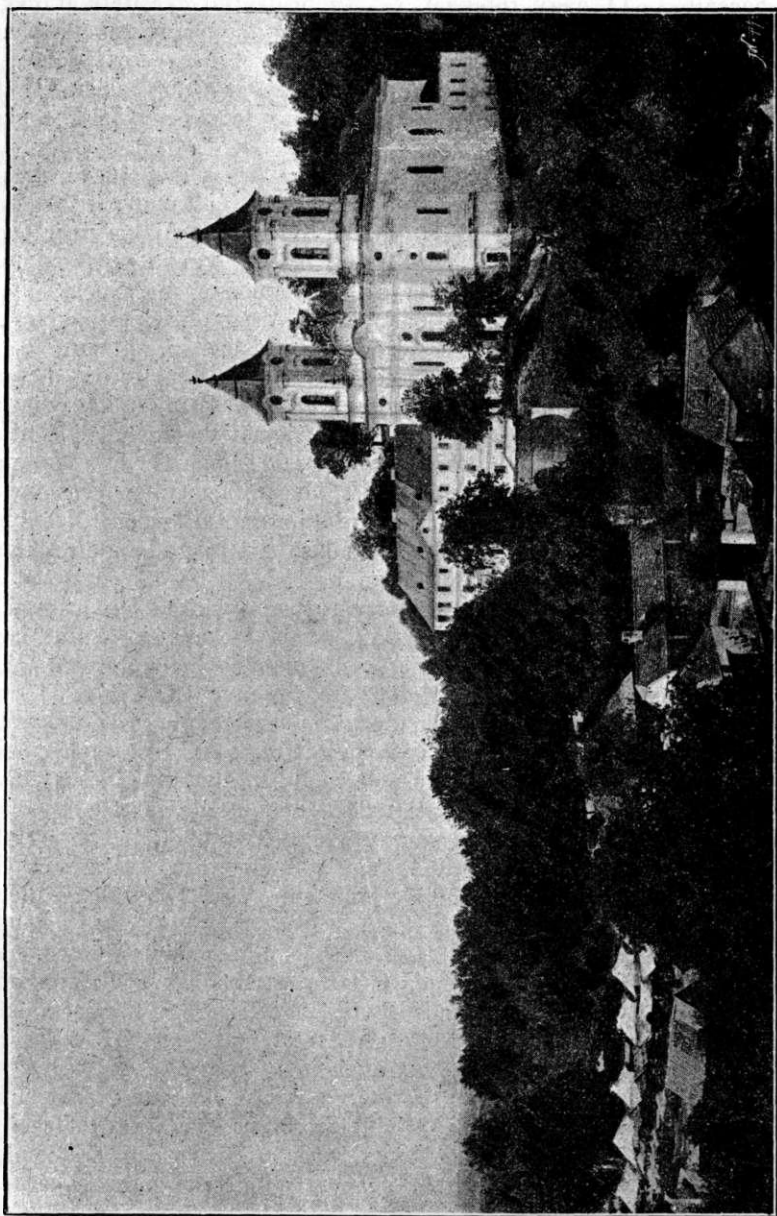
magas. Két sekrestyével, két oratoriummal s nagy karral van ellátva Az ezüst keretű Mária-képet a főoltár fölé helyezték el, s még hat faoltárt emeltek Keresztelő sz. János, Nep. sz. János, sz. Ferencz, sz. Anna, sz. Márton és a Szent-Kereszt tiszteletére. Magát a keresztet csak 1778 jún. 27. tették föl a két toronyra, melynek legnagyobb (537 fontos) harangját *Hammerschmidt* József öntötte²⁾. — 1781-ben, a templom pusztulásának százados évfordulóján, ezzel a fölirattal ékesítették a szentély homlokzatát: »COPIA CENTENAE TESTATVR LATA TABELLAE. VOTA GENITRICI NATVM HIC SVBSCRIBERE VELLE«. Az altemplomot csak 1783. szept. 10.-én kezdték használni sírboltnak, midőn először *Gerner* Gáspár lippai sótisztet temették oda. A templomot már 1805. újítani kellett³⁾.

Papso Dániel, ki 1818-ban lett guardián, újabb gyűjtést indított a templom belsejének díszítésére. A faoltárok helyett kőből valókat állíttatott, két nagy kölépcsőt építtetett a templomhoz, 24 fogású orgonát vásá-

¹⁾ Az alapkö felírata a radnai protocollumban, 34—37. l. — ²⁾ Ez 1818. okt. 3.-án megrepedt. 1807-ben egy 256 s egy 131 fontos harangot, 1808-ban pedig egy lélekharangot szereztek. 1819-ben több mint 5000 forint költséggel 2 harangot (egy 815 s egy 1435 fontosat) öntettek, melyek ápr. 10. szoltak először. A templom szükségleteinek fedezésére a bejövő ajándékokból 1784-ben 1826 frt 8 kr. értékben 53½ s 1810-ben 23 font 24 lat ezüstöt váltottak be. — ³⁾ Ezt a következő felírat örökíti: LIGNEA ABHINC LUSTRIS VIGINTI SEPTA DUOBUS | DAMNATI HIC VOTIS SAXO EREXERE CLIENTES. | Renovata 1805.

rott, 1826-ban alapjából újra rakatta a kolostor déli szárnyát s az egész telket kőkerítéssel vétette körül. A templomot azután 1820. ápril 9-én maga a hercegprímás, *Rudnay* Sándor szentelte föl, minek emléket a

A radnai temp'om és kolostor.

húsvét után való harmadik vasárnap évenként megülik Radnán. Azt az aranykoronát, melyet a prímás ajándékozott a kegykép díszítésére, Kőszeghy László csanádi püspök 1820. június 27. helyezte el; 1827. június 19.-én

azonban sok egyébbel együtt ezt is elrabolta Gersner Ignác, 26,862 frt 55 kr. kárt okozván a konventnek; harmadnap múlva azonban, 6 gyertyatartó kivételével, mindent megtaláltak nála. Az újabb adakozások sorát már okt. 31-én megkezdte Nopcsa Elekné (Naláczy Borbála), egy 300 aranyra becsült s 11 nagy rubinnal és 40 briliánttal ékesített aranykeresztet ajándékozván a templomnak. Ez azóta is folyton gyarapodott műkincsekkel, melyek közt legmeghatóbb *Roskovics* Ignác főoltárképe. A plébános-guardiánok egészen az ötvenes évekig, Papsó halála (1830. május 11.) után Szép László, Nemes Ágost, Tanos Jusztin, Jakab Theophil, Vuics Dávid és Gyarmathy Anicetus voltak¹⁾.

2) *Arad* plébániája 1702-ben alakult meg. Az a kápolna azonban, melyet *Höfflich* Kamill minorita a Németvárosban építtetett, a szerény paplakkal együtt leégett 1707. július 16.-án. 1710-ben új kis templomot emeltetett Höfflich s hozzá 1725. egy 16 m. magas tornyot ragasztatott. Már 1747 bővíteni akarták a minoriták ezt a templomot, mely nem fogadhatta be többé a katolikusokat. A páduai sz. Antal tiszteletére szánt új egyház alapját *Engel* Antal csanádi püspök 1751. ápril 3.-án tette le, az egész azonban csak 1761-ben készülhetett el, míg a régi torony helyett *Hoffer* József és *Fett* Nándor aradi mesterek csupán 1821—23. rakhattak újat s azt 1823. júl. 13. magyar s július 20. német ünnepélylyel avatták föl. A 37 m. hosszú s 23 $\frac{1}{2}$ m. széles templomot *Jenovay* Egyed aradi mester tervezte; az asztalos munkák *Pigler* Jánostól, az oltárok és képek *Schissler* Nándortól s a szobrok *Eberhardt* Ferencztől valók. Nagyobb-szerű művet a várparancsnokság akadékoskodása miatt nem lehetett alkotni. A templom kriptáját 1769. nyitották meg s 1831-ig 98 egyént temettek bele. Mivel a plébániai hatóságot a Ráczvárosban a várbeli ferenczrendiek is követelték, *Engel* csanádi püspök 1752. szept. 11. akkép döntött, hogy a Ráczvárosban is a minoritákat ösmerte el plébános-helyettesekül. Közben más kápolnák is emelkedtek Aradon²⁾. I. *Ferencz* 1834. jún. 24. már meghagyta Arad városának, gondoskodjék külön plébánia felállításáról s a terveket és költségjegyzéket mutassa be *Orczy* kir. biztosnak³⁾, mire 1846. decz. 14. *Lonovics* csanádi püspök is buzdította a tanácsot. Mivel a hívek száma 1777-től hetven év alatt 2434-nek ötszöröse lett, a tanács 1847. ápril 28.-án ki is jelentette, hogy e végből 100,000 pengő forintot kíván fölvenni a vallásalaphól s 1848. január 8.-án *Séga*, *Poltura* és *Gáj* külvárosokat jelölte ki az új plébánia területéül, úgy, hogy az új plébános nov. 1. meg is kezdte működését. A város 1855. okt. 30. ismételte ajánlatát s följajnlta e czélra azt a 40,000 frtot is, melylyel a cs. hadsereg 1849. évi élelmezéséért a megye tartozik Aradnak; önkéntes adakozások útján pedig 31,000 frt gyűlt egybe. 1858. jan. 30. már a kormány is helybenhagyta a lelkeszség tervezetét; az osztrák vallásügyi minisztérium azonban 1860. nov. 5. ízléstelennek jelentette ki s elvetette *Herzig* bizánczi stílusú templom-tervezetét s újnak készítésére az aradi születésű *Lippert* Józsefet ajánlotta. Mivel azonban a tanács 1857-ben az uralkodó-pár kígyósi fogadtatásának költségeire pazarolta el a templom alapját, azóta, ha többször felvetették is, nem oldhatták meg a kérdést.

¹⁾ *Protocollum conventus Radnensis* 1738-tól maig. I—II. *Vuics*, *Gesch. des Gnadbildes der seligsten Jungfrau zu Radna*. (Buda, 1857.) Hazai Tudósítások. 1820. I. 250. *Köszeghy* püspök beszéde 1820. s a primás válasza, aradi Vásárhelyi-könyvtár, 2642. (régii) szám, 235—240. I. — ²⁾ Ezeknek jegyzéke s rövid története *Lakatos*nál, II. 48—52. — ³⁾ *HTT.* 1834., 18,638. sz.

Így még most is csak helyettes plébánosa van Arad városának, hol a róm., katolikusok száma több mint 18,000, odaértve az 5 leányegyházat is. 1702—1895-ig a minoriták közül 49 plébánoshelyettese volt Aradnak¹⁾.

3) *Boros-Jenő* plébániája 1702-ben keletkezett. A jobbadán aradi minorita administratorok, úgy látszik, ugyanazt a török mecsetből átalakított templomot használták, hol a várórség káplánja is misézgetett. Hiszen a török kiűzetése után a jenei reformátusok harangjait is az aradi várba vitték²⁾. Csak a vár felhagyása (1745.) után 1746. decz. 2.-ától nevezik Koller Pált jenei parochusnak; de még ő-utána is volt 5 ferenczrendi kíségető Radnáról, sőt Szegedről is. 1702-től 1895-ig 34 plébános nevét ösmerjük³⁾. Az anyakönyveket 1735 óta vezetik s ezekből kitűnik, hogy a plébános katona-családból valókat is keresztelt, esketett és temetett s a plébános hatósága kiterjedt Boros-Sebesre, Buttyinra, Déznára, Monyászára, Apatelkére stb. is. A templom sírboltjába 1737. május 4. kezdtek temetni, különösen tüzér-katonákat. Oda temetkeztek Jenő új földesurai, az Atzélók is, kik sokáig nem gondoltak újabb templom építésére; pedig 1797—1807. közt e czélra maguk közt már 2050 forintot gyűjtöttek a katolikusok. Csak Atzél Sándor özvegye, Ottlik Anna építtette föl a rég óhajtott templomot, melyet azután 1858. aug. 20. szent István tiszteletére szenteltek föl s idehozták át a régi mecsetből az Atzélók s az aradi vértanú, gróf Leiningen-Westerburg Károly hamvait is⁴⁾.

4) A *zarándi* plébániát 1725-ben gr. Consbruch Pál aradi főispán alapította s a Szűzanya tiszteletére kápolnát is építtetett. Első plébánosa Stingini *Budigna* Antal József. 1728-ban Frater Gebel Vilmos a gróf káplánja. Csakhamar a modenai herczeg, majd Bibics Jakab aradi alispán lett a hely kegyura. Ez időszakban ezek a plébánosok: 1736. Fejk Márk ferenczrendi, 1743. Ucz Imre minorita, 1744. Hajduk Mózes, 1745—1748. Buisson F. János, ki csakhamar újaradi esperes lett; 1748. Hellebrandt Ferencz, 1750. Thot Juvenál ferenczrendi, 1751. Szentpétery Dávid kegyesrendi; az utolsó plébános (1751—3.) Hinteraiter József. Ez utóbbiak jobbadán csak Bibics szentannai birtokáról jártak ki s közben más szerzetesek is többször kereszteltek, eskettek és temettek. Az 1726—53-ból meglevő anyakönyvek szerint 74 keresztelés, 26 esketés és 61 temetés történt. Keresztelni Tauczról, Nadabról, Erdőhegyről és Szent-Annáról is idejártak.

¹⁾ *Ráts* Jeromos, Az aradi t. p. minoriták tornyára a szent keresztnek föltétele. Egyh. beszéd (a templom érdekes történetével) 1823. júl. 13. Arad, 1823. K. 8r. 29 lap. Az aradi minoriták három törzskönyve alapján közli a plébánia történetét *Lakatos*, II. 41—56., hiányosabban *Rupp*, Magyarország. helyr. tört. III. 56—65. és több pótlással *Tört. Adattár*, I. 156—185. A plébánosok névsora Lakatosnál, II. 53—4., csupán Lekics Antal marad ki 1734-ből. Lakatosnak, a történetíró plébánosnak halála (1881.) után János Demjén, majd Révfalvy Manó lett a plébános-helyettes. — ²⁾ *Fábián*, I. 111. — ³⁾ Ezek a következők: 1702. Szuhetz Antal, 1706. Mirovich Ferencz, 1708. — ? Lajos, 1710. Frankolnhitz Jakab minoriták; 1715. Jovánovics Antal, 1718. Bernákovics István, 1723. Hutner Antal ferencziek; 1724. Lekics Antal, 1725. Burkori Simon, 1733. Kuscher Jakab minoriták; 1735. Ágoston atya, 1736. Bosnyákovics Ambrus, 1737. Pascha Gillaris ferencziek; 1740. ismét Lekics Antal, 1741. Evetovics Ferencz és okt. 1. óta Jellinek Coelestin minoriták; 1746. Váczy Antal ferenczrendi; még azon év decz. 2.-ától fogva Koller Pál, mint már valóságos plébános; 1771. ápril 27.-től Farkas András, 1775. Nagy Pál; 1781-től mint helyettesek Schwarz Fülöp, 1782. Gyurossovics Bonaventura, 1797. Szabó Anzelm radnai s 1800. Tószeghy Ipoly szegedi ferenczrendi; 1804. Farkas György, 1805. Müller Jakab, 1814. Ulehlay Bernát, 1829. Tyapay János, (és még két helyettes: Brassay József szentannai káplán és Butsek Bennitus minorita); 1830. Fellegi István, 1858. Pfeiffer József, 1867. Brand József és 1868. ápril 1.-től Hofbauer László. — ⁴⁾ *Protocollum parochiae B.-Jenöviensis és az anyakönyvek. Tört. Adattár*, II. 110—129., 147—181. és 195—213.

— A plébánia 1753-ban szűnt meg, illetőleg beolvadt a szentannaiba¹⁾. 1805-ben lerombolt kápolnájának két kis harangját Zaránd bérlőjétől, Edelspacher Zsigmond alispántól a pankotai katolikusok vették meg²⁾.

5) *Tótvárad* plébániája kincstári területen ugyanezen időtájban (1725) keletkezett; b. Urakenstein csanádi püspöknek azonban még 1733-ban is kérnie kellett az uradalmat, hogy mintegy ezer forintot adjon templom és paplak építésére³⁾. A plébániát 1751-ben Soborsinba helyezték át⁴⁾.

6) *Elek* plébániáját b. Haruckern György alapította s kis templomát is ő építtette Szűz Mária fogantatásának tiszteletére. Első plébánosává 1734. ápril 30. a felső-pfalzi származású Hollinger Antal Jánost nevezte ki⁵⁾, kit a csanádi püspök azonnal beigtatott, május 8. azonban a váradi káptalan ez ellen oly czímen tiltakozott, hogy Elek a gyulai plébános hatósága alá tartozik. Ez a villongás 1737 az egi szentszékkal is megindult. Már 1734. aug. 16. letették a plébánia-ház alapját s 1735. szept. megáldották a szent Péter és Pál tiszteletére öntött 28 fontos harangot is. 1778-ig sok leányegyháza volt Eleknek, úgy, hogy állandóan 4 káplánt kellett tartani; ekkor azonban többet a kisjenői plébániához csatolt Lovász Mihály jószágigazgató; utóbb pedig Gyulavarsánd s Nagy-Pél is elszakadt. Ellenben 1778. óta esperesség székhelye volt Elek. A mostan álló templom alapját 1796. július 3. tették le s az építést, a kereszt föltételével, 1800. szept. 27. fejezték be. A templom négy harangját a püspök 1803. szept. 12.-én, a kálváriát 1804. ápril 6. s a Szentháromságot ábrázoló fő oltárképet 1816. máj. 6. áldotta meg. Wenckheim Ferencz 1819-ben megújította a templomot, melyet 1824-ben órával is elláttak⁶⁾. 1824. két leányegyházban, Medgyesen és

Gy.-Varsádon és fölszenteltek egy-egy templomot. Az egyházközség anyakönyvei 1734-ben kezdődnek.

7. A *gyoroki* plébániát 1736-ban Edelspacher Zsigmond alapította. Anyakönyvei 1756-tól vannak meg. Templomát 1779-ben Edelspacher Mátyás özvegyének, Kacsamágh Erzsébetnek költségén kezdték építtetni s 1781-ben szentelték föl. Hasztreiter Antal gyoroki kádár, ki 1823. okt. 19. hunyt el, a kath. templom oltárára 2000 forintot s a plébániának egy 1000 frtos szőlőt hagyott⁷⁾. Hozzátartozik *Új-Paulis* is, hol 322 katolikus részére 1879. csinos kápolna épült Szent-Márton tiszteletére.

8) *Szent-Anna* plébániáját 1742-ben Bibics Jakab alispán alapította. A templom alapkövét Majer Gábor csanádi püspökhelyettes 1747. június

¹⁾ Liber baptisatorum, confirmatorum, coniunctorum et pie in Domino defunctorum pro tempore ecclesiae Zarandiensis, 172.—1753. Kézirat a sz.-annai plébánián. — ²⁾ Hist. domus eccl. Pankota. — ³⁾ *Törv. Adattár*, II. 39—42. — ⁴⁾ *Schem. Csan.* 126. — ⁵⁾ Plébánosok: 1734—40. Hollinger János, ki ekkor hazatért a Pfalzba; 1741—59. Aigner Miksa (haláláig); 1760—2. Modniczky Sámuel ferenczrendi; 1762. márcz 4.—1765. Ribits Mihály; 1765. okt. 1.—1780., midőn csanádi kanonok lett, Sauer Ignác Antal, 1778-tól esperes; 1780. okt. 29.—1785. május 31. (haláláig) Mutz Ernő; 1785. jún. 1.—1792. (midőn csanádi kanonok lett) Fodor X. Ferencz esperes; 1792. szept. 14.—1819. szept. 16. (haláláig) Sütti János esperes; 1819—1875. jan. 6-ig (haláláig) Szál Antal, ki németül halálakor sem tudott jól; 1875—1888. május 30. (haláláig) Bayer Károly. 1888-tól Dr. Kramp János. — ⁶⁾ *Protocollum historiam parochiae Elekiensis complectens.* — ⁷⁾ *Schem.* 104. *Hazai Tudósítások*, 1823. I. 339. Plébánosai közül említhető Kis Mihály († 1854.), Kornis József, Varga Ferencz (Szeged monographusa), Horváth (Horovitz) Lipót és Pálya József.

24. tette le s az egyházat 1748. július 26. már föl is szentelte Stanislo-
vics Miklós csanádi püspök, ki a 4 új harangot is megáldotta. Bibics 32
Salvator-ferenczrendit akart letelepíteni Szent-Annán, kik közül 3 a lelké-
szi tennivalókat végezné. A kormány jobban szerette volna ugyan, ha
világi plébánost és káplánt szerez oda, Bibics azonban 1750. november
11. a kegyesrendiekkel szerződött s 1751-ben ismételt kérelmére a rend
először Bíró Dávidot, majd Fontani Edét s Koricsánszky Márkot küldte
plébános-helyettesül; mint rendes plébánosokat azonban csak 1756. szept.
18. ismerte el őket a püspök, ki Szent-Annán 1761. augusztusában bér-
mált először. Az anyakönyveket 1748. december 28.-tól ferenczrendiek,
1751—1788. kegyesrendiek vezették. Ekkor (1788. július 31.) II. József
a kegyesrendieket Temesvárra helyezte át s a plébániát is elvette tőlük.
A kegyesrendiek még a templom fölszereléseit is magukkal vitték, úgy,
hogy e miatt a szentannai katolikusok 1789. aug. 30. panaszkodtak is
a püspöknél. Plébánosnak 1790. elején a kegyesrendiek jelölték ki Risin-
ger Márton világi papot; Aradvármegye azonban 1790. aug. 12.-én a
kegyesrendieket kívánta vissza s megjegyezte, hogy a piaristáknak nincs
kegyúri joguk, tehát külön plébánost sem küldhetnek Szent-Annára. —
Egyelőre azonban ferenczrendi és minorita szerzetesek végezték a teen-
dőket és Kurtz Egyed csak 1791-ben nyitotta meg a rendes lelkészek
sorát¹⁾. 1858. a nagy tűzben a templom is leégett
s helyébe 1868. emelték a mostani díszes egyházat
3 hajós román modorban, minden hajóban egy-egy
oltárral. A főoltár fölött szent Anna képe függ. A
templom előtt álló Szentháromság-szobrot Ferkula
Antal és felesége 1888-ban emeltette²⁾.

9) *Szent-Márton* plébániáját Haruckern Ferencz
1750-ben Szent-Márton tiszteletére alapította, desz-
kából összerótt kis temploma helyett azonban csak
1756-ban építtetett újat s ebben 1757. szentelték
föl a főoltárt. 1762-ig csupán helyettes-plébánosok voltak; az első rendes
plébános 1762—1785. (haláláig) Singhoffer József esperes és tisz. kano-
nok³⁾ s 1777. az ő idejében épült a lelkész lakása. A templomot 1826.
újították meg. Új torony építésére csak 1834. került a sor. E plébániából
vált ki 1836. a kis-iratosi és 1845. a simándi. A templom főekessége
Dürer Albrechtnek Krisztus fölfeszítettetését ábrázoló képe, melyet gróf
Wenckheim Anna 1842-ben ajándékozott. A helység magyarítására leg-
többet tett *Wieland* János (1826—1864), ki 1833. behozta az iskolába a

¹⁾ 1748—51. Schmidt Antal, Túry Gotthard és Fr. Accursius ferenczrendiek; 1751.
Bíró Dávid és Cosa Jakab; 1752. Fontani Ede; 1753—9. Vavrik Ödön; 1760—2. Kátsor
Keresztély; 1763—6. Szepesy Vazul; 1767—74. Cosa Jakab; 1775—7. Petrik Keresztély;
1778—81. Promberger Lukács; 1782—4. Lengyel Félix; 1785—7. Bielek László; 1788.
Szómy Lajos, az utolsó kegyesr. plébános; 1790. Ginthner Bálint minorita és Dugovics
Fidél ferenczr., 1791—9. Kurtz Egyed; 1799. Varjú Viktorin; 1800. júniusáig Falk Pál;
1800. jún.—1801. Egyed Ferencz; 1802. Gressel József; 1803—28. Schuller Ferencz;
1828. Somogyi József esperes; 1829—1835. Mihálkovicz Lajos; 1835—1849. (midőn ma-
gyar érzelme miatt elfogták) Pfeifer József; 1850—70. Hegedűs Pál; 1870—1. Weber
Agoston; 1871. május 1.-től Orth József. — ²⁾ Szentannai anyakönyvek. *Pfeiffer*, A temes-
vári gym. tört. 11—36. *Aradm. jk.* 1748., 1786. és 1790. *Merkur von Ungarn*, 1787.
273., 410. — ³⁾ Utódai: 1785—93. Schmidthoffer János, kit megfosztottak plébániájától;
1793. nov. 11.—1826. Maros György (1820-tól esperes, 1826. csanádi kanonok; † 1838.
mint nagyprépost); 1826. decz. 11—1864. jún. 30. Wieland Ferencz; 1868. nov. 16.-tól
Hunyady János.

magyar nyelvet s a templomba a magyar éneket. Félmise előtt németül, azután magyarul énekeltek. 1834-ben a Mária szobrát vivő leánykákat is magyar ruhába öltöztette. 1850. febr. 13. megülte a plébánia felállításának százados emlékünnepét¹⁾.

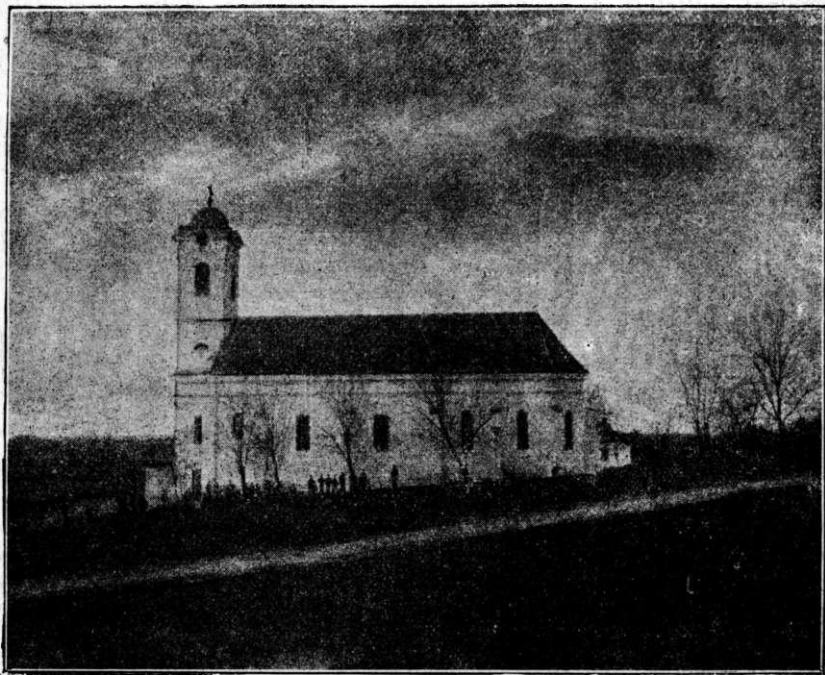
10) *Soborsin* plébániája voltakép a tótváradinak áttételéből keletkezett 1751-ben; 1784-ig vezetett anyakönyveit azonban a lázadók a számadásokkal együtt elégették²⁾, a szent Anna nevét viselő kastélybeli templomot pedig megszenteltelenítették, az oltárokat, keresztlő-medenczét, orgonát, padokat, toronyórát összetörték. A templomot és tornyot 1804. javíttatta ki b. Forray András s 1810-ben négyfogású új orgonával ajándékozta meg. 1812. szept. 8. újra kirabolták a templomot s elvitték egyebek közt egy ezüst kelyhét is; ugyanekkor azonban a bulcsi egyháztól egy sárgarézből való sz. olajtartót vásároltak, melyen tört betűkkel írva áll az egykori apátság neve, Bulcs. 1820-ban egy nagyobb harangot vettek, a kisebbet pedig átöntötték s a tornyot új órával ékesítették. 1828. azonban ideiglenes templomot kellett berendezni, mert a régit javították és csak 1836. okt. 10.-én áldhatta azt meg Lonovics püspök. E templom fő ékessége az a két síremlék, melyet Forray Zefirnek és b. Forray Andrásnak Ferenczy fejér márványból faragott s melyet 1837. okt. 2. falaztak be. A Bach-korszakban politikai okokból az aradi alsójáráshoz beosztott plébániát a püspök 1861. nov. 7.-én ismét visszatette a lippai esperességbe. 1868-ban a vámai (vinyesti) kápolnában kellett misézni, mert a kastély udvarán levő templom tornya ledőléssel fenyegetett. Valahogy helyreállították ugyan, de 1875. május 3. utoljára miséztek benne s ismét átmentek a vámai kápolnába, míg felépülhet az új templom, melynek alapkövét a piacon 1875. május 29.-én tették le. 1784—1894-ig hat plébános neve ösmeretes³⁾; ezek közül Bády Hyacinth ferenczrendi 1881. január 9. itt tartotta aranymiséjét⁴⁾.

11) *Világos* templomát a régi kettőnek romjaiból 1753-ban Bohus Imre építtette föl s azt a Mindenszentek tiszteletére Nedves N. makói esperes áldotta meg. Kezdetben csak ferenczrendi administratorai voltak⁵⁾; első rendes plébánosa 1756. nov. lett az erdélyi *Sándor Pál Antal*⁶⁾. 1798—99. újra zsendelyezték a tornyot és templomot s 1810. jún. 19-ig szabályozták a plébános congruáját⁷⁾. 1834. aug. 21. leégett a templom s

¹⁾ Historia parochiae Szt. Mártonyensis. — ²⁾ Az anyakönyvek csak 1785. márczius 8.-tól fogva vannak meg. — ³⁾ Ezek: 1784—1800 (haláláig) Wagner Szaniszló; 1800—1831. aug. 31. (haláláig) Krolák Mihály Konrád minorita; 1831—5. Harrabay Pelegrin, minorita; 1835. május 26.—1854. Neszl Mátvás († Lippán, 1858. márcz. 14.); 1854. ápril 1.—1884. (haláláig) Bády Hyacinth, ferenczrendi. — ⁴⁾ Protocollum parochiae Soborsinensis, I.—II. — ⁵⁾ 1753—4. Vojnics Brúnó; 1755. P. Accursius és Liszkay Mátvás. — ⁶⁾ Világosi plébánosok: 1756—61. Sándor Pál; 1761—76. nov. (haláláig) Karberhoffer Vincze; 1776—7. Zana Concordius radnai ferenczrendi; 1777. ápril 15.—1785. Foder X. Ferencz, esperes, a historia domus megkezdője; 1785. decz. 1.—1787. Somody Ince aradi minorita; 1787—1800. febr. 26. (haláláig) Schwarz József minorita; 1800—2. Falk Pál; 1802—1809. (haláláig) Filakovszky Mihály; 1810—19. (haláláig) Pajer József theol. tanár; 1819—1822. márczius 13. (haláláig) Jánosy József; 1822. nov.—1823. ápril 20. (haláláig) Mischel Ferencz; 1823—55. (haláláig) Hubert József; 1855. okt. 8.—1867. május 6. (haláláig) Dr. Krumm Antal gymn. tanár, kit ettől az állásától 1859. kinyomatott forrad. s különösen a szeged-rókusai egyházban a keresztes-háború kihirdetésekor tartott beszédei miatt 1849. aug. 30. fosztott meg a csanádi szentszék; 1867. jún. 16.—1872. Pfeiffer József alesperes, utóbb csanádi kanonok; 1872. szept. 30.—1882. ápr. 10. (haláláig) Zeitler Jakab tanár; 1882. négy hónapig Láng Mihály; 1882. június 29.-tól Horovitz (Horvát) Lipót. — ⁷⁾ A plébános fizetése a vallásalaphól 145, a földesúrtól 200 frt, házanként 30 kr. párbér, 15 boglya széna, 15—15 köből tiszta búza, zab, kukoricza, 1 hizott disznó, 12 öl tűzifa.

elolvadt öt harangja. Elpusztult mind a 4 oltár, a szép szószék, keresztlőkút, a 8 fogású orgona; csak a szentséget, kelyheket s a ruhák egy részét mentették meg. Bohus János helyreállította az egészet; 3 oltár, az orgona, torony stb. az ő bőkezűségéből épült; kivüle különösen br. Dittrich József és felesége, Bohus Anna áldozott. Az új templomot 1839. május 5.-én áldotta meg Pfeiffer József szentannai alesperes. Az 1883. megújított templom új főoltárát 1885. május 16. szentelték föl¹⁾.

12) *Monyásza* plébániáját 1760. Bohus Imre, a modenai uradalom jószágigazgatója alapította. Templomát 1761. szept. 8. a Mindenszentek tiszteletére szentelték föl. Kezdetben csak curatia volt; első rendes plébánosa 1779—84. Grandics Adorján minorita²⁾; de pl. 1817—22-ig be

A világosi róm. kath. templom.

sem töltötték ezt az állást. 1822., 1844. és 1849. valamivel javították a plébános fizetését s 1860. gr. Waldstein Ernő rendbehozatta az elhanyagolt templomot, melyben július 15.-én fényesen megülték az alapítás századik évfordulóját³⁾.

13) *Glogovác* plébániáját 1765. a kir. kamara alapította. 1756—66-ig a kis kápolnában aradi ferenczrendiek miséztek. Ekkor fölszentelték a Lovász Mihály buzgólkodásából fölépített templomot Nep. sz. János tisz-

¹⁾ Historia domus eccl. Világosiensis. — ²⁾ Utódai: 1784—92. Szabó János; 1792—1802. Berencsey Bódog; 1802. ápril 28—1808. Sperngay ferenczr.; 1808. aug. 21.—1811. Szlebarszky János; 1811—17. Juhász András; 1817—22. szünet; 1822—1835. decz. 7. (haláláig) Melkó József; 1835—44. Pusztay János; 1844-től Graff Vilmos, majd Scheidt Miklós. — ³⁾ Monyászai historia domus és Schem. 110.

teletére s 1770-től rendszeresen vezették az anyakönyveket is. Első plébánosa Cisper Ferencz volt; a másodikat, Grabacher Alajost († 1789. márcz.) II. József 30 arannyal jutalmazta azért, hogy buzgón fáradozott az új gyarmatosok lelki gondozásában. Temploma 1865. szeptember 13. leégett, de 1866. Csákányi Ágoston ménesi kincstári tisztartó buzgóságából újra fölépült s Bonnaz Sándor püspök még azon évben okt. 30. fölszentelte. Új díszes templomát viszont 1887. nov. 20. szentelték föl. Az Őthalom legdélibb részén levő Kalvária-kápolnát a Fájdalmas Szűzanya tiszteletére (1852.) Schart Mihály, az országút mellett levőt pedig, melyet 1889. jún. 16.-án szenteltek föl s a Szentháromság szobrát Vormittag Magdolna és Schmalbach Mátyás emeltette¹⁾.

14) *Pécska* részére Lovász Mihály kamarai praefectus már 1755-ben kápolnát építtetett a Szentháromság tiszteletére s ebben ünnepnapokon minoriták miséztek. 1757. június 17.-én tette le az új templom alapkövét azon a helyen, hol a XIV. századbéli egyháznak már csak néhány köve porladozott²⁾. 1765-ig minoriták voltak az administratorok. Az első rendes plébános 1766. ápril 16. Péchy István lett, kit azután az egyházmegye számos kitűnősége követett; pl. Török Antal, ki utóbb csanádi püspök lett³⁾. 1753. szept. 16.-án kezdték vezetni az anyakönyveket, melyekbe 1880. aug. 19.-ig 5978 születés és 5918 halálozás van bevezetve. Folyton szaporodván a népesség, már 1844. lépéseket tettek nagyobb templom építésére, s 1847. a kéttornyú templom tervei is készen álltak, de csak 1884. szept. 17. határozhatták el az építést. 1886. jún. 16. fogtak a régi templom lebontásához, aug. 1. kezdték építeni az újat s azt 1887. nov. 13. már meg is áldotta Németh József csanádi püspökhelyettes. Az átmeneti gót modorban épült templom a vidék legszebb temploma. Hossza és toronymagassága 49 $\frac{1}{4}$ m., szélessége 13 m., a hajó magassága 14 m. 10 cm., 24 változatú orgonája, órája, harangjai, festményei aradi mesterektől valók⁴⁾. Egyik tornya a város védőszentjének, szent Istvánnak nevét viseli.

15) *Odvos* (Ottvos) katolikusainak számára már 1734-ben missionariust kívánt küldeni a püspök; plébániát azonban csak 1768. alapítottak Odvoson. Forray András építtette templomát, melynek a Boldogasszony fogantatása tiszteletére emelt szentélyét már 1769-ben megáldották, az egész azonban csak 1774. készült el. Helyettes plébánosai a szerzet és

¹⁾ Historia domusa alapján Niedermayer János igazgató és Frank János plébános. Schem., 104. *Aradm. jk.* 1785—89. — ²⁾ Ezek közül egyet VETUS LAPIS ECCLESIAE fölrattal be is falaztatott. Az új egyház alapkövének horgany-lemezén ezen vers áll: »Multis quae genuit, saeculis diruta ruinam | Aedes ante Deo vero sacrata triuno | Appulo Christi populo surgit in altum.« S utána a kor és vidék előkelőinek névsora. — Most az aradi lyceumé. — ³⁾ Plébánosok: 1766—1790. jan. 28. (haláláig) Péchy István; 1790. Török Antal; 1790. aug. 23 - 1809. Nagy Pál esperes; 1810. aug. 16.—1829. (haláláig) Nyéky János; 1829—1843. nov. 1. (haláláig) Györffy Antal esperes; 1844—1875. nov. 8. (haláláig) Vinkler János theol. tanár, utóbb orodi főesperes és apát; 1876. márcz. 29.—1892. ápr. 22. Dr. Szabados János theol. tanár, esperes, tiszt. kanonok; 1892-től Dr. Szathmáry Géza. — ⁴⁾ Pécskai historia domus és anyakönyvek. Váczy János és István: Emléklap a templom fölszentelésére (Pécska, 1887., 8r. 21 lap.) *Aradi Híradó*, 1884., 217.

özv. Forrayné közt 1836. nov. 6. kötött szerződés értelmében a radnai ferenczrendiek közül kerültek ki. Gyakran prédikált itt maga Vuics guardián is, ki az 1834 évi egyházunió eredményén felbuzdúlva, románul is megtanult s 44 görögkeletit csakugyan áttérített a róm. kath. hitre.

16) *Kisjenő* curatiáját 1777. a modenai uradalom igazgatója, Lovász Mihály alapította s 1778. ő építtette templomát is szent Mihály tiszteletére. Anyakönyveit 1781-től vezetik. A megye már 1782. kérte plébániává való átalakítását, de ez csak 1807-ben történt meg, midőn József nádor megvette Kisjenőt. Papjai a XIX. században Tószeghy Mihály, az aranymisés Lovászy Antal, id. Csiky Gergely, Govrik Sándor és dr. Szathmáry Géza.

17) *Új-Panát* temploma 1787-ben Loyolai sz. Ignác tiszteletére épült. 1789-ben a lakosok rendes plébánost kértek ugyan, de csak káplánt kaptak s kérésök csupán 1801. teljesedett, midőn Gyulay Ignác gróf vette meg a községet. Első plébánosa Blowszky András volt. Mostani plébánosa, *Muszkalay* János, pápai titkos kamarás, 1895. január 1. Csiklovabányán tartotta aranymiséjét.

18) *Pankota* káplánságát a kamara 1787. alapította, de csak 150 frtot adott a káplán eltartására, úgy, hogy Kern János ferenczrendi szerzetes, elégtelen jövedelme miatt, 1793. oda is hagyta állomását, melyet azután két menekült franczia (Oerker Fortunatus 1796—1800. és De Latre Lajos 1800—2.) töltött be. De Latret Kószeghy 1800. márcz. 19. már egyenesen plébánosnak nevezte ki és kivette őt a világosi plébánia hatósága alól, Új-Pankota községe pedig ápril 20. megjavította fizetését, melyet 1804—8. közt ismételve emelt a kincstár is. 1806. márczius 5.-én tette le Radványi András csanádi kanonok a Mária mennybemenetelének tiszteletére rendelt templom alapját s az építéshez a régi apátság s temploma köveit bőségesen használták. A kész templomot 1807. okt. 29.-én Sütti János eleki alesperes áldotta meg. 1809. az új szószéket, szentségtartót s a b. Eötvös Ignác kam. alelnöktől küldött főoltárképet, 1811. a Loyolai Ignác s 1812. a Nep. sz. János tiszteletére készült mellékoltárt áldották meg. 1822. szept. 14. azonban leégett a templom a toronynyal együtt, melynek 3 harangja elolvadt. Azonnal újra építették s B. Dittrich Anna 1823-ban egy római Madonna-képet ajándékozott a főoltár számára, b. Dittrich József pedig 1828. toronyórát készíttetett, s 1849-ben Pichler János jószágigazgató kőkeresztet állíttatott a templom elé. 1809. márcz. 27. áldották meg a temetőben az apátság köveiből épült kápolnát (mely azonban 1736. elpusztult), 1809. május 9. a kálvária 3 keresztjét, 1840. január 20. a Dániel-család fogadalmi kápolnáját s 1858. szept. 19.-én a muszkai dombon épült új kálvária-kápolnát. A káplánságot Sulkovszky Lajos hg 1862. ápril 24. rendszeresítette¹⁾.

19) *Buttyán* községben már 1780. volt egy kápolna. A sz. Antal tiszteletére rendelt fakápolnáját 1790. nov. 21. áldotta meg Foder Lőrincz

¹⁾ Protocollum rerum memorabilium ab exordio erectae capellae Neo-Pankottensis accurate conscriptarum. Pankotai lelkészek: 1787—93. Kern János, 1794—5. Schwarz József világosi administrator, 1796—1800. márczius 7. (haláláig) Oerker Fortunatus, 1800. márcz. 19.—1803. De Latre Lajos, 1803. jan. 6.—1804. Bruttmann Béla, 1804. nov. 1.—1815. aug. Téglásy Alfonz, 1815. szept. 9.—1817. márcz. 24. (haláláig) Mészáros János; 1817. okt. 4.—1836. jan. 29. (haláláig) Gross János; 1836. febr. 1.—1849. ápr. 30. (haláláig) Pálffy János; 1849. május 1.—1850. Riffel János; 1850—1. Killer Frigyes; 1851. nov. 10.—1890. (haláláig) Dr. Magyar Alajos, theolog. tanár, esperes és apát.

eleki esperes-plébános és először Gubanóczy János szentannai kegyesrendi pap misézett benne. Ez a káplánság 1807. lett plébánia. Templomát, melyet Nep. sz. János tiszteletére 1818. a Bök-pataknál építtetett a kincstár, Maros György eleki esperes és szentmártoni plébános áldotta meg, s 1853. javították újra¹⁾.

Aradvármegyében tehát, hol a török hódítás korában csak a radnai barátok missionariuskodtak, a XVIII. században már 21, sőt az aradi g.-kath. plébániával együtt²⁾ 22 középpontja volt a róm. kath. hitéletnek. Ezekhez a XIX. században még a következő 7 járult: 20) *Simánd*, melynek káplánja 1783. Kern N János volt; lakosait már 1789. ápr. 5.-én botoztatással fenyegette a vármegye, ha templomba járni nem akarnának³⁾. Szűz-Mária tiszteletére épült templomukat csak 1811. avatatták föl s ebbe a szentmártoni káplánok jártak misézni, kik 1835-től Simádon külön anyakönyvet vezettek. Plébániává azonban csak 1845. okt. 19.-én emelték. Első plébánosa Major Ferencz, négy éven át szentmártoni káplán⁴⁾. 21) *Almás-Kamarás* vert falú, nádas tetejű imaházát 1847. febr. 1.-én avatta föl Szál Antal eleki esperes s plébánosa, Babarczy Ferencz, február 4. kezdte meg működését; a lelkeszség azonban csak 1847. júl. 1. vált teljesen külön Elektől. Új templomát Ursits Lipót aradi építész készítette s azt szent Vendel tiszteletére 1865. okt. 20.-án szentelték föl. A szomszédos Nagy-Kamarás katolikusai már 1847. május 26.-án kérték a püspököt, csatolja őket Bánkúthoz, mivel ők is magyarok, míg az almásiak németek. 1859. jún. 7. külön plébániáért folyamodtak s e végből ki is javították 1841. emelt imaházukat. Kívánságuk csak annyiban teljesült, hogy ezentúl vasárnaponként náluk is tartottak istentiszteletet. Új, csinos templomuk alapkövét 1883. május 16. tették le⁵⁾. — 22) *Bánkút*, 1844. nov. 20. telepített kertész-község, lelkeszért már 1845. aug. 26. folyamodott, s decemberben meg is kapta Nagy Antal eleki káplánt. Szent-István oltárképét több egyh. fölszereléssel együtt Salbekné adta. 1852-ben a község teljesen elzüllött s a plébániát az almásihoz csatolták⁶⁾. 23) *Székkudvar* parochiája 1853-ban keletkezett. Anyakönyvei 1857-től vannak meg. Mária mennybemenetelének tiszteletére 1867—8. épült templomát Bonnaz püspök 1869-ben áldotta meg. A temető-kápolnát gr. Wenckheim József emeltette. — 24) *Csermő* curatiáját 1854. Faschó József aradmegyei törvényszéki elnök alapította s ő építtette az 1854. május 28. szent József tiszteletére rendelt templomot is⁷⁾. — 25) *Fakert* 1856. óta külön plébánia; anyakönyveit azonban már 1855. óta vezetik. Szent Vendel nevére épült egyházát 1875. szentelte föl Bonnaz püspök⁸⁾. — 26) *Gyulavarsánd* curatiáját 1865. br. Névery Sándor alapította, ki Wittner Lajost már 1852—62. mint udvari káplánt tartotta kastélyában, abban a templomban, melyet sz. Anna tiszteletére b. Névery Elek még 1822. építtetett.

¹⁾ Buttyini historia domus, Protocollum visitationis canonicae és *Tört. Adattár*, II. 403—7. Buttyini káplánok 1780—1807-ig: Kovalovszky Béla minorita, Kozma Elek ferenczr., Gubanóczy János kegyesr., Bartha Gábor és Boros László ferenczkendiek; plébánosok: 1801—12. (haláláig) Boros László, 1813—5. Kelemen János; 1815—1817. ápr. 14. (haláláig) Bona József; 1817—43. Pavelka Pál; 1843—51. Lendvay István; 1852. Nagy Antal; 1853—65. Weisersheim Rudolf; 1865—1880. Brunner Károly; 1880. decz. 1. óta Szirmay János. — ²⁾ L. erről *Márki*, Arad *Tört.* II. 421—2. l. — ³⁾ *Megyei jk.* 1789., 997. — ⁴⁾ *Schem.* 135—6. Eleki hist. parochiae, 19. — ⁵⁾ *Tört. Adattár*, I. 12—23. és *Alföld*, 1883., 114. sz. — ⁶⁾ *Tört. Adattár*, I. 23—35. — ⁷⁾ *Kornis* József, Emlékbeszéd a csermői templom felszentelése alkalmával. Arad, 1854. 8r. 20 lap. *Pesti Napló*, 1854., 130. sz. — ⁸⁾ *Schem.* 103.

Anyakönyveit 1852. Wittner kezdte vezetni¹⁾. — 27) *Medgyes-Bodzás* kertészközséget Bonnaz püspök 1871. nov. 8. kivette Kétegyháza hatósága alól s első plébánosává Csikós Sándort († 1884.) nevezte ki. Bózsik József aradi építő 1872. május 1.-én fogott a szent István nevét viselő templomhoz, s azt 1873. aug. 20. már meg is áldotta Mikosevics József kevermesi alesperes²⁾.

Alapításának idejében a csanádi egyházmegyéhez, de Zarándhoz tartozott, most ellenben 1786 óta az *erdélyi* dioecesishez, de 1876 óta Aradhoz tartozik a 27. plébánia, t. i. a *nagyhalmágyi*. Ott a törökök kiűzetése után Ágoston körösbányai ferenczrendi atya misézgetett vásár- és ünnepnapokon; majd Libor atya körösbányai administrator volt egyúttal halmágyi káplán³⁾. Parochiáját 1775-ben állította föl kegyurasága, a Bethlen-család, mely szent József egyházát is építtette⁴⁾.

II. Görögkatholikusok.

A XVIII—XIX. században Aradban 80 templom és kápolna épült a katolikusok részére, kiknek száma 1819-ben 20,760⁵⁾, 1847-ben pedig már 41,892 volt⁶⁾. Ehhez 1847-ben még 15,960 g.-kath. járult, úgy, hogy a katolikusok száma ekkor már 57,852-re rugott, az egész (239,984 főnyi) népességnek 24,1%-ára. Midőn 1785. aug. 9. az aradi g.-kath. püspök az aradmegyei g.-kath. plébániák összeírására Kőváry závrányi plébánost küldte ki⁷⁾, ez még csak az aradit vehette föl jegyzékébe. Nagyobb arányokban az uniót Arad területén csak 1825—36. közt indította meg *Vulcanu* Sámuel nagyváradi g.-kath. püspök⁸⁾, kinek egyházmegyéje 1834-ben már két új alesperesi kerülettel szaporodott, t. i. a borossebesivel és a galsaival.

1834-ben ugyanis egyszerre 14,755 aradi tért át az unióra, kiknek számára a kormány a vallásalpból 20 új plébániát állított. Boros-Sebeshez, melyben nem is volt plébánia, Erdélyi János belényesi gymn. igazgató alesperes alá ezek az 1834. állított lelkészségek tartoztak: 1) *Berindia* 196 hívővel. Anyakönyvei 1841-től vannak meg. 2) *Bokszeg* 1090 hívővel. Sz. György templomának papjai Fejér Péter és Muntyán Péter voltak. Lakosai utóbb többnyire ismét g.-keletiek lettek. Anyakönyvei 1829-től. 3) *Igneșt* 245 hívővel. Jézus mennybemenetele templomának első papja Duma János volt. 4) *Kertes* 511 g.-katholikussal. Szent Mihály és Gábor arkangyalok tiszteletére emelt templomának első plébánosa Onága Miklós és, ennek 1837. ápr. 30.-án történt halálával, Dume István. Anyakönyveit 1803-tól vezetik. 5) *Minyád* 287 hívővel, a Szentlélek templomával. Anyakönyvei 1807-től. 6) *Nyágra* 445 hívőjének papja a B.-Asszony fogantatása templomában ifj. Dronka János. Anyakönyvei 1788-tól. — 8) *Revetis* 417 hívővel. Papjuk Dobrei Lázár. Mihály és Gábor arkangyalokat, a

¹⁾ *Schem.* 132. — ²⁾ *Medgyes-Bodzás* története. Írta *Cseh* János. (Kézirat). 4r., 101 lap. — ³⁾ *Jászay* Mihály vallomása 1770. s *Hollaky* Pál zarándi főispáné 1772. okt. 8. A körösbányai residentia jegyzőkönyve. I. 3—4. — ⁴⁾ *Schem.* *Transilvaniensis ad annum 1848.* — 23. l. — ⁵⁾ *Nagda*, Magyarország. stat. 480. — ⁶⁾ *Fényes*, Magyarország. leírása, II. 425. — ⁷⁾ *Aradm. jk.* 1785., 600. — ⁸⁾ *P. Nagy* L., Felelet a vallási egyesülés idejára és a keresztények uniojára szolgáló értekezésben. Arad, 1825., 24 lap.

templom védőszentjeit a község pecsétjén is ábrázolták. Anyakönyv 1809-től. 1) *Rossia* anyakönyvei 1809-től. Demeter-templomában Dronka Tivadar, 495 hívővel. 9) *Szelezsány* 402 g.-katholikusának temploma B. A. fogantatása tiszteletére épült. Anyakönyvei 1809-től. Első papja középső Dronka János. (A 10. község, Bél, már Biharban fekszik). A galsai alesperességben 10) *Galsa* templomát, mely B.-A. fogantatásának tiszteletére épült, az 1328 hívő részére 1834. május 8. nagy ünnepélyességgel adta át Vulcanu Sámuel, ki innen május 17. indult bérmláló körútra¹). Corneli Simon aradi plébánosnak és galsai alesperesnek halála (1837. decz. 9.) után plébánosa, Aaron Tivadar lett a kerület esperese s őt 1837. júl. 30. cz. kanonokká, majd aradi lelkészszé léptette elő a püspök²). 13) *Apatelek* András-templomának első papja ifj. Papp Péter, 504 hívővel. Anyakönyvei 1800-tól. 14) *Felménes* 588 g.-katholikusának Jézus mennybemenetele tiszteletére emelt templomában Brancovan Vazúl volt a pap. Anyakönyvei már 1790-től. 15) *Gurba* Jézus mennybemenetelének templomával. Anyakönyvei egyidősek az egyházzal (1834.) 16) *Gyulicza* Havi-Boldogasszony templomával. Első papja Popovics Salamon, ki azonban már 1837. ápril 24.-én elhunyt. Utóda évtizedeken át Micanu János. 17) *Kerülős* 1426 hívőből álló népes község papjai Micanu Sándor és Nucz János. Temploma a Szentlélek tiszteletére. Anyakönyvei 1838-tól. 18) *Kreszta-Ménes*, a Szentlélek eljövetele templomával. Anyakönyvei 1800-tól. A 497 hívő papja Hetkő Péter. 19) *Kurta-Kér* 1621 hívővel. A B.-A. fogantatása templomának papjai Vláss József és Popa György. 20) *Ter-nova* Szentlélek-templomába 1667 hívő járt. Papjuk Lucsa Fülöp és Horga Mihály. 21) *Világos*, Szent István vértanú templomával. Az 1578 hívő papja Milics János és Muntyán János.

Két papot rendszeren ott alkalmazott Vulcanu, hol magának a községnek g.-kel. papja is áttért. Az ilyenek mellé egy régibb g.-kath. papot adott. Ezek a plébánosok voltak Aradban az unió igazi apostolai. Az egyház igazgatásának s az istentiszteletnek nyelve valamennyiben az oláh volt³).

A bánsági főesperességben feküdt 22) *Arad*, melynek 1776. keletkezett egyházáról már volt szó; nevezetes azonban, hogy 1826. nov. 2. úgy vette át kegyuraságát Arad városa, hogy nemcsak a templomot s a pap és kántor házát tartja jókarban, hanem mindaddig, míg g.-kath. papja nem lesz, a minoritákat fizeti a lelkészi teendők ellátásáért⁴). Vulcanu csakhamar kinevezte pappá Corneli Simont, ki azonban már 1837. decz. 9. elhunyt. Utócai Aaron Tivadar író, 1839—1843. († 1867. mint lugosi nagyprépost), Moldován Vazúl, Rácz Péter, Bercian János 1862—1880., midőn lugosi kanonok lett és Telescu György. Utóbb keletkeztek a következő egyházak: 23) *Simánd* 1853-ban, sz. Péter és Pál kápolnájával. 24) *Szintye* 1859-ben, ideiglenes kápolnával.

Már a *lugosi* egyházmegyéhez tartozik 25) *Nagy-Halmágy*, melynek g.-kath. köegyháza a réginek alapján áll; de csak 38 hívő jár bele. Anyakönyveit 1850-től vezetik⁵).

A hívek száma volt a váradai egyházmegye aradi községeiben 1834-ben 14,755 és 1864-ben 19,063.

1) *Lakatos*, II. 59. — 2) *Pappfy* Jusztin közlése. — 3) *Schem. M.-Varadiensis* G. R. C. pro anno 1838. 61—69. és 1864. 52—56. l. *Vela* Pál közlése. — 4) *Aradi lt.* 1826. nov. 2. — 5) *Schem. Lugosiensis* pro anno 1877., 93. l.

III. Görögkeletiek.

Az aradi g.-kel. egyházmegyében 1774-ben 12,711, — 1798-ban pedig már 49.085 családot (házat) írtak össze; magában Aradban (a halmágyi esperesség nélkül) 11,711-et, illetőleg 25,300-at. A templomok száma 1798-ban 443 (Aradban 150, a halmágyi esperességben 50) s a hívők száma 274,574 (Aradban 143,138, Halmágyban 16,372) volt¹⁾. A mai Arad területén feküdt az aradi, tótváradi, világosi, borosjenei, buttyini, zarándi és halmágyi s a nemes vármegye területén kívül még 6 esperesség. 1819-ben a hívők száma Aradban 156,176-ra s 1847-ben 165,956-ra emelkedett, a parochiák száma azonban 143-ra szállt alá²⁾. A g.-keletieknek tehát majdnem minden helységben volt templomuk s ez magyarázza meg, egyszerű papjaik anynyira miért ápolhatták bennök az együvé-tartozás tudatát.

Pedig a XVIII. század második felében nagy és elég gyors változáson ment keresztül az egyházmegye. A szerbek jelentékeny része kíváncsora; a tért s templomait átengedte a románoknak. A rác püspökök ugyan továbbra is szívesen alkalmaztak rác pópákat, de ezek csakhamar maguk is eloláhosodtak. Az 1784. évi oláh lázadás vezetői közt sok a szerb származású pópa. Az oláhok 1784-ben bántalmazták már saját püspöküket, Petrovicsot is, ki szerb létére magyar barátoknak mutatkozott s a megyei jegyzőkönyvek eléggé bizonyítják, mennyi baja akadt a hatóságoknak az izgató pópákkal, kik politizálni szerettek. Ez pedig annál veszedelmesebb volt, mert igen sok konkrét adatot tartalmaznak egyes pópák tudatlanságáról és elvetemültségéről. Hiszen már 1741-ben nyíltan panaszkodtak, hogy a rablásokat rác pópák vezetik s e könyvben is elég szomorú adatot kellett följegyezniem. A román nép sok helyütt meg is vetette papjait. Avakumovics püspök 1787-ben panaszt emelt, hogy az alája rendelt oláhok közül sokan ellenszegülnek az egyházi tanoknak, az ájtatosságok gyakorlásával egész éven át nem törődnek, s kivonják magukat a jó-erkölcsökre való tanítás és szoktatás alól. A megye május 29. útasította tehát a szolgabírákat, ügyeljenek, hogy vallását mindenki gyakorolja s hogy mérsékelten büntessék azokat, kiket a pópák nyakasság miatt följelentenek. Atzél István államminiszter és aradi földbirtokos azonban 1809. nyíltan kimondta, hogy »a görög nem egyesült nép erkölcstelenségét leginkább papjainak tudatlansága okozza³⁾«.

Avakumovics halála (1815.) után⁴⁾ mindent el is követtek az aradi románok, hogy vérökből való püspököt kapjanak s ez iránt folyamodtak is a királyhoz. I. Ferencz sokáig nem döntött s ez idő alatt 1815. szeptemberétől mint helyettes egyelőre Brankovics Antal, utóbb pedig Putnik József verseczi püspök igazgatta az aradi egyházmegyét. Az ő érdeme, hogy 1822-ben világi papok, első sorban Rác Gábor és Gyuláni Gábor vezetése s a püspök igazgatása alatt megnyilhatott Aradon a g.-kel. papnövelő-intézet, melyben azonban csak az 1836: III. t.-cikk sürgetésére vették föl tantárgyul a magyar nyelvet. Putniknak ez az alkotása mindenestre hatalmasan emelte a hitéletet, de a papság román érzületét is. — 1829-ben a király megerősítette az aradi püspökké választott *Joanovics*

¹⁾ *Aradm. jk.* 1774. 150. sz. *P. Nagy*, *Aradm. ism.* 93—4. — ²⁾ *Magda*, Magyarország. leírása, 480. *Fényes*, Magyarország. leírása, II. 426. — ³⁾ *Wertheimer*, Ausztria és Magyarország. II. 105. — ⁴⁾ *Életr. Verein. Ofner und Pester Zeitung*, 1815., 70.

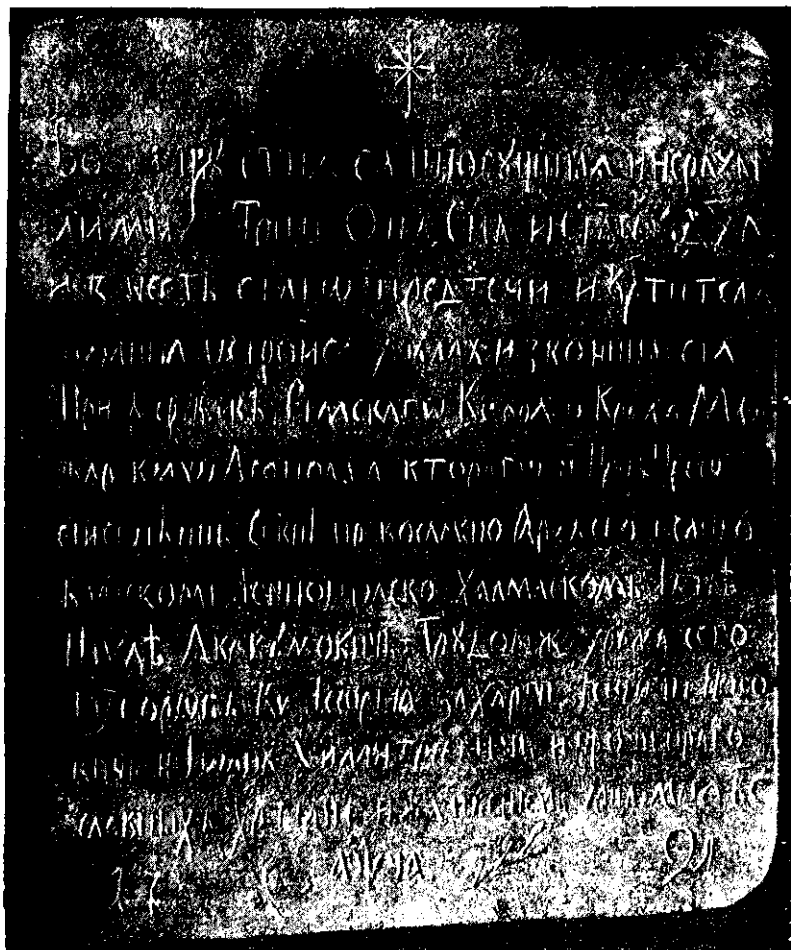
Nesztor bezdini archimandritát, ki már született román volt. A 70 éves férfiú azonban már a következő évben (1830. febr. 9.) elhunyt s várakozásban ismét teljes öt esztendő telt el. Ez a szünet lehetett egyik fő oka, hogy 1834-ben Aradban 14 g.-kel. község tért át a kath. hitre. A következő évben azonban másodszer is és most már végkép teljesedett a románok óhajta, hogy román legyen a püspökük. *Rátz* Gábor Gerazim, ki azelőtt aradi theologiai tanár volt, 1835-ben kinevezetvén, igazolta a hozzákötött várakozásokat, a mennyiben a románt tette az istentisztelet nyelvéné. 1847-ben ugyanis a székesegyházához tartozó 5—6000 g.-keleti elhatározta, hogy ezentúl tisztán oláh legyen az istentisztelet nyelve s még azt sem tűrik, hogy minden második vasárnap ráczúl menjen az istentisztelet, mert hiszen a szerbek részére ott van a Tököli-féle templom. A helytartótanács javaslatára ezt V. Ferdinánd helybenhagyván, azonnal foganatba is vették¹⁾. 1848. május 21., ebben bízva, az aradmegyei románok küldöttei is tiltakoztak az ellen, hogy Rajasics érsek az *egész* magyarországi g.-kel. egyház patriarchája legyen s egyházi és iskolai ügyekben autonomiát kértek a románok részére²⁾. 1849. márczius 17—19. Rátz püspök már a változott viszonyoknak megfelelően rendezhette megyéje ügyeit a kisjenei zsinaton, mely bizalmat is szavazott a magyar kormánynak³⁾.

A forradalom után 1851. elején az aradi szerbek újra folyamodtak I. Ferencz Józsefhez, állítsa vissza a szláv istentisztelet s bizonyíttgatták, hogy a románok még művelődésöket is nekik köszönhetik. Ezt az ügyet Aradon február 18.-án vizsgálat alá is vette a megyefőnök elnöklete alatt román és szerb egyházi s világi tagokból alakult bizottság s *Ivackovics* Prokóp, az 1853. márcz. 9. kinevezett s 1854. január 14. beigtatott új püspök, maga is szerb lévén, a régi rendet egyelőre helyreállította. Az uralkodó 1860. szept. 27. engedélyt adott a karloviczi congressus összehívására, úgy, hogy azon képviselve legyenek Arad, Temesvár és Versecz egyházmegyének g.-kel. románjai is és előadhassák a szerb és román hierarchia különválasztása iránt való kívánságukat. A zsinat csak 1864. augusztusában hozott határozatot s ehhez képest az uralkodó 1864. decz. 24.-én jóváhagyta a két hierarchia különválását s érsekségre emelte az erdélyi püspökséget, mit azután elösmert az 1868: IX. t.-cz. is. 1865. ápril 1. a románok azt kívánták, hogy az aradi püspöki megyébe kebelezzék be a buziási, lippai, temesvári, csanádi vagy kikindai és becskerek-i esperességeket is. Július 3.-án az uralkodó csakugyan az erdélyi metropolita alá rendelte az aradi és karánsebesi — mostantól fogva teljesen román — püspökségeket s az aradinak hatáskörét kiterjesztette Arad-, Békés-, Csanád- és Csongrádmegyékre, a Jászkun-kerületre, sőt Bihar, Krassó, Temes, Torontál és Zaránd egyes részeire is. 1873-ban maga Ivackovics lett az erdélyi metropolita, 1874-ben pedig szerb patriarcha; utána az aradi püspökségben, majd az erdélyi metropolitásban *Román* Miron következett. Helyette 1875-ben *Metianu* János lett Arad püspöke, ki különösen a népnevelés emelése körül szerzett érdemeket. Az élők méltatása azonban már nem föladata ennek a könyvnek.

Aradvármegye területén most (1895.) 157 g.-kel. lelkészség van. Hiányos följegyzéseim szerint a következők:

¹⁾ *Pesti Napló*, 1851. 289. sz. — ²⁾ *Pesti Hírlap*, 1848., 67. sz. *Horváth*, Függetlenségi harc, I. 134—5. — ³⁾ *Hegyesi*, Biharmegye 1848—9-ben, 185—6.

Acsucza és *Acsuva* plébániái a XIX. századból valók. *Agris* pópáját, Popovics Jánost, 1787. tolvajsággal vádolták; a püspök február 1-én tiltakozott elfogatása ellen, míg a bűnt rá nem bizonyítják; a megye azonban febr. 12. a törvény értelmében való eljárásra útasította ügyészét¹⁾. *Ágya* pópája 1784. a lázadókkal tartott. *Al-Csil* pópáját, Lázárt, Aradvármegye fejvesztésre ítélte, a császár azonban megkegyelmezett neki, de

Az aradi g.-kel. székesegyház alapkövébe tett tábla, 1791.

négy évre ítélte el fajtalan élete miatt s képtelennek nyilvánította minden egyh. működésre²⁾. Mivel most egyideig pap nélkül maradtak az alcsiliek, a megyét kérték, eszközöljön ki számukra püspöktől egy lelkészt. A vármegye 1787. márcz. 26.-án egyenesen a püspökhöz útasította s azzal bízta őket, hogy, ha csakugyan van szükség papra, ez nem tagadja

¹⁾ *Journal*, 1787. 33. sz. — ²⁾ *Megy. jk.* 1781. 3., 35., 1781. 1. és 1781. június 12., 12. sz.

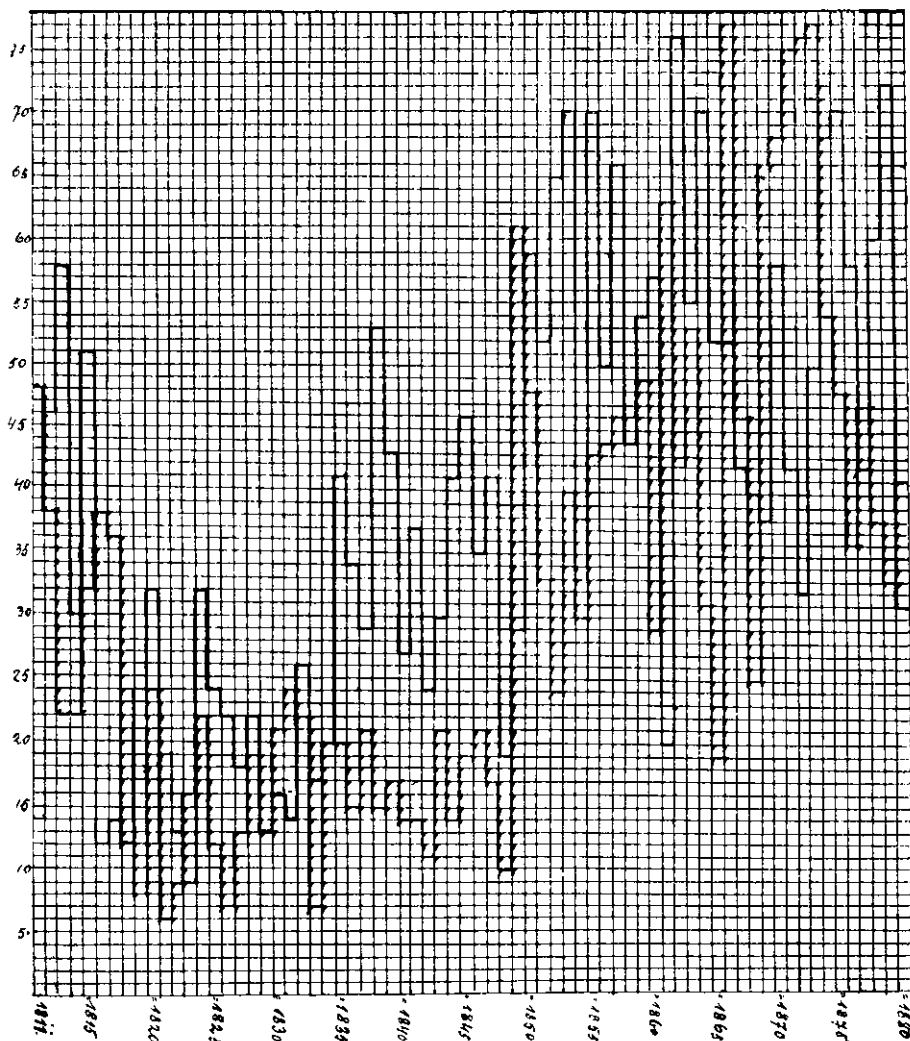
meg tőlük¹⁾. *Almás* új templomának tervét 1794. okt. 14.-én 23,004. sz. a. hagyta helyben a helytartó-tanács. Mostani temploma az 1853-tól ott lelkészkedő Kreczu György lelkész gondosságából 6000 forinton épült. *Apatelek* és *Apáti* templomai 1786—1835. közt épültek. *Arad* szerb temploma 1702. után főkép Tököli kapitány költségén épült s ezekben rendszeren 8, 1768. már 13 pap végezte az istentiszteletet. Legkiválóbb papjai 1781. Paninovic György, 1786-ban Dragulovic Száva s az 1890. elhunyt Petrovic Tivadar. A püspöki templom alapját (a mai lyceum helyén) 1791. május 27.-én tették le, »a Szentháromság: Atya, Fiú és Szentlélek dicsőségére és a keresztelő szent János tiszteletére«. Építésében Avakumovic Pál püspökön kívül Zachariás György, Popovic György és Dimitrievics János templomi gondnokoknak volt legnagyobb érdemök²⁾. Az építés azonban nagyobb arányokban csak 1804. indult meg s 1814. készült el, midőn fölszentelték s a korábbi püspökök holttesteit a régibb templomból az újba vitték át. 1848—49-ben a bombázás miatt sokat szenvedett. Mivel pedig beleesett a vár 300 ölnyi lövéstávolságába, 1861-ben lerombolták³⁾ s a Tököli-téren az újnak alapját Ivacsovic Prokóp aradi püspök 1862. május 29.-én tette le. Az építés 60,000 frtba kerülvén, az alából hiányzó 30,000 frtot magánosak adakozták össze. A székesegyház egyúttal plébánia-templom⁴⁾. *Arad* külvárosában, Gájban, háromszáz holdas birtokán Zsivánovic aradi püspök (1751—68.) kastélyt, kolostort és templomot építtetett. Az alapítón kívül Knézevic és Avakumovic püspökök is itt vannak eltemetve. Misézés alkalmával a román g.-kel. püspökök most is használják azt a két ezüst gyertyatartót, melyet még Zsivánovic ajánlékozott a gáji templomnak. *Aranyág* és *Baja* 1786-ban már plébánia⁵⁾. *Báltyele* s környéke népét jellemzi, hogy az útszélen levő keresztteken a szekerce, gyalú, Szent-Andráskereszt, kehely, tulipán és latin kereszt alakjait vési be, mi a szokás régiségére utal. *Barakony* 1770. febr. 1. nyert jogot templomépítésre⁶⁾. *Berindia* 1834-ben katholizált, de most ismét g.-keleti. *Bersa* és *Bersova* 1786. már plébánia. *Bodrog* vagy *Hodos* sz. Bazil rendjén levő kalugyereiről már ismételve volt szó. Keresztalakban épült templomuk műkincsekben gazdag; II. József 1768. ápr. 21. meglátogatta s főnökét, Dienest, mint ravasz, de ügyes embert ismerte meg. Viszonyai rendezésére a királyné 1775. szept. 7. b. Mathesen tábornokot küldte ki s a zárda javainak összeírását már 1776. aug. 19. elrendelte a helytartó-tanács⁷⁾. A szentélyt s annak festményeit és faragványait 1708. Tököli készítette. A templom újabb kincsei közül nevezetes az 1701. évi orosz biblia, 1732-ből egy gyönyörű, aranyozott kehely Gergely, Vazul és János egyházatyák alakjaival s egy kétféjű sasos, gazdag aranyhímzésű oltárkendő. A zárdát mintegy 50 hold szilvás környezi. Kir. jognál s adománynál fogva minden birtoka ment volt az adótól⁸⁾. 1789. a Moldvából Marmarosba és Aradba menekült g.-kel. papokat itt szállásolták el⁹⁾. Temetőjében két óriási, mintegy 400 éves kőrísa alatt nyugosznak a szerzetesek.

¹⁾ *Journal*, 489. — ²⁾ Az alapkőbe glagol-írással ellátott horganylap ma Arad város tulajdona. Fac-similéje a 743. lapon. — ³⁾ Egy párkánydísz megvan az aradi lyceum régiségtárában. — ⁴⁾ *Russu* Sirianul János Lakatosnál, II. 65. és saját jegyzeteim. — ⁵⁾ *Korabinsky*, *Lexikon*, 16. és 24. Tévesen jelzi ezeket és az A-B. betű több helységét í-tel, mi nála g.-katholikust jelent. — ⁶⁾ *Megyei jk.* 1769. 261. és 1770. 33. — ⁷⁾ *U.-o.* 1776. 221. *Lakatos*, I. 74. *Marczali*, I. 402. Sz. Nagy Sándor, Arad és Vidéke, 119. A bodrogi zárdát hodოსinak is nevezik. — ⁸⁾ *Megyei jk.* 1769. 130., 1770. 227. sz. — ⁹⁾ *U.-o.* 1789. 516. és *Szatmárm. jk.* 1789., 233.

Utolsó szerb archimandritája (1853—1892.) Zsifkovics Kornél¹⁾. Most román vezetés alatt áll. *Bogyest*, 1786. *Bohány* templomában sokáig őrizték Rákóczy György cyrill-betűs misekönyvét; mióta azonban Gergár g.-kel. esperes magához vette, nem tudni, hova lett²⁾. *Bokszeg* lakosainak egy része 1834-ben áttért ugyan a g.-kath. vallásra, de 1869. táján mintegy száznak kivételével ismét visszatért a g.-keletire. Pópái nem akadályozták sem a babonát, sem a mértéktelen pálinkaivást, úgy, hogy e miatt az aradi püspök már 1786. márcz. 29.-én vizsgálatot rendelt el³⁾. *Bonczest*, 1786. *Boros-Jenő* régi plébániájának jelentősége már a püspökség történetéből ismeretes. Egyszerű plébánia 1706. lett, midőn Diakovics Aradra tette át püspöki székhelyét; czímét azonban ő és utódai is megtartották. Joanicz Joanicza metropolita 1716. ápr. 11. még itt lépett hivatalába. Egyházi régiségei jobbadán a XVII. századból valók. Egyik oltárterítőjét (antimisét) Novákovics Dénes budai és erdélyi püspök szentelte föl 1762-ben, hogy »az isteni liturgiát szolgálják rajta«; a másikat (fejér alapon vörös szegélylyel) IV. Joannovics Sakabent Arzén pétyi érsek s utóbb karlovicz metropolita (1741—8.) ajándékozta. 17 passióképét 1840 táján Bila simándi lelkész festette. Egy leMBERGI evangéliumos könyve 1706-ból s egy zsoltárkönyve 1758-ból a régiek közül való. Másol⁴⁾ felsorolt régiségein kívül említést érdemelnek a régi zászlók, esketési koszorúk, fára festett képek stb⁵⁾. Anyakönyvei 1779-től teljesek. Jenő a püspök távozása után esperesség volt, melynek urbariuma 1764-ből fenn is maradt⁶⁾; 1776-ban, zsinati határozattal, főesperességgé alakították át, melyhez 26 lelkészséget s községet és 16 más parochiához tartozó fiókközséget csatoltak⁷⁾. *Boros-Sebes* g.-kel. lakosai 1774. nyertek engedélyt templomépítésre s ezt 1783. aug. 21.-én újabban is kiadta a helytartótanács⁸⁾. 1784. aug. már e templomban hirdették ki 21 oláh rabló megkegyelmeztetését. Ekkortáiban (1786.) Rósa Anasztáz volt a protopópájuk. *Bugyesd* g.-kel. papja 1789. Popovics⁹⁾. *Buttyin* pópája 1784. az izgatók közé tartozott. Bukatos Gábor protopópa 1787. aug. 2.-án a megye útján kérte az uradalmat, hogy megkapja a neki járó földet. Okt. 20. Klobusiczky Antal nagyváradi kincst. igazgató útasította is Szüllő József mérnököt, hogy számára egy jobbágytelket hasítson ki¹⁰⁾. Új temploma tervét a kormány 1794. okt. 14. hagyta helyben¹¹⁾. Főesperese, Ballatos Gábor, 1807. febr. 20. lázítás miatt állt vizsgálat alatt; a másik, Gyuláni Gábor, 1822—1835-ig mint az aradi g.-kel. papnövelő-intézet első tanára szerzett jobb emléket. Buttyin az óhitűek régi esperessége. *Brusztur*, *Brusztur* és *Bucsava* 1786. már plébánia. *Csermő* 1786. *Csicsér* első temploma kőből 1702. táján épült, két harangja még a szerb telepítés korából való. Az egyik elrepedvén, újra öntették (1838.), de a temesvári harangöntő kicserélte. A másikat 1722-ben Radokanác Simon rácz kapitány készítette¹²⁾. Régi helyéről a falu még 1823. átköltözött ugyan a mostanira, de csak 1853-ban építhette föl templomát, a hádai sziget haszonbéréből teremtvén némi alapot. Anyakönyvei 1811. óta vannak meg; a születé-

¹⁾ Számos adatot neki köszönök. — ²⁾ *Parecz*, 12. — ³⁾ *Megeyi jk.* 1786. 305., 477. — ⁴⁾ E kötet 241. lapján. — ⁵⁾ Ezeket *Baltha* György első segédlelkész szíves kalauzólása mellett tekintetem meg. — ⁶⁾ *Közli a Biseric'a si scól'a*, 1884. — ⁷⁾ *Tört. Adattár*, II. 209. — ⁸⁾ *Aradm. jk.* 1774., 242. és *HTT.* 1783., 7803. sz. — ⁹⁾ *Géft.-prot.* 1843. — ¹⁰⁾ *Journal*, 1511. és 2129. — ¹¹⁾ *HTT.* 23,004. sz. — ¹²⁾ Egy feliratos töredéke az aradi lyceumban. Míg ép volt, a falusiak tulságosan csengőnek találták; hogy tehát mérsékeljék a hangját, levették és a harangot — tejebe főzték. 1877. elrepedt.

seknek és halálozásoknak arányát ezek alapján a mellékelt graphikus tábla tünteti föl¹⁾. *Csintye*, 1786. már plébánia. *Csúcs* temploma még abból a korból való, midőn (1648.) a község oláh lakosai bevették a reform. válást²⁾. Első ismert pópája Popa Tógyer, ki 1787-ben az uradalmi tisztek-

Születés és halálozás a csicséri g. keletiekénél.

től elvett pálinka-üstjének visszaadatását kérte a vármegyétől³⁾. A templom szentélyét múlt századbeli képek ékesítik. — *Diecs*, 1786. *Doncsény* papja 1789. *Dronkovics* János. *Draucz* templomának újraépítését 1768. jún. 30.

¹⁾ *Dragán* Gyula erdész rajza és szíves közlése. A síma vonal a születést, a tört a halálozást jelenti. A születés legnagyobb (76) volt 1862-ben, a halálozás (77) 1866-ban és 1873-ban. — ²⁾ Rajza e könyvben 238. l. — ³⁾ *Journal*, 879.

engedte meg a királyné¹⁾). *Dud* templomáét szintén. *Dumbrava* fatemplomában a környéken bizonyos hírre vergődött az utolsó-ítélet képe²⁾). — *Dumbrovicza* fatemplomában, mely Krokna és Dumbrovicza közt még 1835. is fennállt, alkudozott 1784. az aradi g.-kel. püspök a rablókkal Forray alispán kiadatása iránt³⁾). 1789. Berzánovics Lojin lett a pópája. *Elek* az újabb g.-kel. egyházak közé tartozik. *Erdőhegy* pópája 1798-ig évenként 12 s tanítója 36 frtot kapott a község pénztárából; a magyarok semmit sem kaptak⁴⁾). *Fazekas-Varsánd* pópája 1789-ben Popa Tógyer. *Fekete-Gyarmat* új plébánia. *Fényes* pópáját 1745. sok bűnről és gonosz-ságról vádolták ugyan, nemes Paulovich Mihály jenoí volt tisztartót azonban, ki megsértette őt, 1745. május 7. mégis elégtétel-adásra útasította a királyné⁵⁾). Utóbb, 1787. is volt baja a pópának az uradalommal, mely pálinkafőző üstjét elvette. *Galsa* papja 1784. részt vett a lázadásban; pópája 1785. Dragics Gavrilla, 1789. Gavrilla Tógyer és Pópa, 1810. Dragics János protópópa, 1817. Kirillovics György esperes. 1834-ben a g.-keletiek áttértek az unióra s ekkor templomukat is átadván, a g.-kel. plébánia megszűnt. *Glogovác*s plébániája valószínűleg még a szerbek idejében keletkezett. *Govosdia* templomának építését 1779. nov. 25. engedte meg a helytartótanács⁶⁾). Egy völgyét Valea monastirinek nevezik; ott —

monda szerint — harangok és pénzek vannak elásva a hegy oldalába. A körösmenti község pecsétje is templomot és monostort ábrázol. A marosmenti *Govosdia* szintén g.-kel. község. A két *Gross*, *Gurahoncz* és *Gyarmata* templomai 1786. már álltak. *Györök* g.-keleti rácslakosai 1768. május 28. engedélyt kértek romladozó templomuk kijavítására, 1783. jan. 8. pedig újnak építésére; ezt azonban az uralkodó 1784. márcz. 1. meg nem engedte. A község újra folyamodván, a megye 1786. június 19. a renDELETEH való alkalmazkodásra útasította, a helytartótanács pedig decz. 27. egyenesen megtagadta kérésök teljesítését. Újabb folyamodásukat a megye 1787. ápr. 13. már el sem fogadta. Az engedélyt rövid időn mégis kieszközölték s 1795. május 20.-án a megye már tömlöczcel fenyegette Wadlsteiner András aradi kőművest, ha nem folytatja az építést, melyre (a téglán, meszen, homokon és vizen kívül) 2450 frtért vállalkozott⁷⁾). A g.-kel. rácslakosok 1773—4. vádaskodtak, hogy a plébános őket a róm. kath. ünnepek megülésére kényszeríti, holott kitűnt, hogy saját vasárnapjaikkal sem törődnek, mert boltjaikat nyitva tartják⁸⁾). 1844. febr. 27. a templom

¹⁾ *Megyei jk.* 1768., 200. — ²⁾ Ezen Isten egy nyitott szájú sárkány torkába küldi az elítélteket, míg egyeseket ördögök visznek a hátukon. Ezek, a nép szerint, a papok, kiknek ott is meg kell adni a tiszteletet. — ³⁾ *Püspök*, II. 203. — ⁴⁾ *Rácslakosok*, 275. — ⁵⁾ *Jk.* 2—9. — ⁶⁾ *U.o.* 44. — ⁷⁾ *Megyei jk.* 1768. 151.; 1783. 15., 118.; 1784. 138.; 1786. 855., 1618.; 1787. 135., 628.; 1795. 453. sz.; *Helytartó-tanács* 1784. 4604., 1786. 53,874. sz. — ⁸⁾ *Megyei jk.* 1773. 34., 1774. 238. és 1775. 54. sz.

leégett. *Gyulavarsánd* temploma 300 frt költséggel 1769. épült. Pópáját, Dragumirovics Pétert, 1770-ben 9 méhkas ellopása miatt törvényszék elé állították, 1782-ben pedig utódát ördögűzés miatt vádolták¹⁾. *Gyulicza* templomának kijavítását 1787. május 3.-án engedte meg a megye. Papja ekkor (1789.) Popovics János volt²⁾. 1830. táján pópája két hold szőlő elültetésével tett kísérletet³⁾, s így jó példát mutatott népének, melynek egy része 1834-ben áttért az unióra. *Halalis* 1786-ban külön egyházközség; a XIX. század első felében ugyan Soborsinhoz tartozott, 1865. azonban újból önálló lett. Templomul eleinte a szomszédos Vinyest régi róm. kath. kápolnáját akarta megvenni, mert erről már a XVIII. század elején csodás dolgokat beszéltek a g.-keletiek; Bády Hiacinth soborsini plébános azonban megakadályozván Blüherdornt, az új földesurat, az eladásban, a halalisiak új templomot építettek. *Hodos* kolostorának ismételve nevezték a Bodrogét. *Hodos* (a jenői járásban), *Holdmézés* (a mézesi részben), *Honczisor* és *Ignest* 1786. már plébánia. *Ittyó* földesurát 1785. jan. 24. a megye eltiltotta attól, hogy a g.-kel. parasztokkal ünnepnapokon is robotoltasson⁴⁾. *Fárkos*, *Fózsás* és *Fózsáshely* 1786. plébánia; ez utóbbinak templomát az 1891. márcz. 19.-én dühöngött nagy tűz megkímélte. *Fuonesd* régi fatemploma legjellegzetesebb az egész vidéken. *Kakaró* temploma 1830. táján épült. *Kaprucza*, 1786. *Kavna* temploma 1840. táján

épült, de már 1835. is volt papja⁵⁾. *Kereki* pópája 1789. Popovics Konstantin lett. *Kertes* pópájának pálinkafőző-üstjét az uradalom 1787. elvette. A lakosság egy része 1834. g.-kath. lett. *Keszend* (1890. előtt Kiszindia) templomában most is meg van az az antimis, melyet Martinovics jenői püspök, a cyrillbetűs felirat szerint, 1815-ben szentelt föl⁶⁾. A három völgyben fekvő Felső-Kiszindia már 1782-ben kérte, hogy egy völgybe vonják össze s új templomot építhessen; ez azonban csak 1805. történhetett meg⁷⁾. *Kis-Halmágy* külön egyházközség. *Kisjenő* templomának építését 1775. aug. 1. engedte meg a h.-tanács. 1782. nov. 13. a megye minden jobbágyi szolgálat alól fölmentette számfölötti pópáját, Popovics Marjánt, ki mint tanító működött; 1787. rendes lelkésze Popovics Tivadar volt⁸⁾. 1849. márcz. 17—19. Rácz Gerazim aradi püspök itt tartotta azt a nevezetes egyházmegyei zsinatot, melyen bizalmat szavazott a magyar kormánynak⁹⁾. *Kladova*, *Kocsuba*, *Konop*, *Konrató* 1786. *Korbest* már 1783-ban kérte, hogy templomot építhessen; mivel azonban csak 44 család lakott ottan, a helytartótanács meg nem engedte¹⁰⁾. Még 1835. sem volt temploma, mely tehát a legújabbak közé tartozik. *Kovaszincz*

¹⁾ *Megyei jk.* 1768. 200., 1769. 126., 1770. 35. és 1788. 105. — ²⁾ *Journal*, 762.

— ³⁾ *Fábián*, II. 64. (Kézirat). — ⁴⁾ *Jk.* 46. sz. — ⁵⁾ *Fábián*, II. 174. *Alföld*, 1882.,

237. sz. — ⁶⁾ *Fábián* II. 181. *Parecz* 15. — ⁷⁾ *HTT.* 1782. 8447. sz., *megyei jk.* 1783.

510. és 565. I. *Fábián*, II. 180. — ⁸⁾ *Megyei jk.* 1774. 93., 116.; 1775. 197.; 1782. 55.

— ⁹⁾ *Hegyesi*, *Biharmegye* 1848—9-ben, 185—6. — ¹⁰⁾ *HTT.* 1783. 1758. és 6324. sz.

megrongált templomának helyreállítását 1776. okt. 10.-én engedte meg a kormány¹⁾. Már 1780-ban g.-kel. esperesség székhelye²⁾. 1848. okt. 10. magyar érzelmű pópáját a lázadók megkínozták³⁾. *Krokna* pecsétje kettős tornyú templomot ábrázol. Pópája 1787. a megye tömlöczében halt meg⁴⁾. Egyik utóda Szerák Juon, Buttyin történétírója lett, s 1886. halt meg több mint százéves korában; még gyermekkorából emlékezett Forray elraboltatására, a mi 1784. történt⁵⁾. *Kujás* újabban szervezkedett; *Kujed* már 1786. előtt. *Kurtakér* temploma 1789. a pap vigyázatlansága miatt leégett⁶⁾. *Kurtics* 1776. okt. 28. kért engedélyt templomépítésre⁷⁾. 1782. pópája ördögűzés miatt állt vizsgálat alatt⁸⁾. 1790. Popovics Péter volt a papja. *Kuvin* pópáját, Popovics Pétert, 1774. megbüntette a megye, mert ő viszont 5 máriás büntetésre ítélt egy róm. kath. polgárt, ki g.-kel. ünnepen szöllejében dolgoztatott. Kuvinon kivüle még 2 pap volt. 1787. meghalván plébánosa, Pop Tógyer, a püspök okt. 14.-én Szűcs Tógyer számfölötti papot nevezte ki popává, kit okt. 20. Dregics Gábor világosi esperes a járási szolgabíró jelenlétében igtatott be⁹⁾. Investitúrája az állam közbejöttével első eset. Régi templomuk helyett 1812-ben kieszen fekvő, csinos templomot építettek a kuviniak¹⁰⁾. *Lazur* és *Láz*, 1786. *Lugozó* pópája 1811. tavaszán lázításra bujtogatott¹¹⁾. *Lungsóra* multja ösmeretlen. *Lupest*, *Madrizest* és *Mácsa* 1786. már plébánia. *Magyarad* pópáját, Popa Mitrut, 1787. egy banda kirabolta¹²⁾. *Ménesi* g.-kel. temploma az egykor r. kath. templom alapján áll¹³⁾. Pópája 1780. Simonovics Gábor, 1789. Topor György. Ellene s a község többi pópája ellen panaszt emelt az elüljáróság, hogy hatóságában akadályozzák s hogy az Aradra küldött rabokat útközben kiszabadították¹⁴⁾. *Mikalaka* pópáját a lakosok 1782. zsarolás miatt vádolták be. 1787. Popovics Cyrill diaconus volt a tanító¹⁵⁾. A kettős paptartás újabb időkben is sok zavart, sőt botrányt okozott. *Milova* egyh. multja ösmeretlen. *Minyád* 1786. plébánia. *Miske* papjának, Kosztovics Jánosnak, kivel és családjával a hajdúk gorombáskódtak, a püspök 1787. decz. 13. tett kérelmére elégtételt szolgáltatott a vármegye. 1789. Morar Jób és Konstantin Vaszali lett miskei pópa; a püspök azonban ápr. 29.-én Popovics Vazult s még azon évben decz. 28. Popovics Sineát nevezte ki¹⁶⁾. *Mondorlak* 1825-ben költözött át mostani helyére. Uj templomát 1850. építették. *Monorostia* temploma rossz állapotban volt már 1835. is¹⁷⁾. *Monyásza*, *Monyoró*, 1786. *Moroda* papja 1789. Popovics János. *Muszka* pópája Popovics Tógyer 1786-ban elhunyván, utóda Popa Flóra lett. Uj templomának terveit a vármegye 1794. márcz. 27. küldte föl. *Musztesa*, 1786. *Nadab* pópáját a vármegye 1745. mint serindia-tartót és orgazdát vádolta be a püspök előtt. 1795. Bradovics János a papja. Templomának terveit a h.-tanács 1774. okt. 27.-én azzal nagyta heiyben, hogy tiltott adakozások ne történjenek¹⁸⁾. *Nadalbest*, 1786. *Nagy-Halmágy* templomának nagy harangját, mely 1848. nov. 8.-án egész nap fegyverre szólította a lázadókat, Schwarz Gábor tűzer jól irányzott második lövése

¹⁾ Jk. 1775. 299., 1776. 254. sz. — ²⁾ U.-o. 1780., 30. sz. — ³⁾ Közlöny, 1848.

702. 1. — ⁴⁾ Journal, 1341. sz. — ⁵⁾ *Gurban* Konstantin buttyini esperes közlése. —

⁶⁾ Gefitóns-prot. 768. — ⁷⁾ *Megyei jk.*, 250. — ⁸⁾ *HTT* 1782., 8437. sz. — ⁹⁾ Jk. 1774.

238., 1775. 54. és *Journal*, 1787. 2095., 2135. sz. — ¹⁰⁾ *Fábián*, II. 47. — ¹¹⁾ *P. Nagy*

naplója, 872—3. és 886. sz. — ¹²⁾ *Journal*, 726., 744., 1721. — ¹³⁾ *Fábián*, II. 49. —

¹⁴⁾ Gefit.-protokoll, 1456. és 1484. sz. — ¹⁵⁾ *Journal*, 468. — ¹⁶⁾ U.-o. 2483. és Gefit.-

protokoll, 761., 1291. és 3886. sz. — ¹⁷⁾ *Fábián*, II. 58—9. — ¹⁸⁾ *Megyei jk.* 1745. 11—14

I. 1772. 172. és 1774. 251. sz.

némította el. Kendi Sándor lázadó őrnagyot két pópával felakaszttatta Gáll László aradi nemzetőri őrnagy¹⁾). *Nagy-Pél* templomának újraépítését 1785. aug. 22. engedte meg a kormány²⁾). *Nádas* templomának építését 1768. jún. 30. hagyta jóvá a királyné. Papja 1787-ben Popa Kracsun³⁾). *Nyágra* és *Obersia* 1786. *Ocs* és *Ócsisor* egyh. múltja ösmeretlen. *Otlaka* temploma megvolt már 1786. is⁴⁾). Csinos temploma újabban épült. *Ottvos* pópája 1775-ben titkos esketés miatt állt vád alatt⁵⁾). *Pajzsán*, Keszend-ből 1868. kiválva, egyházilag is szervezkedett. *Pankota* pópája 1788-ban Joánovics Germán. *Paulis*, öt évi várakozás után, 1779. nov. 25.-én nyert engedélyt templom-építésre⁶⁾). *Pernyest*, 1786. *Petris* első pópája 1709-ben Popa Juon volt, mint ezt a templomban őrzött egyik könyvének beírása tanúsítja. 1835. táján két papot tartottak⁷⁾). *Pécska* részére az eddigi három mellé a püspök 1785. egy negyediket is kért, a vármegye azonban ezt fölöslegesnek találta⁸⁾). A szerbeknek és utóbb betelepedett románoknak külön templomaik voltak. Az előbbi 1893. ápr. 7. leégett. Első ismert papja 1787-ben Petrovics János. *Pless* papja 1789. Popovics Trifon. *Prezest* papját, Dronka Petrut 1787. máj. 22. a megye buzdította, szorgalmazza papi földének megadását az uraságnál; a földadótól pedig fölmentette⁹⁾). Popovics Péter pópát, mint lázítót, a vármegye 1812. január 28.-án elfogatta¹⁰⁾). *Radna* g.-kel. templomának építésre való engedélye 1769. július

31. és újabban 1782. június 17. kelt¹¹⁾). *Ravna* pópáját, Krist Józsefet, nemes Nyisztor megverte, miért az aradi szentszék panaszára 1785. nov. 11. vizsgálót rendelt el. 1788. a Lahács Péter ravnai lakatosnál elkobzott fegyverek tulajdonosait, a pápa kivételével, 12 bottal büntette a megye¹²⁾). *Repszeg* és *Revetis* temploma már állott 1786-ban¹³⁾). *Rokszin* már 1693. plébánia¹⁴⁾); 1732. azonban elpusztult s most Monyóróhoz tartozik. *Rossia* pópáját 1787-ben bepanaszolta

földesura, Salbek György, hogy az úrbéri rendeletet elferdítve hirdetvén ki, a nép engedetlenkedik. 1834. a község egy része katholizált. *Seprőv* templomában 1823-ig használták a bethlenősi romok közt talált ostyasütőt¹⁵⁾). Pópáját, Popa Alexát, tolvajság miatt 1788. egy havi börtönre ítélte a megye¹⁶⁾). *Sikló*, 1786. *Sikula* népes egyházának múltja ösmeretlen. *Silingia* 578 ó-hitújének 1835-ben fatemploma s egy pópája volt. *Simánd* pópáját 1766. saját felesége és két leánya gyilkolta meg. Ezért a megye szept. 25. Simándon atyjuk háza előtt száz-száz botot veretett a lányokra, anyjukat pedig lefejeztette s fejét póznára tűzette. 1788. Aktyin pópát saját hívei a templomban úgy elverték, hogy belehalt; a templomba temették el, mi ellen 1789-ben felszólalt a megye¹⁷⁾). Bila simándi pápa 1840 táján több aradmegyei templom számára festett szentképeket. *Soborsin* fatemplomának kijavítását 1768. május 24. engedte meg a kormány. 1787. pópája az uradalom többi pópájával együtt vád alatt állt, hogy az eltil-

¹⁾ *Közlöny*, 1848., 762. l. Sirjukat a banyesdi híd alatt Nagy-Halmágy ény. részén egy felirat nélkül maradt kőkereszt jelöli. — ²⁾ *HTT.* 1785., 21,842. sz. — ³⁾ *Jk.* 1768., 200., 239. *Journal*, 1787. 2468. sz. — ⁴⁾ *Korabinsky*, Lexikon, 506. — ⁵⁾ *Jk.* 1775., 129. sz. — ⁶⁾ *U.-o.* 1774. 141., 1780. 45. sz. — ⁷⁾ *Fábián*, II. 30. — ⁸⁾ *HTT.* 1785. 5546. és *jk.* 166. sz. — ⁹⁾ *Journal*, 1787. 800. — ¹⁰⁾ *P. Nagy* naplója, 984. sz. — ¹¹⁾ *Jk.* 1768. 176., 1769. 184., *HTT.* 1782., 4142. sz. — ¹²⁾ *Jk.* 1785. 546., 1788. 2157. — ¹³⁾ *Korabinsky* 601—2. — ¹⁴⁾ *P. Nagy*, Arad (MS.) 87. — ¹⁵⁾ *Parecz*, 12. — ¹⁶⁾ *Gest.* prot. 2170. — ¹⁷⁾ *U.-o.* 1788. 2265., 1789. 1531. és *Lakatos*, II. 162.

tott coledákat és visitationalis cantatiokat még mindig gyakorolják¹⁾. *Solymos* pópáját, egy elkeresztelés miatt, 1773-ban 3 napra bezáratta a megye²⁾. 1790. pópáját 40 haramia kirabolta. 1848. decz. 8.-án Asztalos Sándor itt egy pópát, mint főizgatót, fölakasztatott³⁾. *Solymos-Bucsáva*, 1786. *Somoskeszi* (Somosköz néven) 1783. jan. 8. nyert engedélyt, hogy száz frt erejéig megújíttassa templomát⁴⁾. *Szabadhely* az újabb egyházközségek közé tartozik. *Szaturó* és *Szakács*, 1786. már templommal. Az utóbbiban ekkor alkalmasint a most elhagyatott, a falun kívül eső török templomot használták. *Szelezsán*, *Szelistye* és *Szemlak* újabb parochia. *Szent-Anna* komlói részében 1786. két templom is volt; Komlós most is g.-keleti. *Székudvar* 1786. már egyházközség; legkitünőbb fia Goldis János, 1892-től a váradi g.-kel. egyházmegye püspökhelyettese. *Szintye*, 1786. *Szintye* templomának kiépítését 1769. márczius 13.-án engedte meg a királyné. 1789-ben Kukovics Flórán a pópája⁵⁾. *Szlatina* egyházáról (a borossebesi járásban) nincs tört. adalék. *Szlatina* egyházának fölépítésére (a soborsini járásban) 1786. okt. 31. jött engedély⁶⁾. Pópáját 1784-ben a rablókkal való egyetértés miatt a vármegye elfogatta⁷⁾. *Szoroság*, 1786. *Szóllós-Csigerel* 1768. jún. 30. kapott engedélyt templomépítésre⁸⁾. Templomának legfőbb kincse egy régi pravita⁹⁾. Derék papja, a verseiről is ösmeretes Horga Miklós (Popa Nyika), 1811. febr. 25. hunyt el¹⁰⁾. *Szuzsán*, 1786. *Talács* egyházi multja ösmeretlen. *Talpas*, 1786. *Taucz* pópáját, Pless Györgyöt, 1782. tolvajság miatt száz botra ítélte a borosjenei úriszék s ötvenet rá is veretett, mit a vármegye 1783. jan. 8. a legszigorúbban rosszalt¹¹⁾. Taucznak 1794-ben három pópája volt, mindhárom a község előtt gyűlöletes családból. A hely-

ségnek a vármegye, elegendő alap hiányában, nem engedte meg a templom-építést¹²⁾. *Temesest*, 1786. *Ternova* pópája 1784. résztvett a lázadásban, miért a megye vizsgálatot indított ellene¹³⁾. *Tok* düledező temploma helyett 1786. építettek újat¹⁴⁾. *Tótvárad* g.-kel. egyházának multja ösmeretlen. *Trojás* diakonjává, majd papjává 1788. júl. 4. Popovics Konstantint tette a püspök¹⁵⁾. *Vadász* g.-kel. anyakönyve legrégebb az egész megyében, mert 1668-on közdődik. 1820. papja a földesúrtól (Simonyi József) egy sessio földet kapott¹⁶⁾. *Vaszoja* pópája 1789-ben Popa Péter. *Vidra* g.-kel. egyházi multja ösmeretlen. *Világos* (Siria) új templomának építését 1769. márcz. 13. engedte meg a királyné¹⁷⁾. 657 g.-kel. családjának már 1787-ben négy pópája volt, kik közül Dregics Gábor viselte az esperességet¹⁸⁾. *Vinyest*, 1786. *Vojvogyén* lakói 1780. még olyan tolvajok voltak, hogy magában a templomban rakták le lopott holmijukat¹⁹⁾. *Zaránd* pópája 1789-ben Popovics Juon lett. *Zimbró* és *Zöldes* 1786-ban már g.-kel. egyházak.

¹⁾ *Megyei jk.* 1768. 31. és 1787. 207. — ²⁾ *U.-o.* 1773. 77., 106. — ³⁾ *Közlöny*, 1848., 897. l. — ⁴⁾ *HTT.* 1783., 117. sz. — ⁵⁾ *Megyei jk.* 1768. 307., 1769. 76., 1789. 519. — ⁶⁾ *HTT.* 46,353. sz. — ⁷⁾ *Jk.* 1785., 75. — ⁸⁾ *U.-o.* 1768., 200. — ⁹⁾ *Fábián*, II. 104. — ¹⁰⁾ *P. Nagy* naplója, 550. és 851. sz. — ¹¹⁾ *HTT.* 1782. 5930. és 7858. sz.; *megyei jk.* 1782. 40. és 1783. 69. sz. — ¹²⁾ *U.-o.* 1794. 50., 54. — ¹³⁾ *Jk.* 1785., 47. — ¹⁴⁾ *U.-o.* 1786., 1058. sz. — ¹⁵⁾ *Geft.-prot.* 1933. — ¹⁶⁾ *Fábián*, II. 141. és *Rács*, 290. — ¹⁷⁾ *Jk.* 1768. 130., 157., 287. és 1769. 71. — ¹⁸⁾ *Journal*, 554., 1197. — ¹⁹⁾ *Fábián*, II. 167.

IV. Ev. reformátusok.

A török hódítás korát Aradban csak 6 helvét hitv. (ev. ref.) egyházközség élte túl, de templomaik kormos falait eleintén ezek sem javíthatták ki. Részben katolikusoktól örökölt templomaik birtokában ugyan még a csanádi püspök sem akarta háborgatni őket; de egyrészt szegénységök, másrészt pedig Mária Terézia kormányának szigorúan kath. jellege sokáig akadályozta hitéletök virágzását. A vármegye a kormány rendeletéhez képest már 1746. aug. 4. meghagyta, hogy a nem-katolikusok ne bővítsék templomaikat s ne építsenek újakat¹⁾. Ha mégis tenni akarták, évekig kellett várakozniok az engedélyre, melyért — mint a hódítás idejében Konstantinápolyba, — most Pozsonyba, Bécsbe kellett folyamodniok. Vallásuk szabadsága egyebekben is csorbát szenvedett. Így, főkép a világozi járásban, az előbbi rendelettel egyidőben hirdettette ki a vármegye, hogy a törvényes (kath.) ünnepeket 12 frt. bírság terhe alatt tartoznak megülni a helvét és ágostai vallásúak is²⁾. Egyébiránt 1747. február 6. megnyugtathatta a kormányt, hogy itt nincsenek helvét vagy ágostai vallásúakkal betelepített puszták³⁾. Aradon még 1782-ben is csak 9 protestáns volt s nem is vágyakozhattak oda, mert pl. még a türelmi rendelet kiadásának 13. esztendeje után is csak nagy húzavonva után vették föl a csizmadia-czéhbe Keresztesy Pált, ki protestáns volt⁴⁾.

Mindamellettt II. József korában már javult a helyzet s Aradban több száz üldözött protestáns nyert új, meleg tűzhelyet. Azokat a morvákat pl., kiket Mária Terézia mint hittagadókat kergetett ki Ausztriából, a kincstár Kerekiben, Ternován s Pécskán telepítette le. A bujdosó protestánsok »az igaz hitről letért morva *Kossuth* (Koschut) Mátyás vezetése alatt 1781. nyarán érkeztek meg s a megye gondoskodott is elszállásolásukról⁵⁾. Azokat a kálvinistákat pedig, kiket az egri káptalan, mint földesúr, 1771—4. években Egyekből kiűtasított, mivel áttérni nem akartak, 13 esztendeig való bujdosás után 1787-ben Kis-Peregen telepítette le a kormány, mely a káptalan ellen vizsgálatot is indított. 1787. okt. 21.-én egy istállóban tartották első istentiszteletüket a bujdosók, kik száz esztendő múlva csinos templomban ülték meg egyházuk viszontagságainak emlékezetét⁶⁾.

II. József óta a megyegyűléseken is többször szót emeltek a protestánsok érdekében s nem követelték tőlük annyira a kath. ünnepek megülését, a kath. jellegű eskütételt⁷⁾. Mikor a kormány 1785. és 1787-ben megengedte⁸⁾, hogy a nemkatolikusok is megújítsák templomaikat, sőt egészen újakat is emeljenek, leányegyházaikban is harangoztassanak s imaházaihoz tornyot építhessenek, a protestánsok szilárdabb anyagból kezdtek építkezni s buzgóságuk tettekben is nyilvánult. A vármegye már 1786. jún. 19. pártolta a szlatinai protestánsoknak azt a kérelmét, hogy

¹⁾ *Megyei jk.* 1746., 313. l. — ²⁾ *U.-o.* 304—5. l. — ³⁾ *U.-o.* 1747., 9. l. — ⁴⁾ *Lakatos*, II. 73. — ⁵⁾ *HTT* *tanács*, 1781. 320+284, 394., 2950. és 3984. sz. — ⁶⁾ *Szendy* Imre, Az Egyekből lett Kis-pereg története. Arad, 1887. — ⁷⁾ 1783. január 8. mikor a közzgyűlésen az evang. Intitoris György a törvényesen előírt esküminta utána-mondásában idáig ért: »és Istennek legszentebb anyjára, szűz Máriára s Istennek minden szentjeire s választottaira« — szünetet tartott és csak azután folytatta tiszti esküjét. (*Megyei jk.* 1782., 23. sz.) — ⁸⁾ *HTT*: 1785. 27,496/23,523. és 1787. 21,252. és *kir. biztos*, 2578. sz.

— minden egyházközségtől távolesvén, — a földesuraság költségén fából imaházat emelhessenek; utóbb azonban kőtemplomok építését is pártolta. A vallás szabadgyakorlatát biztosító 1791: XXVI. t.-cz. azután, melynek meghozatalában sok része volt Arad egyik követének, gr. Feketének, minden aggodalmat eloszlattott; azt a nyílt parancsot pedig, mely 1859. szept. 15. megtámadta a protestánsok önkormányzatát, Arad összes prot. egyházai visszautasították, csekély erejökkel is növelve a már nem is protestáns, hanem nemzeti ellenhatást.

Aradban 1786-ban csak 38 prot. család, — a XIX. század elején 6750 helv. és 1270 evang., s a közepén 11,037 helv. és 2939 ev. s a végén 20,787 helv. és 7495 ev. lakos volt. 1702. táján megszűnván a zarándi egyházmegye, a helvét hitvallásúak a békés-bánáti, 1822-től fogva pedig a szalontai s az evangélikusok kezdettől fogva a bányavárosi egyházkerülethez tartoztak. Ezek most 11 ev. ref. és 5 ág. hitv. egyházközségben élnek.

Ev. református egyházak a következők:

1) *Ágfa* fatemploma a régi egyház helyén emelkedett s a számára 1743. készült szószéket és superlátot s az 1737-ből való czintányért ma is használják. Új kőtemploma 1796. júliusában készült el s azt 1883. szeptemberében újították meg. Anyakönyvei 1772-től vannak meg¹⁾. — 2) *Bél-Zerénd* legrégebbi szentedénye egy kis kanna 1731-ből; legrégebbi abrosza 1743-ból való. Régi temploma a faluval együtt leégett 1775-ben. Kőtemploma 1793. készült el, s megkímélte az 1879. évi árvíz, mely 8 ház kivételével az egész falut elsöpörte²⁾. — 3) *Boros-Sebes* 1774. szept. 9. ideiglenes templomépítésére és 1783. aug. 21. romokban heverő régi templomának kijavítására nyert engedélyt³⁾. — 4) *Erdőhegy* régi templomát 1735. május 10.-én kirabolták a rácok s még úrasztali kendőit is elvitték⁴⁾. Templomuk bővítésére 1783. május 30.-án kértek s júl. 14.-én nyertek engedélyt⁵⁾. Az építéssel 1784. nov. 14. készültek el s 1879-ben újították meg. Megvannak anyakönyvei 1774-től és lelettárai 1786-tól⁶⁾. — 5) *Fekete-Gyarmat* árpádkori templomának falait a visszaszállingózó lakosok 1721. nagyjából befedték, 1743. az ősi falakat megigazgatták, mennyezettel látták el és bezsindelyezték; 1766-ban az eddigi fatorony helyett kőből valót emeltek, 1782. a templomot újra zsindelyezték, 1785. superlátot és chorust készítettek, 1799.-ben azonban lebontották a régi templomnak a Körösre néző és ledőléssel fenyegető részét s 1819. május 18.-án tették le a mostani torony alapját, odáig hosszabbítván meg a templom régi falait. Ekkor meszelhették be a régi freskót⁷⁾, melyről 1862.

1) Prédikátorai: 1723. Bósházi János, 1730. Szigeti István, 1730. Márton Sándor, 1743. Balog Péter, 1771. Szenté Pál, 1772. Madarassy Imre, 1805. Dávidházy János; most Nagy Sándor. (*Rács*, 144—5. és saját jegyz.). — 2) Prédikátorai: 1727. Szentgyörgyi József, 1737. Kállay János, 1760. Takács András, 1773—89. Losonczy István, 1790—91. Böszörményi József, 1791—9. Fábian Mihály, 1799—1803. Lázár Pál, 1803—5. Szilágyi János, 1805—7. Kis János, 1808—26. Szilva Gergely, 1826. Vida Szentendrey Mihály, 1827—43. Lénárt István, 1843—6. Kemény István, 1846. maig Szöcs Imre. (*Rács*, 160. és 272—3.). — 3) *Aradm. jk.* 1774. 242. és *HTT.* 1783, 7803. sz. Prédikátorai: 1712. Balogi Gergely, 1736. Kakas Mihály, 1748. Sikó Ferencz, 1752. Fogarasi István, 1760. Tóth István, 1765—7. Szilágyi János, 1773. Jancsó András, ki 1784. már mint kristyóri pap menekült ide vissza; 1782—9. Mészáros András. *Rács*, 162—3. *Geft.-prot.* 1789. 2148. és 2239.; *HTT.* 1789. 16820. és 24082. sz. — 4) *Márki*, Arad, II. 329. — 5) *Megyei jk.* 1783. 678. és 744. I. *HTT.* 1783. 6330. sz. — 6) *Rács*, 178—9. és 275. Prédikátorai: 1713. Kőszeghy István, 1722. S. Maklári Mihály, 1742. Tunyogi József, 1750. Szoboszlai Gergely, 1786—99. Lázár Pál; most Patóh Károly. — 7) Rajza ezen könyvben, I. 455.

levakarták ugyan a meszet, 1889. azonban magát a nagybecsű festményt is lekapták. Az állítólag Nagy-Kikindára került régi nagy harang helyett 1799. készítették újat. A papi állás 1778—85. nem volt betöltve, mert a csekély fizetés miatt senki sem pályázott rá. 1711-től 29 lelkésze volt¹⁾; az anyakönyveket 1768-tól, a presb. gyűlések jegyzőkönyvét 1808-tól vezetik²⁾. — 6) *Nagy-Zerénd* egyháza 1712. alakult újra s lakosai 1715. febr. 4. visszaváltották azt a régi harangot, melyet Csete István, Csete Balázs és Gyulai Ferencz a Szalontára való menekvés idejében magukkal vittek Zeréndről s ekkor különváltak Gyarmattól, melylyel 1713-tól közös papot tartottak. 1735-ben a zeréndi prédikátor volt a fölkelő parasztok egyik tábori papja, kit azonban 1736. ápr. 28. büntetés nélkül bocsátottak szabadon³⁾. 1776-ban a templom a falu nagy részével együtt leégett, 1786. azonban újra épült⁴⁾. — 7) *Vadász* lakosai, kik a ráczok elől⁵⁾ a Sárrétre menekültek, 1711. alakították újra községüket s ekkor lelkésziájakat, melynek első papja és tanítója Péter deák lett⁶⁾. 1712. a templomot megújították s toronyát egy öllel magasabbra vették, 1744. és 1768. pedig újra javították. Úgy látszik, ekkor pusztították el a főbejárat fülkéiben levő utolsó szent szobrot is, melyet naivúl Moloch-bálványnak neveztek. Idősb Szilágyi János faragtatta le s ő meszeltette be a freskókat is, melyek közül csak egy maradt meg; de az eléje ragasztott toronytól elfedve s összelyukasztva. A templom régibb része 1832. már bedőlt. Utoljára 1893-ban újították. A legrégebb kehely 1725-ből való. Az anyakönyveket 1767. óta vezetik⁷⁾.

Újabb egyházközségek a következők: 8) *Kis-Pereg*, melyet a szabolcsmegyei Egyekből kivert reformátusok (mintegy 300-an) 1787-ben alapítottak, magukkal hozván már 1655-ben is fennállott egyházuknak nevezetesebb fõlszereléseit, pl. az 1694-ből való kelyhet, az 1695-ből való czín-kannát s az 1751-től vezetett anyakönyvet stb. Első istentiszteletüket 1787. okt. 21. egy istállóból átalakított imaházban tartotta papjuk, Szentiványi Sámuel. 1799. készült el torony nélkül való nádas kis templomuk. Mai templomuk alapját 1822. okt. 21. tették le, de az egyház szegénysége miatt a templomot csak 1833. júl. 7. adhatták át ren-

¹⁾ Ezek a következők: 1711. Szathmáry István, 1713. Sz. Püspöky Sámuel, 1720. Gyõry Ferencz és Szoboszlay György, 1721. Debreczeni István, 1722. Zilahy János, 1735. István deák, 1748. Szoboszlay Gergely és Mándoky István, 1750—1. Tunyogi József, 1752—3. Berhiday János, 1754—6. Sallay István, 1757—9. M. Jámor István, 1760—8. Török Ferencz, 1769—71. Bölönyi Ferencz, 1772—7. Sente Pál, 1778—85. senki, 1785—95. Kállay József, 1796—7. Simai Mező István, 1798—1806. Szilágyi Mihály, 1807. Szilágyi József, 1808—9. Csáky Mihály, 1810—11. Szirbik Miklós, 1812—6. Ecsedy Gábor, 1817—48. Kuthy Lajos, 1848—57. Balogh István, 1857—8. Balogh Andre, 1858—80. Ferenczy Gedeon, 1880—7. Márk Ferencz, 1887-től Szüts József. — ²⁾ Az anyakönyvek és *Ferenczy* Gedeon adatai (Rácznál, 275—7. l.) alapján. — ³⁾ Papok: 1713. Szathmári Püspöky Sámuel, 1715. Debreczeni István, 1735. Szilay János, 1744. Vetésy István, 1774. Olcsai Gál András, 1775. Szödényi N. József, 1777. Erdélyi Sámuel, 1780. Bóttos Mihály, 1782. Barta József, 1790. Szilágyi Mihály, 1798. Molnár János, 1830. Mile László, 1835. Varga Lajos, 1841. Bittó Sándor, 1844. Böszörményi József, 1870-től Bán József. — ⁴⁾ *Rács*, 221—2., 278—9. — ⁵⁾ A vadász ref. egyház anyakönyvének (II. k.) tájékoztalan bejegyzése szerint a kuruczok elől. — ⁶⁾ Papok: 1711. Péter deák, 1713. Aszalay János, 1714. Debreczeni István, utóbb Mándoky István, Püspöky Sámuel, Gyõry János, Szoboszlay Gergely, 1748. Veszprémy János, utóbb Jámor István, Zsarnay János, 1767. id. Szilágyi János, 1797. ifj. Szilágyi János, 1803. Kutasy József, 1806. Szilágyi József, 1807. Szilágyi Mihály, 1818. Némethy Sámuel, 1825. Benécs Dániel, 1832. Erdélyi József, 1867. Bor Áron, 1877-től Hajdú Elek. — ⁷⁾ A vadász ekklezsia anyakönyveinek adatai és *Rács*, 263—4., 289—290.

deltetésének¹.) 1882-ben gyökeresebben megújították a templomot és 36 m. magas tornyát s 1887. okt. 23. méltó módon megünnepezték a megható multú egyház fennállásának századik évfordulóját²). Ezen száz év alatt 6761 születés, 1535 házasság, 4 válás és 4580 haláleset van bejegyezve az anyakönyvekbe. 9) *Györök* ref. egyháza 1798. alakult újra. Egyházi edényekkel Hódmező-Vásárhely ajándékozta meg s onnan jött első lelkész-tanítója, Igaz Sámuel is³). A keresztelési anyakönyv már az 1759., az esketési és temetési azonban csak 1801. évvel kezdődik. A magyar-útczai kis templom helyett Bakcsy György számtartó buzgólkodásából épített újat 1832. nov. 4. szentelte föl Kócsa István aradi lelkész. Ennek emlé-két ötven év múlva kegyeletesen ülte meg a kis község, hol azon idő alatt a születések száma 702, az esketéseké 250 s a halálozásoké 674; a hívek száma azonban 372-ről 207-re szállt alá⁴). Az Apatítól 1678-ban ajándékozott 100 db kőstöt 1804 végén készpénzben váltotta meg az állam s a község ebből külön tanítói állást szervezett. 10) *Arad* 108 ev. ref. és 80 ág. hitv. családja 1827. ápr. 28. nyert engedélyt templomépítésre s 1829. aug. 29. az Erdélyben hivatalától megfosztott Cs. Vajda Péter már megtartotta az első ref. istentiszteletet. A tiszántúli egyházkerület azonban 1829. ápr. 17. Vajdát nem fogadta el papnak, mire az aradiak 1830-ban Kócsa Istvánt választották meg helyette⁵). A papságot csak 1841-ben választották el a tanítóságtól. A Deák-Ferencz-útczai templom, melynek alapkövét Aradmegye rendjeinek jelenlétében tették le⁶), 1847. készült el. 11) *Szemlak* reformátusai 1826. táján váltak külön az ágos-taiaktól, külön templomot azonban csak utóbb építhettek.

V. Ágostai hitvallásúak.

Az *ágostai* hitvallás Aradvármegyében csak a XVIII. század másod-ik felében foglalt tért. A vármegyének 1782. június 5.-én tett jelentése szerint csupán Apatelken volt egyházuk s Ottvoson imaházuk⁷). — 1) *Apatelke* vagy Mokra egyháza a faluval egyidőben, 1748-ban alakult meg. A főkép Szarvasról és Csabáról jött tótokat a telepítő b. Péterffy már 1748. márcz. 26. biztosította vallásuk szabad gyakorlatában s papjoknak és vezetőjöknek, Géts Istvánnak »nemcsak maga hivataljára nézve, hanem

¹) Az alapköben elhelyezett leoninverses chronostikon szerint:

»FÉNYLIK A NAP DÉLEN, MELY VÁRVÁN VÁRT VALA RÉGEN, —
TAPSOL AZ ÉGI SEREG, ÉNEKEL ERRE PEREG.«

²) Papok: 1787—98. Szentiványi Sámuel, 1798—1818. Némethy Sámuel, 1818—21. Nagy József, 1821—1851. Szondy Lajos, 1851-től *Szondy* Imre, az egyház történetírója. (Az Egyekből lett Kis-Pereg története. Arad, 1887. 8r. 58 lap. V. ö. *Csiky* Lajos, Emlékkövek a kisperegi ev. ref. egyházközség százados fennállásának örömmünnepejéhez. Debreczen, 1887. 8r. 38 lap.) — ³) Utódiak: Sz. Kovács Sámuel 1833—41., Kovács József 1841—8., Kis János 1848—9., Vajna Áron levita 1849—59., Balogh Endre 1859—71., Kovács József (másodsor) 1871—2., Rácz János 1873—4., Rácz Károly, az egyházmegye monographusa, 1874—84. Jelenleg Csák József. — ⁴) *Rácz*, Értesítvény a reformátusok ménes-györöki gyülekezetéről. Sárospatak, 1875. U.-ő: Zaránd, 187—8. s több levele az Alföldben. — ⁵) *Aradi papok: 1830—3. Kócsa István, 1833—44. Györy Mihály, 1844—9. Bittó Sándor, 1849—59. Baló Benjamin, 1859—80. Bökényi János, utána Ferenczy Gedeon* († 1895. febr. 25.) **ki az ifjú egyház történetét megírta.** (Lakatosnál, II. 73—78. s jelenleg Csécsy Imre. — ⁶) *Jancsó*, Fábrián, 60. — ⁷) *Aradm. jk.* 1782. jún. 5., 25. sz.

hogy sokat fáradozott és a szegénységnek pártfogója kíván mindenben lenni«, biztosítani akarta az egész község becsülését s engedelmisségét¹⁾. Első, szerény templomuk csakhamar megromlott s be sem fogadhatta már a híveket, miért is 1781. újnak építésére kértek és 1782. nov. 25. nyertek is engedélyt²⁾. 1793. jún. 12. a templomba beütött ugyan a villám, de nem gyújtott, csak a zindelyeket szórta szét. 1785. aug. 11. a helytartótanács sok húzavona után fölmentette az apatelkieket attól, hogy stola-illetéket fizessenek a borosjenei plébánosnak³⁾. 1806. szept. 21. a superintendens útasította a papot, hogy a cseh ref. családok csatlakozásának megkönnyítése végett az úrvacsorát ezeknek két szín alatt szolgáltatassa ki. 1806. és 1819. újabb települőkkel gyarapodott a hívek száma. Az anyakönyveket 1776-tól vezetik. A tót és német szónoklatok mellett Liszy István már 1789. január 4.-én tartott magyar szónoklatot⁴⁾. — 2) *Ottvos* kis imaházát 1782. említik először⁵⁾. 1785. ápr. 11. a csanádi szentszék az ottvosi nem-katholikusok iskolamesterét a kir. rendeletek értelmében eltiltani kérte a temetési szertartásoktól s attól, hogy az imaházon kívül egyh. beszédeket tartson, mire a megye meg is intette a tanítót⁶⁾. Úgy látszik, a kis imaházát már 1784. leégették a lázadók⁷⁾. — 3) *Fazekas-Varsánd* magyar lakosai a Szöllős-Nákófalváról 1792. betelepedett orosháziak. Lelkészök, Wagner Imre, már 1792. május 7. megkezdte hivatalos működését. Gr. Fekete János, a földesúr, azonnal biztosította a lakosokat,

hogy stolat csak saját papjuknak fognak fizetni s hogy a templom-építésben is segíti őket. 1800. nov. 9.-én már fölszentelték a templomot. 1869. a tótajkúak elszakadtak a magyar egyháztól, de 1876-ban újra egyesültek vele. 1892. május 8. méltóképp megülték az egyház fennállásának százados ünnepét; egyebek közt azzal, hogy új taní-

tói állást szerveztek s ezer forint költséggel három új nagyobb harangot önttetek. Száz év alatt 6194 születés, 1407 esketés és 5692 halálozás van bejegyezve az anyakönyvekbe, melyeket egymásután 7 lelkész vezetett⁸⁾, kik közül Csepregi György állította össze az egyház történetét⁹⁾. — 4) *Szemlak* egyháza és iskolája 1826 táján keletkezett. Magyar, német és tót ref. és ág. telepesei odáig közös templomot és iskolát tartottak. Első önálló papjuk Stephani Dániel. — 5) *Arad* evangélikusai már 1819. aug. 29. kértek, de nem kaptak engedélyt arra, hogy istentiszteletüket a

1) Papok: 1748—76. Géts István, Géts Pál; 1776—1806. Liszy István, ki 80 éves korában Atzéltól nyugdíj fejében 50 r. forintot, 12 mérő búzát és 6 öl fát kapott; 1806. szept. 28.—1812. Oplatkai Tessényi János György, 1812—18. Szlamay Mihály, 1818—22. Wagner Károly, 1823—32. Szalmovszky János, 1833—40. Czukker Sándor, 1840—2. Paulinyi Károly, 1843. Kutlik János, 1844—56. Hajnóczy Sámuel, 1856—73. Orgovány Pál-1873—88. Chován Viktor, 1888-tól Gálik Mátyás. — 2) *Megyei jk.* 1781. február 7. 54., márcz. 28. 22., 1782. aug. 5. 29., 67., 1783. 35. sz. *HTT*tanács, 1781. 1146., 1782. 8281, sz. — 3) *Jk.* 1784. 378. és *HTT.* 1785. 18,273. sz. — 4) *Liber ecclesiae* ev. Mokrensis publicus. (Kézirat). Ebben az egyház történetét 1786. nov. 11. Liszy kezdte vezetni. — 5) *Megyei jk.* 1782. jún. 5., 25. sz. — 6) *U.-o.* 1785. 268., 481. sz. — 7) 1786-ban *Korabinsky* már nem említi. — 8) Papok: 1792—1800. júl. 2. (haláláig) Wagner Imre; 1800. aug. 5.—1805. febr. Benkő Sámuel; 1805. márcz. 15.—1824. nov. 23. Simon Sámuel; 1825. jan. 5.—1843. ápr. 9. (haláláig) Obetko Mihály; 1843. júl. 2.—1849. júl. 7. (haláláig) Fejér János; 1849. szept. 23.—1875. decz. 5. Neumann Károly (Petőfi tanuló társa, ki több adattal járult a költő életéhez); 1875. decz. 5.-től Csepregi György. — 9) *Csepregi*: Adatok Új-Fazekas-Varsánd történetéhez. Arad, 1892. k8r. 59 lap.

Flórián-kápolnában végezhessek; így továbbra is Glatz János megyei főmérnök házában vonultak meg és ott Czuker János, Hász Mátyás egyh. gondnok gyermekeinek nevelője végezte a papi tennivalókat. 1846. okt. 11. azonban pappá választották Stephani Dániel szemlaki lelkész¹⁾ s másnap 310 tagú önálló egyházat szerveztek. 1847-ben megvették a Templom- és Kereszt-útca szögletén levő Török-házat, melynek korábban is használt imatermét kicsinosították. A várostól a Tököli-kertben ajándékozott telken épített külön imaházat csak 1868. ápril 5.-én szentelhették föl²⁾. — 6) *Medgyes-Egyháza* 1893-ban alakult kis-községgé³⁾ s egyúttal külön egyházzá, melynek első papja Zsilinszky Endre.

VI. Nazarénusok.

A nazarénusok ellen a cs. kir. vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1854. január 26. kelt rendelete alapján 1855. június 25.-én már a csanádi püspök is útasította Aradvármegye plébániáit⁴⁾. Ez a felekezet azonban Aradban csak két évtized múlva kezdett terjedni. — Első hirdetője Aradban *Arató* János, ki Batonyáról átjárt Szentleányfalvára és Bánkút-Zimándra. Amott 1880-ban öt családot nyert meg, kiknek Bagaméry kovács házánál egy kiszolgált Gefreiter magyarázgatta az evangéliumot; emitt ugyanakkor már 20 nazarénus-család külön gyülekezetházat építtetett magának⁵⁾.

VII. Zsidók.

B. Cosa István altábornagy, Aradvár parancsnoka, 1717. május 1. menedéklevelet adott első két »házi és udvari zsidójának«, Elias Izsáknak és Márkus Mayernek; de megtiltotta, hogy Aradra maguk mellé más zsidót híjjanak s 1725. a kormány is tiltotta a zsidók befogadását. Az aradi zsidótemetőnek Elias volt az első halottja; 1754. július 5.-én hunyt el⁶⁾. 1741. már annyian voltak, hogy — Mandl kivételével — 1 $\frac{1}{4}$ lovas felszerelésének költségeit ajánlták meg a vármegyének. 1742. márcz. 2. a helytartótanács Aradhoz is szigorú rendeletet intézett, hogy ne tűrje a fel s alá kószáló zsidókat és csavargókat, mert ezek ilyen háborús időkben kémszolgálatot teljesíthetnek. Cosa báró a letelepült 6 zsidócsaládtól, melyből 4 már a maga házában lakott, évenként 96 frtot szedett, mi ellen 1743. márczius 13.-án tiltakozott a vármegye, mert a zsidók türelmi adó fejében úgyszólván 150 frtot fizetnek a pozsonyi kamarának, adójuk pedig 75 frtra megy. A helytartó-tanácsnak 1744. jún. 16. és decz. 18. kelt rendeletéből ismét összeírták, hogy tekintettel a háború nyomasztó körülményeire, fejenként 6 frttal megtaksáltassák őket; a vármegye 1745. január 26. mindjárt meg is intette Aradvárosát, ne engedjen meg semmi olyas gondolatot, hogy »ez a héber nemzet« a keresztyenyekkel közösen fizessen

¹⁾ Papok: 1846—9. (haláláig) Stephani Dániel, ki után egy évig nem volt lelkipásztor a egyháznak; 1850. ápr. 1.—okt. 1. Frint János, 1850. nov.—1875. decz. Nikodem János, 1875. decz. 12.—1881. Stiegler Gusztáv, 1881-től Frint Lajos. — ²⁾ *Stiegler Gusztáv Lakatosnál*, II. 67—72. — ³⁾ *Belügym. rendelet 1893/65,318. sz.* — ⁴⁾ *Protocollum circularium parochiae R. C. Soborsinensis.* — ⁵⁾ *Alföld*, 1880., 137. ⁶⁾ Dr. *Steinhardt Lakatosnál*, II. 79.

háziadót, mert így a katolikus adófizetőkkel egyenlőknek tekinthetnék magukat¹⁾. S midőn Winkler Mandl és Filip Ferencz aradi zsidók adójuk mérséklését kérték, 1745. jan. 26. szintén kifakadtak a rendek, hogy a zsidók a keresztényekkel közösen nem fizetnek adót s azért velők egyenlőknek sem tekinthetők; mégis minduntalan panaszkodnak, hogy adózniok kell, pl. hogy hadi czélokra újabban is nevezetes összeget kellett fizetniök, holott itt sem vonhatni párhuzamot köztük s a katolikusok közt. Febr. 23.-án újra összeíratta őket a kormány; ekkor a házas és a zselér zsidók családonként 6, összesen 84 frtot fizettek s így Aradon már 12 önálló zsidó család élt. Ezeket most 2 frt pótdóra is szorították s a mostani zsinagógánál úgynevezett vallástürelmi zsinórt húzva, elkülönítették őket a keresztény lakosoktól. Érdekes, hogy a megyében, a rendeknek 1746. aug. 4.-én tett fölterjesztése szerint, Aradon kívül csak Simádon laktak zsidók²⁾.

1749. júl. 9. a kormány felhívta az aradi zsidókat, küldjenek képviselőket a türelmi adó kivetése ügyében Pozsonyba összehítt bizottság elé. E bizottság 20,000 frtban állapította meg az ország zsidóinak adóját, miből 80 frt esett az aradiakra.

Aradon 1751-ben magában a német városban csak 1, a ráczárosban 7, a várban pedig 4 zsidó-család élt³⁾; 1754-ben 24, 1765-ben már 81 zsidó lakott Aradon; és pedig 17 férfi, kik mind adót fizettek; köztük 8 rendes és 9 zsellér-lakó⁴⁾; 19 nő, 19 fiú és 26 leány⁵⁾. Két év múlva számuk elérte a százat s 1785-ben a 200-at, mert ekkor már 41 család fizette a 85 frtról 272-re növekedett türelmi adót⁶⁾.

1765-ig ugyan nem volt szabad 6 háznál többet vásárolniok; de ebben az évben még 2 épített házat s ösmeretes, 1765. nov. 29.-én a városi tanács mennyire kifakadt Wagner műszaki kapitány ellen, ki 50 bottal fenyegette a polgármestert, ha föl nem építetteti pártfogolt zsidójának lerombolt bódéját⁷⁾. Általában erősödött a zsidóság, melynek már 1742. volt egy kis imaháza a ráczárosban; a Nahuma nevű asszonytól ajándékozott telken pedig 1759. egy kis zsinagógát is építettek, melynek 1764-ben R. *Fachanan* lett első rabbija. 1773. a régi temető helyett, melyet az új vár építése miatt be kellett zárniok, egy 50 öl hosszú s 30 öl széles új temetőhelyet adott nekik a város, mely 1775-ben külön kösmerészárszék nyitását is megengedte. 1767-ben már külön zsidóbírájuk is volt Simon Salamon személyében⁸⁾. Elég szegényesen, jobbadán pálinkafőzésből éltek; 1754. május 9. folyamodtak is a vármegyéhez, midőn a minoriták a sátoros ünnepeken s vasárnapokon kívül még más keresztény ünnepek megülését is kívánták tőlük s így keresetökben gátolták őket⁹⁾. 1770. a zsidók nagy része ki akart költözni Aradról, mivel a pálinkafőzés a kincstár kezelésébe menvén át, nem tudnak megélni; a vármegye kérte is a királynét, engedjen el valamit türelmi adójukból, vagy nyujtson valami módot, hogy a terheket elviselhessék.

Különben is védelmökre kelt a zsidóknak. Így 1770. márcz. 8.¹⁰⁾ tűrhetetleneknek találta a simándiak kihágásait s hallatlan rosszakaratát,

¹⁾ *Jk.* 1741., 61.; 1742., 121.; 1743., 142.; 1744., 311.; 1745., 424. — ²⁾ *U.o.* 1745., 446—7., 455., 492.; 1746., 313. *Fábián*, I. 182. — ³⁾ *Jk.*, 1749., 59. és 1750. 11. sz. — ⁴⁾ *Aradi lt.*, az illető évek számadásaiban. — ⁵⁾ A rendes lakók: Palkó Mózes, Wolf Joachim, Lebl Jakab és Mihály, Goldschmidt Ábrahám, Illés, Simon, Salamon és Hajum Lévi. — ⁶⁾ *Steinhardt*, II. 80. — ⁷⁾ E könyvben, II. 397. — ⁸⁾ *Stadrechnung*, 1765—7. — ⁹⁾ Közli *Lakatos*, II. 265—6. — ¹⁰⁾ *Jk.* 1770., 25.

hogy egy év lefolyása alatt 10 simándi zsidó házat égették föl. Mikor a zsidók, saját házaikat őrízetlenül hagyva, hitsorsosaik házának oltására siettek, az egyik zsidónak házából elloptak néhány hordó pálinkát. Éjnek idején keresztül törték nem egy zsidónak háza falát »s nem irtóztak gonoszúl felgyujtani s elhamvasztani magát a zsinagógát sem«. Mivel pedig a simándiak egymáson ki nem adtak, a vármegye meghagyta, hogy a szolgabíró új, ünnepies vizsgálatot tartson; az ezután eső károkért pedig, ha a tettes ki nem derül, a simándiakat együttesen vonja felelősségre. 1775. márcz. 28. ügyészi keresetet indítottak Csernovics Pál ellen is, ki néhány aradi és tornyai zsidót keményen megvert s megkárosított. 1781. okt. 17. viszont újabban ajánlották a zsidók türelmi adójának leszállítását, egyúttal azonban intézkedtek, hogy az aradi községhez tartozó békésmegyei zsidóktól esetleg Békésmegye segítségével hajtsák be; midőn pedig 1783. márcz. 31.-én megjelent a kormány rendelete a zsidóiskolák ügyében, a megye május 26. elhatározta, hogy ezt csak akkor hirdeti ki, ha az aradi zsidók hazajönnek a pesti vásárról és, hogy jobban megértsék, azalatt németre fordíttatja a rendeletet¹).

A zsidóság iránt való ezen figyelem azonban már a furcsaságba csap át, midőn a helytartótanácsnak 1785. június 13. tett felszólítására a megye jún. 28. egész komolyan kiutalványozza a tűztől károsult simándi zsidók számára hozzá begyűlt 40 *krajczárt* s annak szétosztásával a megyei pénztárnokot bízza meg²). József császár atyáskodását a zsidók is megérezték; 1785. az aradmegyei zsidók türelmi adójának már csak hátraléka is 2181 frt 22 kr-ra rugott³). A kormány nógatasára a megye 1786. ápr. 3.-án az aradmegyei rabbikat eltiltotta a szokásos kiközösítésektől; 1787. ápril 30. betiltották a zsidó társaságokat⁴), melyek közzé tartozott az 1729. alapított s 1750. újrászervezett Chevra Kadisa, egy, a palesztinai zsidók gyámolítására alakult s egy, csak 1785. keletkezett olvasóegyesület⁵); 1787. jún. 27. már magának Palkó Mózes aradi zsidóbírónak kérésére szorították rá a rabbit, hogy a fizetésén felül szedett díjakat a hitközség pénztárába visszafizesse; a türelmi adó hátralékának (255 frt 30 kr.) behajtására pedig katonát is alkalmaztak⁶).

Az első nemzeti iskolát 1789. nyitották meg az aradi zsidók; eleintén azt akarták, hogy a tanító a rabbi és a jegyző teendőit is végezze; Szemnitz Hirsch (1786—9.) után azonban külön rabbinak alkalmazták Chorin Áront, tanítónak pedig Singer Löwöt, kit azután, hogy könnyebben megélhessen, 1789. aug. 26. a vármegye is felfogadott — díjnoknak⁷).

Chorin Áronnal⁸) egészen új korszak kezdődik az aradi zsidóság történetében. Az aradiak már 1786. szept. 16. meghítták a morvaországi ifjút, ki akkor nem volt több 20 évesnél, de már is bizonyos hírnévre tett szert. Hetenkint 4, — 1790-től 5 bankóforint volt a fizetése s neki is, községének is nyomorúságos a helyzete. A község nevében már 1790.

¹) *Jk.* 1770., 68.; 1775., 91.; 1782. febr. 18. 2., 1783. máj. 26., 34. *HTT.* 1783., 1828. sz. — ²) *Jk.* 1785., 416.; *HTT.*, 16,141. sz. — ³) *HTT.* 21,422. és *jk.* 610. — ⁴) *Jk.* 1786., 358., 1787., 733. és *HTT.* 1786., 11,669. és 1787., 11,868. — ⁵) *Steinhardt*, II. 82. — ⁶) *Jk.* 1787., 1178., 1215. — ⁷) *U.-o.* 1789., 1116., 2232., 2633. — ⁸) *Életrajzai Sárosy Gyulától, P. Hírlap, 1844., 384. — Jüdischer Plutarch, 1848. Wurzbach, Biogr. Lex. II. 356. Szinnyei, M. Írók, II. 54—6. Reich Salamontól, Első magyar zsidónaptár s évkönyv, 1848. I. 97., arcképpel. Alföld, 1874., 90. Vasárn. Újság, 1889., 210., arcképpel. Magyarorsz. és a Nagyvilág, 1875., 503. l., arcképpel; Lakatos, III. 16—20. Dr. Weil (Löw Lipót) Aron Chorin. Szeged, 1863. Löw, Chorin Aron, 1890. Schönfeld L., Chorin Aron, Arad, 1879. stb.*

decz. 9. panaszt emelt a vármegyénél, hogy az aradi hatóság jogtalanul terheli, egyeseket zaklat, bebörtönöz; kérte, hogy régi szokás szerint ügyeit saját körében intézhesse a község s ítéleteit ne bírálhassa felül a városi hatóság, hanem hogy a zsidó senatus egyenesen az úriszékhez feleltesse¹⁾. De nemcsak a várossal volt sok baja, hanem saját hiveivel is. Ezek 1787. hozott alapszabályaikat az ő módosításaival már 1790. megváltoztatták ugyan, másrészt azonban nagyon vegyes érzelmekkel nézték egyházi, iskolai és társadalmi életök átalakítására irányuló törekvéseit. XVI. Lajos kivégeztetésekor már 1793. márcz. 6. lelkes német beszédet intézett az aradi zsidókhoz, hazaszeretetre buzdítván őket²⁾. Majd 1797. nov. 23.-án, kezében a thorával, 200 ünnepiesen öltöztetett gyermek élén ment az Aradra érkező József nádor elé, hogy részt vegyen a város hazafias ünnepében. A nép kissé megmosolyogta ugyan, »miként hord egy zsidó kecskeszarvat fején s kóringyál utána Mózes sok gyermeke«³⁾; az úri körökben azonban mindnagyobb rokonszenvet ébresztett nemzeties törekvése. Németül, de szívből siratta el Simádon 1802. ápril 2. a megye egyik népszerű emberét, Bánhidya Jánost⁴⁾; a vallásszabadság eszméjétől áthatva üdvözölte 1820. ápril 10. az Aradon keresztülutazó Rudnay esztergomi primást⁵⁾ stb. — Sokat tett községe megmagyarosítása érdekében; a legtöbbet talán azzal, hogy Magyarországon, Aradon, ő állította föl az első reális iskolát, melyben keresztény tanerőket is alkalmazott. — Mesterségekre ő szoktatta az aradi zsidókat. Aradon 1831-ben már nem volt zsidó, ellenben 80 foglalkozott kézművekkel. E végből kézműterjesztő egyesületet alakított.

Chorin Áron.

»Külső hitszertartás és szokás miatt senki sincs kirekesztve az örök boldogságból«, írta volt az Emek ha Savéban (Prága, 1803.) s külsősége helyett a vallás lényegére utalta híveit. 1798. óta írt műveiben⁶⁾ egymásután kelt ki minden sallang és szörszálhasogatás ellen, úgy, hogy 1805. szept. 1. a rabbiknak budai gyülekezete eretnekeknek bélyegezte az Emek ha Savének különösen a Ros Amána című fejezetében foglalt tetteit, s megszegyénítésül le akarta nyíratni a rabbi szakállát, míg az utczai csöcselék megdobálta őt. A helytartótanács azonban 1807. márcz. 2. megsemmisítette ez ítéletet, Chorin pedig megbocsátott ellenségeinek. Az Asre chomozban (1818.) még egyszer szembeszállt ugyan az orthodox theologusokkal, kiket úgyis túlszárnyalt az idő, de ha 1826-ban a badeni kormány tőle kért is véleményt, zsidódogmák szerint miként szabályozza a rabbik hatáskörét, mostantól fogva ritkábban foglalkozott irodalommal s

¹⁾ Jk. 1790. decz. 9., 9. — ²⁾ Chorin, Trauer-Andachtsrede über Ludwigs XVI. Unglücksschicksal. — ³⁾ P. Nagy aklogyája. Alföld, 1887., 197. — ⁴⁾ Gedächtnissrede. Vác, 1803. — ⁵⁾ Sr. fürstl. Gnaden Herrn A. Rudnay stb. Arad, 1820. — ⁶⁾ Teljes gyűjteményök az aradi lyceum Vásárhelyi-könyvtárában.

inkább arra szorított, hogy szervezze az aradi hitközséget, melyet különben országszerte mintának fogadott el a haladópart. Mivel híveinek száma már 812-re ment¹⁾, 1827. ápril 24.-én a Korona-téren nagyszerű zsinagóga alapját tette le. A megye azonban szétverette az engedelmét nélkül dolgozó munkásokat s az építést csak a következő évben hagyta folytatni, midőn a hitközség annak rendje-módja szerint kieszközölte hozzájárulását²⁾. 1834-ben készen állt az ország legszebb zsinagógája s 1841-ben már orgonaszó mellett énekelték benne a zsoltárokat. Olyan újítás ez, mint az, hogy Chorin rabbi megengedte a kecsgeevést, vagy azt, hogy a zsidók ünnepnapokon is utazhassanak vasúton. Az emberbaráti intézmények is egyre-másra keletkeztek. Még 1830. alakult az izr. jótékonyági egyesület, majd az izr. nőegylet s 1840. fölépült már az izr. kórház is. Fényes Elek méltán jegyezhetette könyvébe³⁾, hogy »az aradi zsidók, némely pestiekkal egyetemben, Magyarország izraelitái közt legtöbb műveltséggel bírnak és szerfelett különböznek a régi szabású, ú. n. lengyel szektától.«

E nagy eredménynek legfőbb részese, Chorin Áron, Aradon 1844. aug. 25.-én hunyt el s az összes hitfelekezetek részvéte kísérte sírjába, melyet 1851. júniusában díszes síremléssel jelölt meg a hitközség, Aradi Zsigmonddal pedig a nemzeti muzeum számára a rabbi mellszobrát is elkészíttette. Ha maga a város és vármegye 1834-en túl fel-felszólalt is még a zsidók ellen, antisemitismusról Aradon nem lehet beszélni. Chorin halála évében éppen az aradi Fábian Gábor sürgette legjobban a zsidókkal való házasságot⁴⁾; olyan kérdés, a mire a törvényhozás csak 1894. adott feleletet. Midőn Löw Lipót erre, a fölvilágosítás terjesztése végett, rabbiképző-intézetek fölállítását sürgette⁵⁾, 1845. okt. 28. az aradi zsidóközség csakugyan útasításul adta az előkelő zsidók pesti gyűlésére küldött követeinek, Steinitzer Farkasnak és Landshut Lipótnak, hogy a nádor ötvenéves örömnepét a rabbiknak és tanítóknak igazi zsidó, de egyúttal hazafias szellemben vezetett seminariuma fölállításával javasolják megülni⁶⁾ Ebben már a magyar nyelv tanítását is kívánták, hogy a rabbik a nemzet nyelvén szónokolhassanak; s ha Chorin aradi és Friedmann Ábrahám simándi főrabbi hazafias intelmeiket még németül intézték is a zsidósághoz⁷⁾, maga Arad új rabbija, *Steinhardt* Jakab, 1845. ápril 10.-én Aradon már meg is tartotta az első magyar hitszónoklatot, midőn állását elfoglalta. 1846. aug. 29. a zsidók türelmi adójának eltörlése alkalmából mondott magyar és német beszédet⁸⁾. Előismerésül 1846. október 18.-án főrabbiává tették. 1847-ben ő teremtette meg az izraelita ifjakat segélyező egyesületet, melyet azután Aradon az izraelita egyesületeknek és alapítóknak egész sora követett. Aradvármegye 1848-ban mint korszerűtlent mellőzte Pozsony városának a zsidók emancipációja ellen aug. 7. a képviselőházhoz intézett kérelmé⁹⁾ s volt alkalma látni Chorin hazafias nevelésének eredményét, mert Arad város védelmében több zsidóhonvéd tűnt ki. A megyében ekkor már 2200-ra rugott a zsidók száma. Az absolutismus kezdetén (1850. végén) az egy millió forinttal tervezett izr. iskolai

¹⁾ *Fényes*, Magyarorsz. mostani állapotja (Pest, 1839.), IV. 456. — ²⁾ *Lakatos*, I. 92. — ³⁾ *Id. h.*, IV. 453. — ⁴⁾ *Pesti Hírlap*, 1844. 349. és 361. — ⁵⁾ *U. o.*, 357. — ⁶⁾ *Gyűjteményemben*. — ⁷⁾ *Friedmann*, Rede bei Anwesenheit Sr. k. k. Hoheit Erzherzogs Reichs-Palatins Joseph in Kisjenő; abgehalten in der Synagoge zu Simánd den 26. Juni 1841. Arad, 8r. 13 lap. — ⁸⁾ *Amaz* 8r. 28, emez 34 lapon Aradon jelent meg. — ⁹⁾ *Jk.* 1849., 162.

alapítványhoz Aradmegyének 14,800 frttal kellett járúlnia¹⁾; s az abszolutismus végén 1860. febr. 28. az aradi zsidók is ünnepies istentiszteletet tartottak abból az alkalomból, hogy némi jogot nyertek az *osztrák* zsidók²⁾. — A *magyar* zsidók egyenjogosítására 1867. karácsonyáig kellett várakozniok, midőn Aradmegyében 6910 s magában Arad városában 3710 zsidó nyert teljes polgárjogot. 1871-ben Arad városa már Chorin Áron unokáját, Chorin Ferenczet küldte föl orsz. képviselőnek, s 1894-ben a város 141 képviselője közt 40 volt a zsidó. Az alkotmány helyreállítása után a magyarosodás örvendetesen haladt; az emberbaráti alkotások is gyarapodtak. Legrégibb, a hitközséggel körülbelül egyidős a Chevra Kadisa betegápoló- és temetkező-egyesület, mely már a mult században külön kórházat rendezett be. Ennek a Vadászkiút-útczában levő épületét 1840. emelték s 1861-ben bővítették ki. A fiatalabb egyesületek közül sok jót tesz a jótékonsági egylet, a nő-egylet s a kiházásító-egylet. — Legnevezetesebb az izraelita árvaház, melyet Deutsch Ignác († 1873. május 4.) 1870-ben 15,000 frt tőkével alapított. Ez eredményekben nagy része van Steinhardt Jakab főrabbinak, († 1885. febr. 2.), ki négy évtizeden át fejlesztette tovább Chorin művét³⁾, továbbá Hirschl Mózesnek († 1886.), ki félszázadig s Hirschmann Józsefnek († 1888.), ki szintén évtizedeken át vezette a hitközség ügyeit. Arad városának most 4795 és Aradmegyének 8924 izraelita vallású lakosa van.

1) *P. Napló*, 1850., 225. — 2) *Steinhardt* főrabbi *német* beszéde 8r. 24 lap. —

3) Utóda dr. Rosenberg Sándor.

LXII. AZ ISKOLÁK.

Népiskolák. Tanítóképzés. Felsőbb nép- és polg. iskolák. A szentannai gymnasium. A Bibics-convictus és a Vásárhelyi-alap. Az aradi gymnasium és reáliskola. Keresk. akadémia. Szakiskolák. Theologiai s philosophiai tanfolyamok. Egyetemek látogatása.

A nemzeti királyok és az erdélyi fejedelmek korában magyar volt Aradmegyének műveltsége, magyarok voltak iskolái; a törökök kiűzetése után ebben a tekintetben is érezni lehetett a nagy változást. A kormány 1702-ben szerbeket telepített a megye déli részére, a Maros vidékére s gondoskodott iskoláikról, de arról is, hogy ezekben a szerb iskolákban németek tanítsanak¹⁾. Kétségkívül németül indult meg a tanítás Arad városának abban az első elemi iskolájában is, melyet Höflich Kamill minorita 1707. táján saját buzgóságából nyitott meg. A város maga fizette a »Schulmeister«-t, a ki egész évre 60 frtot, 6 öl tűzifát s 6 oka gyertyát, szabad lakást, minden esketés, keresztelés és temetés alkalmával 17 krajczárt, a gyermekektől pedig bizonyos tandíjat kapott²⁾. 1733. báró Falckenstein csanádi püspök Aradban róm. kath. iskolák felállítását sürgetvén, a falusi tanítók fizetését 40—50 frtban, tehát — a körülményekhez képest — tekintélyes összegben kívánta megszabni, a következő évben pedig az adófizetéstől való fölmentésüket is követelte³⁾. Már ekkor figyelmeztette a plébánosokat, hogy a nem-katholikus gyermekeket is kath. iskolákba járassák s hogy azokat is tanítsák a tudományokra és a hittanra. A kálvinisták, akármilyen szegényes volt is az állapotjuk, szintén tartottak tanítókat; így István deák, 1735-ben a fölkelők fourirja, fekete-gyarmati ludimagister volt, ki azonban prédikatori tennivalókat is végzett, mint ahogy ekkor minden felekezetnél egybekötötték a tanítóságot az egyházzal. A pap néha egy személyben tanító, kántor és harangozó is volt; ez utóbbi feladatokat azonban legtöbbször az iskolamester végezte.

Növekedtek az elemi iskolák iránt való igények, mikor Aradon 1746-ban és Szent-Annán 1751-ben egy-egy gymnasium nyílt meg. 1750-ben Arad városa 410 frton egy 9 öl hosszú s 3 $\frac{1}{2}$ öl széles új elemi iskolát

¹⁾ Szentkláray, Száz év. I. 111. — ²⁾ Lakatos, II. 90., 260. — ³⁾ Tört. Adattár, II. 40., 85.

építtetett, melyben 2 szoba, egy konyha s kamara volt. Az egyik szoba kétségtelenül tanterem, a másik a tanító lakása. Maguknak a minoritáknak iskoláját még 1754-ben is csak 50 forinttal segítette a város, mely 1760—65-ben már 140 frtot adott a német és 110 frtot a szerb tanítónak. 1768-ban 90 forinttal magyar tanítót, de mellé még egy szerbet is fogadott, hogy az egyensúly föl ne bomoljék valamiképen¹⁾. Magát a vármegyét 1770. máj. 21. útasította a helytartótanács²⁾, hogy mivel a községek a tanító-tartás költségeit fedezni nem tudják, a megyés püspökkel s a földesurakkal egyetértve gondoskodják, hogy ezek évenként határozott összeggel járuljanak a tanító-tartáshoz és olyan tanítókat fogadjanak, kik ne csak írást, olvasást és számolást tudjanak tanítani, hanem katekizmust is. 1786. okt. 10. a helytartótanács az iskolamesterek fizetését legalább 80 frtra s $\frac{1}{2}$ sessio földre, vagy annak megfelelőleg 16 frtra szabta a községekben, miben a vármegye is támogatni ígérte³⁾; de mikor a kormány azt kívánta, hogy a gyoroki és szentannai tanítók községi csekély fizetéséhez a kegyúri jog alapján a földesurak is járuljanak⁴⁾, már némileg türelmetlenül kérdezte, voltakép mit kell még pótolniok, hogy elég jövedelmök legyen a tanítóknak⁵⁾; midőn pedig Tokody György főigazgató 1790. ápr. 30. felpanaszolta, hogy Bonczesd, Monyoró, Ó-Pankota, Radna, Csintye és Talpas megtagadták tanítóiktól a fizetést, a rendek május 5. kijelentették, hogy ily szűk időkbén nem is fizethetik a tanítókat olyan jól, mint a hogy azt egyes községekre az önkényes kormány kirótta, s hogy a kormány ápr. 20.-i rendelete⁶⁾ különben is a földesurakra, illetőleg a községekre bízta az ifjúságnak a nekik tetsző módon való neveltetését; de meg e kérdésben csakis az országgyűlés intézkedhetik. Már pl. 1795-ben Világos község úgy szerződött⁷⁾, hogy a nemz. iskola tanítójának ezentúl évenként 100 frtot, 6 köből búzát, 6 öl behordott fát ad, a a fölépült iskolát és tanítóházat jókarban tartja, beszerzi a szükséges padokat, székeket, táblát s gondoskodik a fűtésről⁸⁾. A tanító és község közt való szabad alku elvét Arad megye még 1794. nov. 10.-én kimondta. 1834-ben, midőn Arad sz. kir. város lett, a tanítók fizetését a régi állapotban hagyták. E szerint egy róm. kath. s egy g.-kel. iskola-igazgató egyenként 50 forintot, az elsőrendű normalis isk. tanítók a deputatumon kívül 150, a másodrendűek 200, a harmadrendűek 250 frtot kaptak. Az elemi iskola tanítója tűzifán kívül 250, az oláh praeparandia két tanára s katechétája 80—80, a gáji szerb tanító 120, s a leányiskola tanítónéja, egyéb illetményeken kívül, továbbra is 200 frtot húzott⁹⁾. Még 1868. is csak 11 s már 1890-ben 61 tanítót alkalmazott elemi iskoláiban a város,

¹⁾ *Stadt-Rechnung*, 1750., 1760., 1765., 1768. — ²⁾ *Jk.* 1770., 126. — ³⁾ *HTT.* 1786., 43,445. és *jk.*, 1714. — ⁴⁾ *HTT.* 1787. szept. 13., 32,300. — ⁵⁾ *Jk.* 1787., 2089. — ⁶⁾ *HTT.* 1790., 13,207. — ⁷⁾ *Jk.* 1795. máj. 18., 419. — ⁸⁾ *Krausz*, A világosi isk. tört. Ált. Tanügyi Közlöny, 1879., 16. l. — ⁹⁾ B. Orczy átirata, 1834. szept., 7. pont.

melynek iskolai költségei ez idő alatt 7000 frtról 58,751 frtra emelkedtek s ebben csupán a tanítók rendes fizetése 42918 frttal szerepelt.

Kétségtelenül javult tehát az iskoláztatás állapota; a kormány azonban még 1773. jún. 14. is panaszkodott, hogy Aradmegye falvaiban alig 1—2 ember tud írni, olvasni¹⁾. A szülék a helyett, hogy iskolába adták volna gyermekeiket, hatot, hetet, sőt többet is küldtek a disznók őrzésére, úgy, hogy a fiúk korán megszokták a henyéséget és pajkosságot; a megye 1774. ápril 12.-én meghagyta ugyan, hogy kevés disznó mellett 1—2 csürhésnél többet ne tartsanak²⁾, de elfeledte megmondani, mi történjék az otthon maradó gyermekekkel. Annál határozottabban követelte a helytartótanács, hogy ezeket iskolába küldjék a szülők³⁾. 1776-ban már a trivialis iskolákban jóvá nem hagyott, különösen német tankönyvek használatát is tiltotta a kormány; ugyanakkor intézkedett, hogy a tanítók gazdálkodásra tanítsák a gyermekeket, 1776. aug. 12.-én pedig Aradba is leküldte a Ratio Educationist⁴⁾, mely itt és az egész országban modernbb irányba terelte a nevelést. Még fontosabb volt, hogy József császár a helytartótanács útján 1780. decz. 18. közölte Araddal a *nemzeti iskolák* fölállítására s javadalmazására vonatkozó intézkedéseket⁵⁾, 1781. jan. 8. pedig azt, hogy az iskolák fölállítását közpénztárakból is gyámolíthatja⁶⁾.

Az iskolák most már mindinkább az állam ellenőrzése alá kerültek. A kormány 1784. szept. 20.-án egész nyíltan megróttá Glogovác, Szent-Márton és Elek lakosait, hogy gyermekeiket nem küldik elég szorgalmasan iskolába⁷⁾, 1787. febr. 23.-án pedig Verner Jakab, a nemz. iskolák felügyelője, roskadozó iskoláinak kijavítására sürgette Eleket és Szent-Annát⁸⁾. Érdekes, hogy a németesítés korszakában éppen e német községek voltak a legcsökönyösebbek s ez ügyben még nem-egyszer kellett rájuk írni. De még jellemzőbb, hogy Sz.-Anna magyar lakosainak 1789. külön kellett kérniök fiaik számára egy magyar tanítót⁹⁾. Az új-panáti, paulisi és pankotai nemz. iskolákat csak 1789-ben állíthatták föl¹⁰⁾. Arad városának már 1788. aug. 23.-án megengedte a kormány, hogy a nemz. iskola épületeit saját céljaira fordíthassa, mivel a gymnasiumot a minoriták kolostorában helyezik el; de nem szabad ez épületben háborgatni a gymn. osztályokat, míg a befogadásukra szánt szobák a kolostorban teljesen rendbe nem jönnek¹¹⁾.

Az *oláhok* számára szintén modern elemi (trivialis) iskolákat akart állítani a kormány. A megye 1784. okt. 21. az iskolák helyéül Buttyint, Világost, Simándot, Oláh-Pécskát, Soborsint, B.-Jenőt, Kisjenőt, Ottvost és Paulist, nov. 26.-án pedig még Kuvint, Siklót, Kovaszinczot, Petrist,

¹⁾ *Jk.* 1783., 157. — ²⁾ *U.-o.* 1774., 103. — ³⁾ *HTT.* 1786. 50,164., 1787. 37,722. és 1789. 3575. — ⁴⁾ *U.-o.* 1776., 72., 111., 185. — ⁵⁾ *HTT.* 1780., 6204. sz. — ⁶⁾ *Jk.* 1781., 31. — ⁷⁾ *U.-o.* 1784., 564. és 1786., 1678. — ⁸⁾ *U.-o.* 1787. 298. — ⁹⁾ *Csejt.-prot.*, 1789., 3534. — ¹⁰⁾ *HTT.* 1789., 4597/482. — ¹¹⁾ *HTT.* 1788., 31,894/3044.

Solymost, Galsát, Berzovát, Tótváradot, Simándot, Kurticsot, Ágrist és Szemlakot is ajánlta¹⁾). A megye azonnal összeíratta a tanköteleseket s meghagyta a tanítóknak, hogy az iskolamúlasztókról a szülők megbüntetésére véget mindenkor értesítsék a szolgabírákat. 1785. jan. 24. megígérték, hogy ha nem is kőből, de parasztosan, kényelmes lakást építtetnek az oláh községekkel a tanítók számára, kültelket azonban nem adatnak nekik, mert a kültelkeket már régebben szétszertették a jobbágyok között; de meg nem is akarják, hogy a tanítót a földművelés elvonja a gyermekektől. Ugyanakkor örömmel értesültek az aradi g.-kel. püspök azon biztosításáról, hogy mindent megtesz az oláh »nemzet« számára állítandó iskolák érdekében²⁾). 1787. szept. 13. a császár a nagyváradai tankerületben a g.-kel. iskolák élére két felügyelőt állított; az egyik a bácsi szentszék egyik ülnöke, Veselics Elek lett s ez alá Arad, Bihar, Csanád és Csongrád tartozott³⁾). Veselics kérelmére a megye már 1788. buzdította a földesurakat, hogy legalább építő-anyagot adjanak az iskolák fölállításához⁴⁾). A borosjenei járásban a jövő év elején többnyire el is készültek az iskolák; Török György szolgabíró azonban panaszkodott, hogy a tanítók hanyagúl oktatnak és sokat dorbézolnak, míg a tanker. főigazgató azt emelte ki, hogy a szülők a gyermekeket baromörzésre szorítják, a tanítók pedig nincsenek kellően ellátva⁵⁾). Olyan panasz, a mit a tanfelügyelők száz év múlva is elég gyakran hangoztattak.

Jellemző, hogy II. József halála után Aradvármegye 1790. márczius 19. a maga hatalmából szüntette meg a nemzeti iskolákat s visszaállította az ú. n. trivialis iskolákat⁶⁾). A nemzeti iskolák tankönyvei fölött ez idő óta nemcsak az állam, hanem bizonyos tekintetben a megye is felügyeletet gyakorolt. 1793. Novákovics István, a szerb és román könyvek nyomtatója, panaszt emelt a helytartótanácsnál, hogy Aradmegye nem engedi használni az olyan szerb és román könyveket, melyekben nincs magyar szöveg; mire a helytartótanács nov. 22. meghagyta, hogy a megye addig se akadályozza e könyveket, míg magyar szöveggel egészítettnek ki, mert a tudományokban különben hátramarad a rác és oláh ifjúság⁷⁾; a megye kijelentette, hogy az ifjúság javát ő-maga is óhajtja s hogy a könyvek használatát nem korlátolta, sőt most is intézkedik azok használatának könnyítése érdekében⁸⁾). De pár nap múlva, Vernernek, a nemzeti iskolák felügyelőjének rendeletére, elkobozta a nem a kir. könyvnyomtatónál készült összes ABC-ket⁹⁾ s nem engedte használni a tanítás mai módjával ellentétben álló tankönyveket¹⁰⁾.

¹⁾ *Jk.* 1784., 576., 675. — ²⁾ *U.-o.* 1785., 39., 46. — ³⁾ *HTT.* 1787., 32,792. —

⁴⁾ *Geft.-prot.* 1788., 2592. — ⁵⁾ *U.-o.* 1789. febr. 13., 458. és jún. 24., 1958. sz. — ⁶⁾ *L. e. könyvben, II. 469.* — ⁷⁾ *HTT.* 28,896. — ⁸⁾ *Jk.* 1794., 45. — ⁹⁾ *HTT.* 2899. — ¹⁰⁾ *Jk.* 1795., 660. Tokody György váradai főigazgató különben Apátfalvát, hol ilyen nem approbált tankönyvet használtak, Aradban kereste.

Már 1794. nov. 10. s 1795. márcz. 3. kimondta Aradvármegye, hogy »a hazai nyelvnek virágzásában való hozása és pallérozása, úgy elterjedésének fundamentoma nem a játszó személyeknek (színészeknek) folyamatjától függnek, hanem inkább annak az iskolákban való tanításoktól, ahol is minden tanuló ifjú kötelezetten annak tanulására¹⁾« stb. 1798. július 16.-án azután a kormány ismét helyreállította a nemzeti iskolákat, melyeknek vezetésével Aradmegyében a radnai guardiánt, Hoffmann Ferencz nyug. tanárt bízta meg²⁾. Aradon Mikk Ferencz polgár lett a nemzeti iskola igazgatója, tanító pedig Fejér Miklós, Kertay János és Szabó Ferencz. A g.-kel. iskolák élén Popovics István János aradi jegyző állott, ez a »tudós statisticus, öt nyelven író, beszélő férfiú«³⁾. Az iskolák I. Ferencz alatt mindjobban elvesztek a felekezetiességben s alig volt hatalom, mely működésöket a magyarság s nemzetiség szempontjából ellenőrizhesse. Aradban pedig, hol a tankötelesek nagyobb része is román volt, ez a kérdés semmiesetre sem lehetett közönyös és első sorban a tanítóképzés ügyével függött össze.

Aradon I. Ferencznek 1811. febr. 9. kelt rendeletére nyílt meg a g.-kel. tanítóképző, vagyis »ó-aradi oláh mesteri és papi előkészületi intézet«. Benne vallástan, egyházi ének, nevelés- és módszertan, számtan és földrajz, Magyarország története, román nyelv, magyar és német írás és olvasás voltak a tantárgyak, mi mellett még eperfaültetésre és selyemhernyó tenyésztésre oktatták az ifjakat⁴⁾. Aradvármegye czélszerűtlennek találta ezt az intézetet s rossz beosztásának tulajdonította, hogy »az óhitű ifjúság nevelésében és ezen egész nemzet pallérozódásában« hátramaradások tapasztalhatók; 1832-ben tehát az országgyűlésen azt sürgette, hogy több képző-intézetet állíttasson a király, még pedig a karloviczi érsek kezelése alatt álló szerb nemz. pénztárból s a gazdag óhitű kolostorok jövedelmének fölhasználásával⁵⁾. De csak azt az ígéretet nyerte, hogy a király Aradon gondoskodni fog a magyar nyelv taníttatásáról⁶⁾. Aradmegye maga ugyan a magyar nyelvet már a negyvenes években kötelezővé tette a területén levő iskolákban, Nógrád mintájára alapot teremtett a magyar nyelvet sikeresen tanító nem-magyar tanítók jutalmazására s iskolái felügyelőjévé Heinsius házi neveléstanának fordítóját, Fábíán Gábort tette. Az 1849. után következő absolutismus ideje azonban visszavetette az államnyelv használatának ügyét. A megyének még 1876-ban is föl kellett írnia az országgyűléshez, hogy minden népiskolá-

¹⁾ Jk. 1794. 105., 1795. 145 — ²⁾ *Radnai protocollum*, I. 167. — ³⁾ Nagy, Aradm.

ism. Kézirat. 31. — ⁴⁾ *Lakatos*, II. 104—5. *Némethy*, Aradváros tanügyi tört. I. 247. Első tanárai Cichindeal Demeter meseköltő, Jorgovics József s Diakonovics Loga Konstantin. Ez intézetnek 1821—1884. nov. 4. történt haláláig tanára, majd igazgatója volt Gávra Sándor, ki ötvenéves jubileuma alkalmával a Ferencz-Józsefrend lovagkeresztjét kapta. — ⁵⁾ Követútasítás. Arad és Vidéke, 1886., 157. — ⁶⁾ 1836: III. t.-cz. 5. §.

ban kötelezővé tegye a magyar nyelv taníttatását s nagyon jóhiszemű volt a tanfelügyelőnek 1883. márczius 9. tett az a jelentése, hogy nincs már Aradmegyében tanító, ki magyarul nem tudna. Míg a g.-kel. praeparandia fennállása óta közel 3000 tanítót adott a megyének s egyházmegyének, a magyar tanítójelölteknek idegen praeparandiákat kellett fölkeresniök.

Magának a magyar áll. tanítóképző-intézetnek fölállítását Aradmegye iskolatanácsa csak 1872. január 9. kérte¹⁾ s azt Trefort Ágoston miniszternek 1873. jún. 21. kelt rendeletéhez képest okt. 20. meg is nyitották, még pedig gyakorló-iskolával egybekötve.

Ez a két intézet Aradban kétségtelenül nagyban emelte az elemi iskolák színvonalát. Idejárult, hogy 1869. májusától a *kir. tanfelügyelőség* felállításával az állam közvetlenebb ellenőrzést gyakorolhatott a népoktatásra²⁾; s hogy az 1870. május 10. alapított »Aradvidéki-tanító-egylet« és annak lapja erős szellemi kapcsolatot teremtett a város és megye tanítói közt³⁾. Aradmegyében 1889-ben 219 községben már 323 iskola állott, melyekbe azonban 42,845 tanköteles gyermekből még mindig csak 27,750 járt (ebből 17,400 román, 6745 magyar, 3479 német, 77 ruthén, 50 tót és 29 szerb); s 345 tanító közül 96-nak még nem volt képesítése. Aradvármegye tanítói közt különös tiszteletre tarthat számot *Jeszenszky János*, ki Fazekas-Varsádon 1883. május 14.-én ünnepelte tanítóságának 50. évfordulóját és *Steuer Mihály* (szül. Szent-Annán 1818. ápril 2., † 1894.), ki 56 évet töltött a tanító-pályán s ebből 53-at Arad-Szent-Mártonban.

Több kiseddóvó-intézete⁴⁾, gyermekkertje s 1889-ben már 29 különböző iskolája volt Aradvárosának, mely körülbelül 80,000 frttal járult a népoktatás költségeihez. A felekezeti iskolákat 1870. okt. 4.-én kezdték átalakítani községiékké s 1889-ben 11 községi, 10 felekezeti, 4 állami, 2 magán s 2 társulati iskolája volt a városnak, mely már 1822. okt. 12. emeletes házban nyitotta meg a maga (templomútczai) szabadalmazott elemi iskoláját s azóta is mindig gondja volt reá, hogy épületei célszerűek és méltók legyenek. Így 1885-ben valóságos palotában helyezte el az 1872. alapított polgári fiúiskolát, melyben 1889-ig 1193 tanuló végzett. 1883-ban nyílt meg az áll. felsőbb leányiskola, 1889-ben a községi polg. leányiskola s 1879. az alsófokú ipar- és 1887. a női ipariskola, 1885. a siketnémák iskolája.

¹⁾ *Alföld*, 1894., 283. sz. — ²⁾ *Tanfelügyelők*: 1869—76. (haláláig) Hofbauer Sándor, egyúttal Csanádmegye tanfelügyelője; 1879—84. (haláláig) Gajdos József, 1884—5. (mint helyettes) Kerner Péter, 1885. febr. 19.-től maig Varjassy Árpád. — ³⁾ Ez érdemes egyesületről bőven szól *Némethy*, II. 207—267. — ⁴⁾ Az elsőt 1840. az aradi úri nőegylet alapította, de ez már 1841. megszűnt, midőn vezetője, Mandély Alajos, pécskai tanító lett, 1841-ben Varga Péter nyitott egy másikat s ezt Aradváros is segélyezte. 1844—1848. és 1858—1884-ig Nagy József vezette az óvóintézetet, melybe 1840-től maig mintegy 5000 két-hatéves gyermek járt. Bővebben *Lakatos*, II. 112—4. és *Némethy*, I. 343—358.

Magában a megyében 1889-ben 3 állami, 20 községi, 284 felekezeti, 6 magán- s 1 alapítványi iskola volt, melyek közül 307 a saját házában, 16 pedig bérelt helyiségben működött. A tanítók összes fizetése 121,395 frt 90 krt (fejenként átlag 354 frt 50 krt) tett ki. Nem föladatom, hogy az egyes elemi iskolák történetével foglalkozzam¹⁾; be kellett érnem a legnagyobb általánosságokkal, melyek azonban annyit mégis bizonyíthatnak, hogy nagyon, de nagyon lassan a községekben is javúl az iskolák ügye. Nagyon lassan, mert hiszen Kavna községe még 1882. októberében is panaszkodott, hogy az egész faluban csak két írástudó ember van, azt is a katonaságnál tanították meg írni, olvasni.

Még súlydebb állapotban volt a közoktatás ügye a mult század közepén. Ekkor azonban egyszerre két *gymnasium* keletkezett a vármegyében; az egyik Aradon, a másik Szent-Annán.

A *szentannai gymnasium* pár évvel ifjabb ugyan, de sokkal rövidebb ideig működött a megyében s azért vele végzek először. Bibics Jakab alispán Zarádon már 1749. okt. 11.-ére megbeszélte Lality Elek szegedi kegyesrendi házfőnökkel, a kegyesrendiek számára Szent-Annán miként alapíthatna társházat és gymnasiumot. Terve annál feltűnőbb, mert Szent-Anna akkor csak 25 házikóból állott, a szomszédos Aradon pedig 4 év óta már fennállott egy gymnasium. 1750. nov. 11. Makón, gr. Engl Antal püspöknek csanádi főispánná történt beigtatásakor, Bibics már meg is kötötte Nemcsényi Adolf kegyesrendi főnökkel a szerződést. E szerint mivel Aradvármegyét részént az évekig tartó háborúk, részént a szomszéd törökök zsarnokságai akadályozták úgy a keresztény istentisztelet végzésében, mint a tudományok művelésében, hogy a hon ifjúságát a humánus tudományokban s a jó erkölcsökben neveljék, Bibics Jakab és neje elhatározták a kegyesrendieknek Szent-Anna mezővárosba való bevezetését. Engl püspök 1751. júl. 3., a királyné pedig júl. 12. hagyta helyben az alapítást és azt, hogy bevezessék a rendet »Isten dicsőségére, a kath. hit növekedésére, az aradi kerület katolikusanak lelki vigaszára s üdvére, azon részeknek pedig jobb nevelésére s minden közhasznú tudományban való gyarapítására.«²⁾ Neveljék az ifjúságot a ker. hittanban, erényekben,

¹⁾ Hiányossága mellett is sok adatot közöl *Némethy Károly* »Aradváros tanügyi története, Aradmegye tanügyét tárgyaló függelékek« című (8r. 389 és 391 lapnyi) két kötetes munkája. — ²⁾ Az alapítvány értelmében Bibics neje s örököseik 15,000 r. forintnak 6⁰/₀-át fizetik a rendnek s ennek biztosítására lekötik minden ingó és ingatlan javaikat; a rendnek ajándékozzák a szentannai templomot fölszereléseivel együtt s gondoskodnak mindezek jókarban-tartásáról. Szabad favágást engednek a harkályi erdőben; átadják egy malmuknak szombatontint való jövedelmét s négy lovat és kocsit ajándékoznak a rend részére, négy lótarással együtt. Ennek fejében azonban, egyházi kötelességeik végzésén felül, vallás-erkölcsiségre és tudományokra kell tanítniok az alsó három középiskolai osztályt. *Pfeiffer*, A kegyestanítórendiek temesvári társházának és a főgymnasiumnak története. 13—14. l.

tudományokban, jó erkölcsökben az Isten dicsőségére, az egyház gyarapodására s a haza javára¹⁾.

Nemcsényi rendfőnök már 1751. szept. 3. megjelent Szent-Annán, hová nov. 5.-én érkeztek meg a tanításra kijelölt kegyesrendiek (Hulini

Özvegy Bibics Jakabné.

János házfőnök, Fontani Ede hitszónok, Koricsánszky Márk lelkiatya, Cosa Jakab oláh missionarius, Biró Dávid házikáplán és Tuschleitner Kajetán papnövendék, tanító. Az első iskolai évben 20 tanítványuk volt abban az L alakú házban, mely rendházul és iskolául egyaránt szolgált s még ma

¹⁾ Az egész oklevél *Weisernél*, A kath. iskolaügy Magyarországon, II. 236—9. V. ő. *Szentkláray*, »Csanád«, 1869., 5—8. sz.

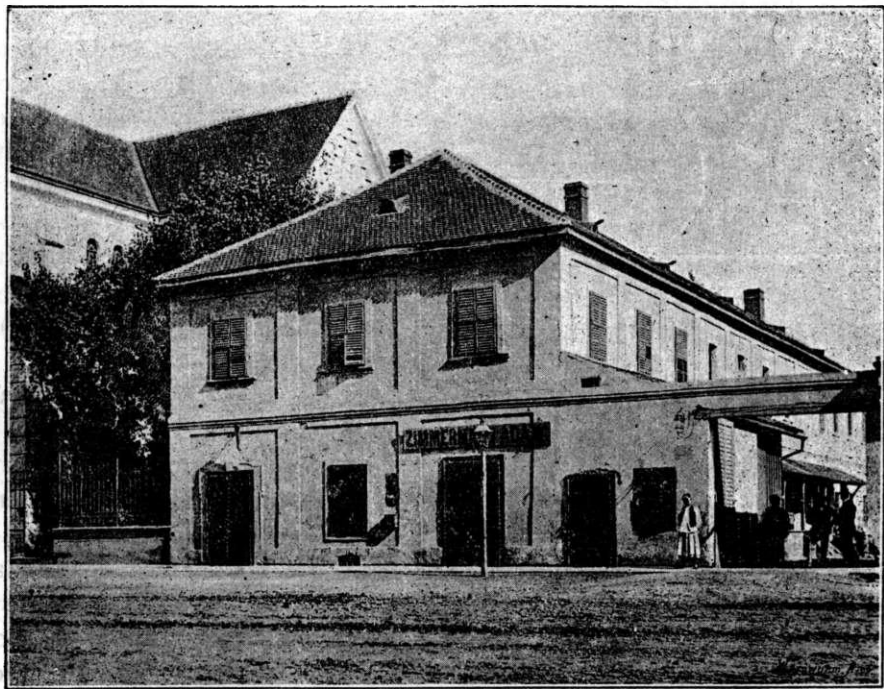
is fennáll¹⁾. 1753-ban csak tíz tanuló járt, azontúl azonban emelkedett s legtöbbre, 109-re, 1784-ben rugott a növendékek száma, mely 1753—89. közt, a gymnasium Szent-Annán való működésének ideje alatt, összesen 1752-t tett ki. A tanulók számának gyarapodását két körülmény magyarázza; az egyik, hogy Bibics Jakab († 1754.) özvegye 1772. okt. 29.-én Gyorokon újabb 15,000 frt alapítványt tett, hogy a *humaniorák* (a IV. és V. osztály) felállításával teljessé tegye a gymnasiumot²⁾; a másik, hogy míg 1760 óta csak a piaristák tartottak 2—3, a nyolczvanas években már 9—10 convictort, 1774-ben végre, a királyné sürgetésére, Bibicsné is lépéseket tett, hogy teljesítse férje végső akaratát s *convictust* emeljen a tanuló nemes ifjak számára.

A szegény tanuló ifjak javára *Vásárhelyi* Jonathán már 1769-ben tett egy 2000 frtos alapítványt, olykép, hogy ez alapítvánnyal az egri jezsuita páterok rendelkezzenek. A végrehajtással megbízott Aradvármegye azonban úgy találta, hogy mivel az elhunyt e pénzt s egyéb vagyonát jobbadán e vidéken szerezte, mégis csak méltányos volna, ha a csanádi püspök, mint az ily alapítványok s kegyes hagyományok ura, gondoskodnék, hogy ezt az összeget itthon kezeljék. Ehhez a csanádi püspök már 1770. márcz. 2. megadta beleegyezését s ezóta az alaphoz csak aradme gyei ifjak részesülnek, s az alapítványt maga Aradvármegye osztogatja³⁾. Az alap 1890-ben 6188 frt 92 kr-ra rugott.

Ezt az ösztöndíját 1774. végén Bibicsnének sokkal nagyobb arányú alapítványa követte. Bibicsné maga gyermektelen lévén, 1774. decz. 31. Aradon tett végrendeletében bizonyos számú szegény tanuló gyermekeket és ifjakat fogadott fiaivá s örökösivé s részökre, a mindenható Isten dicséretére és dicsőségére, a haza javára és a legfelsőbb királyi szolgálat előmozdítására, mit leginkább jó oktatással lehet elérni, Szent-Anna mezővárosban állandó házat rendelt építtetni. Ezt a *convictust* a kegyesrendiekre bízta, olykép, hogy annak élén egy tudós és gyakorlati, tanult, tapasztalt regens, egy subregens és egy praefectus álljon. Az intézetbe annyi ifjat vegyenek föl, a mennyit vagyona megenged. Minden ifjú élelmezésére, ruházására 100 r. forintot rendelt; a szolgák tartására, orvosságra, könyvekre, az épület gondozására, jutalmazásokra pedig külön alapot hagyott. A fölvétel iránt egyelőre ő-maga, halála után pedig a rector vagy regens, esetleg a provincialis meghallgatásával Aradvármegye határoz. Első sorban arad-, másodsorban csongrád- és csanád- s harmadsorban békésmegyei jóra való, nemes ifjak jönnek tekintetbe, különös tekintettel az áttértekre, s a bolgárookra, kik közül legalább 3 legyen ezen *convictusban*. A tanulók haladásáról félévenként vizsgálatok tartásával kell meg-

¹⁾ Ez a templomtól balra esik s jelenleg a takarékpénztár s néhány magánlakás van benne. A templomtól jobbra eső épület volt a *convictus*. — ²⁾ *Pfeiffer*, 18. — ³⁾ *Jk.* 1769. 262. és 1770. 43.

győződni, hogy kétszeri megintés után a hanyagokat el lehessen távolítani. Az ifjak élelmezésén kívül egyenruhát is kapjanak. Az intézet számára 3—4 év alatt szilárd, tágas és kényelmes házat kell emelni s abba esetleg fizető tanulókat is szabad lesz fölvenni. Az intézetet el kell látni könyvtárral, mathem. műszerekkel s egyéb taneszközökkel; a regensek e célra fordítsák a gyocroki ház és a ménes-hegyaljai szőlő jövedelmét. A tanulók bizonyos napokon az uralkodóháért s ezen convictus eszméjének megadójaért, néhai Biró Dávid házi káplánért imádkozni kötelesek. Ha a körülmények s az intézet java követelnék, a convictust máshova is át lehet

A szentannai convictus.

helyezni. Akaratának végrehajtására Aradmegye első alispánját kéri. Végrendeletét 1776. márcz. 1. a királyné megerősítvén, azt 1777. ápril 21. Aradban is kihirdették¹⁾.

Poller András építész Szent-Annán 25,500 frton csakhamar elkészítette a convictus épületét²⁾, mely megnyitásakor, 1778. nov. 1., az alapítvánnyal együtt 222,653 forint értéket képviselt. Az első 40 nemesifjatt maga Bibicsné vette föl. Aradmegye 1780. május 30.-ától gyakorolta a

¹⁾ *A magyar udv. kancellária lt.* 50. kötet, 260. l. Közli Weiser, II. 227—236., különösen 231—5. és Krausz, *A nagyváradi tanintézetek*, 155—6. — ²⁾ Ehhez építőanyaggal a vármegye is járult.

fölvétel jogát¹⁾, de a helytartótanács már 1780. május 22.-én meghagyta, hogy az ez iránt való folyamodást a nagyváradi tanker. főigazgató útján kell benyújtani²⁾; 1782. jún. 27. azonban a helytartótanács külön is elősmerte, hogy a kinevezés joga a vármegyét illeti s meghagyta a convictusnak, hogy a tanulmányi ügyben kiadott rendeletéhez mindenben alkalmazkodjék³⁾. A convictus számadásait (1779—81.) szintén a vármegye vizsgálta meg⁴⁾. A számadásokból kitűnik, hogy 1784. január elsejéig a convictus alapja már 240,923 frtra szaporodott s hogy 38 növendék délb. ö. tál ételt és csemegét, vacsorára pedig 3 tál ételt s évenként a házi és isk. kellékeken kívül két öltözet ruhát kapott⁵⁾. Az alap számos kölcsönt osztogatott, pl. Edelspacher Zsigmondnak 66,000, gr. Amade Taddénak 48,000 frtot s ezzel nagyban növekedett⁶⁾.

A többi convictussal együtt azonban II. József 1783. decz. 9.-én a szentannait is eltörölte. 1784. jan. 27. a megye azonnal felszólalt, kifejezván reményét, hogy ez a rendelet távolról sem érinti a szentannai convictust, hol ezen műveletlen vidékek ifjait a megye felügyelete alatt a legnagyobb szorgalommal és a legjobb eredménnyel növelik, úgy, hogy ezen vidékeknek idáig barbár népét, a fejlődő gyermekek tisztességes neveltetése következtében, nemsokára műveltnek tekinthetik. E convictus eltörlésével sokat vesztené a vármegye, melynek máshol lakó földesurai javaik jövedelmét idegenben költik el, holott fiaik eltartásáért idáig itt fizettek. Így ha fiaikat pl. Pozsonyban kellene iskoláztatniok, már csak az útiköltség is igen nagy lenne, a lakás és élelmezés költségeit pedig el sem viselhetnék. Csanádmegye márcz. 22., Csongrád ápril 2., Bihar ápril 17.-én szintén fölirt a convictusnak Szent-Annán hagyatása iránt⁷⁾. A helytartótanács azonban szept. 20.-án már elrendelte a convictus feloszlatását. A jövedelmet négy osztályban 260, — 200, — 160 és 153 frt 9 krajczáros ösztöndíjakká alakította át és ezeket 1784. december 6. osztogatni is kezdte⁸⁾. A vármegye még okt. 21.-én felszólalt, hogy változott alakjában is kezelése alatt maradjon az alap s ezt decz. 2.-án a convictus fenntartásának kérése mellett ismételte⁹⁾. A convictus alapjának kezelését a kormány 1785. jan. 11. a megyére bízta¹⁰⁾, de azután az alapítványi pénztárba fizettette be. A veszteség nagyon fáj a megyének, mert a megszabott számon (38) felül az utolsó évben még 31-et vehetett föl¹¹⁾, kik közül azonban a kormány csak 38-nak adott 200 frtos ösztöndíjakat s így

¹⁾ *Megeyi jk.* 1780., 32—33. — ²⁾ *HTT.* 1780., 1350. sz. — ³⁾ *Jk.* 1782. aug. 5., 46. — ⁴⁾ *U.-o.*, 148. Ez azért is érdekes, mert 1781. decz. 18. a vármegye még azzal útasította vissza a convictus számadásait, hogy azokat a helytartótanácsnak 1778. ápril 23.-án 2290. sz. a. kelt rendelete értelmében a kegyesrendiek tartományfőnöke vizsgálja át. — ⁵⁾ *HTT.* 1784. febr. 16., 3646. és *Arodm. jk.* márcz. 17., 96. sz. — ⁶⁾ *Jk.* 1784. 120., 445., 563. — ⁷⁾ *U.-o.* 1784. 4., 193., 195., 276. — ⁸⁾ *HTT.* 1784., 22,157. és 27,683. — ⁹⁾ *Jk.* 1784., 563., 684. — ¹⁰⁾ *HTT.* 1785., 594. Az ingóságok értékesítésére nézve l. *megeyi jk.* 1785. 5., 53., 180—8., 245., 415. — ¹¹⁾ *HTT.* 1785., 9238. és 16,821. sz.

a többi nemes ifjú elesett a jótéteménytől; 1789. febr. 18. azonban meghagyta II. József, hogy az ösztöndíjas helyek szaporítása céljából ezután 3. és nem 2. osztályú ösztöndíjakat kell osztogatni¹⁾.

A convictus ifjúsága, mely még 1783. is saját tanárának, Radlinger Józsefnek egy pásztori színdarabjával gyönyörködtette a látogató csanádi püspököt, Szent-Annán 1784. szept. 24. tartotta utolsó díszvizsgálatát²⁾; a convictus üresen maradt épületében a télen már Hóra elől menekülő nemeseket szállásoltak el.

Maga a tanítás Szent-Annán egyelőre még tovább folyt. Szömy Lajos igazgatása alatt Berzászy Ádám s Percs Mihály buzgón tanítottak a humaniorákban, Gábor Ferencz, Simonyi Pál és Lippay József pedig a grammatikai osztályokban³⁾. 1786. jún. 20. azonban már el volt határozva, hogy a gymnasiumot Temesvárra költöztetik át⁴⁾ s 1788. júl. 31. a kegyesrendiek már meg is kapták a kormány parancsát, hogy Szent-Annáról Temesvárra menjenek át a gymnasiummal együtt⁵⁾. Alig vonultak ki Szent-Annáról, társházuk, a gymnasium s a convictus épületét a török háborúban megsebesült katonák kórházává alakították át⁶⁾. Az utolsó tanévben, 1789-ben, már csak 35 tanulója volt a szent-annai gymnasiumnak és csupán egy tanulóval írtak be többet, mikor ugyanazon év őszén már Temesvárt folytatták a Szent-Annán abbahagyott munkát⁷⁾.

Ekként keletkezett a kegyesrendiek temesvári főgymnasiuma. A vármegye az alkotmány helyreállítása után 1790. márcz. 15.-én s júl. 14.-én azonnal lépéseket tett, hogy a gymnasiumot s convictust visszahozzák Szent-Annára. Megfenyegette a rendet, hogy ha ez és a végrendelet ellen tenne, tanítókül és regensekül más szerzetbeli papokat hívat meg; a tartományfőnök azonban biztosította a megyét, hogy papjai oda mennek, a hová teszük a szentannai convictust s hogy mindenben alkalmazkodnak az alapítók akaratához⁸⁾. Ápr. 20.-án a kormány is megígérte ugyan a convictus helyreállítását, 1799. aug. 21. és 1800. okt. 8. kelt rendelete értelmében azonban Nagyváradon a pálosok épületét alakíttatta át az 1802. szept. 21. egyesített Bibics- és Alapy-convictusok befogadására⁹⁾. Ekkor már 13,139 frt. 8 kr. volt a Bibics-alap kamatja¹⁰⁾; 1809. nov. 22. azon-

¹⁾ *Üdv. rend.* 5829/554. és *HTT.* 1789. júl. 25. 26,230/2359. — ²⁾ *Pfeiffer*, 19. —

³⁾ *Mercur von Ungarn*, 1786., 183. l. és *Pfeiffer*, 29. — ⁴⁾ *Csanádi püsp. lt.* 1786., 23,254. sz. *Preyer*, *Monogr. der königl. Freistadt Temesvár*, 91. — ⁵⁾ *HTT.* 1788., 29,002/2450. sz. — ⁶⁾ *Mészáros*, *A magyarorsz. kath. gymnasiumok tört.*, 244. — ⁷⁾ *Pfeiffer*, 45., 113. A szentannai gymnasium igazgatói ezek voltak: 1753—9. Vavrik Ödön, 1760—62. Kátsor Keresztély, 1763—66. Szepessy Vazul, 1767. Hajós Gáspár, 1768. Dinkesz Lénárt, 1769. Nagy Domonkos, 1770. Horváth Benedek, 1771—2. Cosa Jakab, 1773—4. Percs Manó, 1775—77. Petrik Keresztély, 1778. Szepessy Vazul (másodszor), 1779—80. Novotha László, 1781—2. Królig Vazul, 1783—8. Szömy Lajos. A gymnasium története *Pfeiffer*nél, 9—36. — ⁸⁾ *Jk.* 1790. júl. 2., 14. és aug. 17., 53. — ⁹⁾ *HTT.* 1799. 19,504., 1800. 23,943. és 1802. 20,224. — ¹⁰⁾ *HTT.* Aradmegyéhez 1804. nov. 27., 25,172. sz.

ban a növendékek számát 38-ról mégis 20-ra szállították le¹⁾, 1817. jan. 14. pedig a convictust másodszor is feloszlatták s a növendékeknek 200 frt ösztöndíjat utaltak ki²⁾).

Aradvármegye nem hagyta annyiban, hanem sokszor megsürgette a dolgot s 1825. márczius 15. nemcsak a kancelláriához írt föl, hanem az országgyűléshez is mint sérelmet terjesztette azt be s követelte, hogy mivel 200,000 frt tőke még mindig van, ne csak 10—12 ifjút lássanak el, hanem visszavévén a kincstárnak $2\frac{1}{2}\%$ -ra adott kölcsönt, annyi ifjút vegyenek föl, a mennyit csak megbír az alap³⁾. 1837. szept. 12. az egyesített két convictust Nagyváradon ugyan, de mégis csak helyreállították s Aradvármegye ezentúl ismét gyakorolhatta ajánló jogát, ha csupán 25 ifjúra nézve is⁴⁾. 1848. azonban újból feloszlott a convictus, melynek nagyváradai épülete 1849—1861-ig katonai kórháznál szolgált. 1862. okt. 15. a Bibics-alap már 440,457 frt 81 kr-ra rugván, a kormány 1863. máj. 25. elhatározta, hogy a convictust Nagyváradon ismét helyreállítja s ez alap rovására 400 frtjával 58 ifjút vesz föl⁵⁾. Ebből azonban semmi sem lett. Az alkotmány helyreállítása után tehát Aradvármegye 1867. decz. 2. azt kérte, hogy Aradon a kormány ez alapból egy kilenczosztályú lyceumot s 40 tanuló számára convictust állítson fel; mit a király 1868. május 12. olykép hagyott helyben, hogy az alapítványból negyven 200 forintos ösztöndíj, esetleg tápintézeti hely, az alapítónőtől szabott föltételek szerint rendszeresítettván, az alapítvány jövedelmének fennmaradó részéből Aradon lyceumot állítsanak⁶⁾. A város telket és 40,000 frtot adván az építkezéshez, 450,000 frt költséggel (mihez utóbb még 40,000 frt járult) 1872. már elkészült a lyceum szép palotája s 1873. okt. elején megnyílt Arad új királyi gymnasiuma. Vele egyidőben szűnt meg az aradi minoriták középiskolája.

A minoriták aradi gymnasiuma 128 éven át — a szentannainak rövid működését ide nem számítva, — a Maros-Körös közének egyetlen középiskolája volt.

Aradon *Pakó* Tamás minorita, mint lector, már 1720. táján philosophiát is kezdett tanítani; arra mindazáltal még sokáig nem keríthettek sort, hogy a minoriták gymnasiumot állíthassanak elemi iskolájuk mellé. 1745-ben azonban a rendfőnök Utz Imrét már mint a latin nyelv tanárát

¹⁾ *HTT.* 1809. 25,338. — ²⁾ 1816. decz. 16. 15,847. udv. és 1817. 1059. *HTT.* rendelet. — ³⁾ *Jk.* 1825., 212. Udv. leírat 1825. aug. 8., 9526/358. sz. *Jelenkor*, 1840., 146. l. — ⁴⁾ *HTT.* 1837. 28,636. és 28,776. — ⁵⁾ *U.-o.* 1862, 59,743. s 1863. 35,291. sz. — ⁶⁾ *Vallás- és közokt. miniszt.* 1868. május 22., 8080. sz. Az alap a miniszt. 1867. nov. 7.-én 12,247. sz. a kelt leírata értelmében 24,071 frt 94 krt jövedelmezett, mi 672,000 frt tőkének felel meg. A lyceum építése 490,000 frtot vont el az alapból, a mihez járulván, hogy a tanárokat is ez alapból fizették, a 210 frtos ösztöndíjakat ezentúl csak 25 ifjú élvezhette. Aradvármegye a tanároknak ez alapból való fizetése ellen már 1882. júl. 10. tiltakozott.

küldte Aradra s 1745. nov 18. a csanádi egyházmegye hatóságának akadémuskodásai mellett is megnyílt az I. osztály. 1748-ig négy osztályra egészítették ki a gymnasiumot; sőt 1747-ben dr. Késmárszky Amand már bölcséletet is előadott a rend papnövéndékeinek s hat világinak. A rend még 1747. február 7.-én megkérte a vármegyét, járna közben, hogy templomuk bővítése és iskolájuk fölépíttetése végett a kormány megengedje Porth Gallus szomszédos telkének megvételét¹⁾. Egyelőre a megye egy külön kis házat bocsátott a gymnasium rendelkezésére²⁾, 1750. aug. 21. pedig a házi pénztárból 100 frt segélyt adott a minoritáknak, hogy a syntaxis tanítására második tanítószéket állíthasson³⁾. — 1751. okt. 4.-én már Porth Gallusnak 1400 frton megvett s kellően átalakított házában folytatták a tanítást s 1753. júl. 23. a poétikai és rhetorikai osztályokat is megnyitván, hat osztályúvá bővítették a gymnasiumot⁴⁾, mire a város is évi 50 frtot szavazott meg a gymnasium gyámolítására⁵⁾. Arad városa soha sem felejtethi el a minoritáknak, hogy 1745—76-ig tanárjai teljesen ingyen tanítottak, hacsak azt nem veszi valaki jutalomnak, hogy 1759-ben egy professor 6 frtot kapott a várostól azért, mert a VI. osztálylyal egy vigjátékot adatott elő⁶⁾. Ebben a 6 frtban valószínűleg benne van az előadás összes költsége. A minoritákat még 1770. aug. 16. is egyrészt azért ajánlják a megyei rendek a csanádi püspöknek, hogy számukra a koldulást megengedje, mert három tanárt tartanak az ifjúság nevelésére s a közönség nagy kényelmére és pedig minden erre szánt különös alap nélkül⁷⁾. 1775—6-ban így is mindent megmozgattak a minoriták, hogy templomukat és iskolájukat megfelelő módon átalakíthassák; kérelmekkel azonban 1776. jún. 7.-én elutasította őket a helytartótanács⁸⁾. Ekkor az aradi deák iskolát már kir. gymnasiummá nyilvánította a királyné, azt a nagyváradi főigazgató alá rendelte s némi fizetést adott tanárainak. Így az intézet tekintélye növekedvén, tanulóinak száma is gyarapodott, úgy, hogy az építést ismét szorgalmazni kellett. Végre nagy utánajárással 1778. aug. 25. megengedte a katonai hatóság, hogy a gymnasium számára külön földszintet szárnyat ragaszszanak a kolostorhoz, a mi pár hét alatt meg is történt.

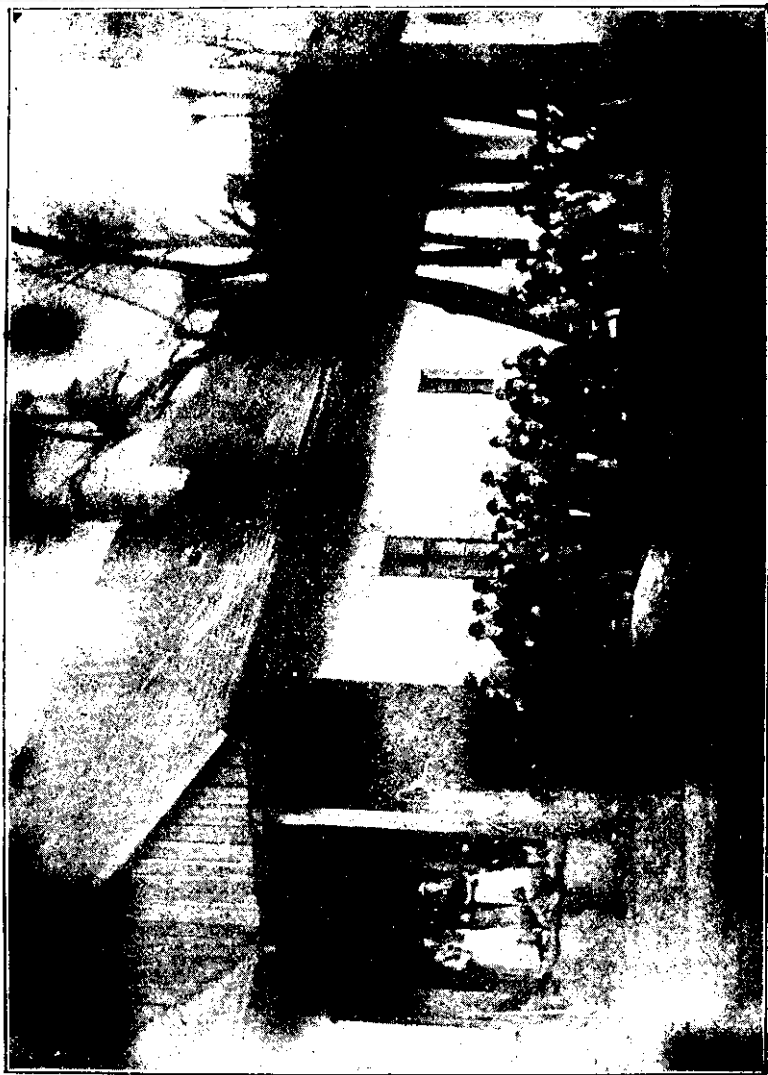
Az V. osztályt átlag 16, a VI.-at 30 ifjú látogatta s a mi jellemző, 1772-ig főkép szegedi és nagyváradi vándor-deákok, míg maguk az aradiak szívesebben mentek Szt-Annára. Voltak ifjak, kik tíz évig is frequentálták a felső két osztályt. El lehet képzelni, hogy 23—24 éves legények milyen hatással lehettek a kisebbekre s mennyire zavarták a fegyelmet. De akárhány tanuló nyolczszor, tízszer is változtatta a gymnasiumot. A nagyobbak havonként 30 krajczártól fölfelé 2 forintig tanították a kisebbeket: a

¹⁾ Jk. 1747., 38. — ²⁾ U.-o. 1748., 85., 1749., 42. — ³⁾ U.-o. 1750., 116. —

⁴⁾ Lakatos, II. 91. — ⁵⁾ Städt-Rechnung, 1754. — ⁶⁾ U.-o., 1759. — ⁷⁾ Jk. 1770., 190. —

⁸⁾ U.-o. 1775. 31., 154.; 1776. 11., 152.

legistákat olvasni, a declinistákat, kik karácsontól húsvétig a főneveket ejtegették, a comparatistákat, kik mellékneveket fokoztak, a conjugistákat, kik igéket hajtogattak, még pedig néha 3 esztendeig is; a kisebb és nagyobb parvistákat, kik egyszerű és összetett mondatokkal bajlódtak. E

Az aradi gymnasium épülete 1800—1873.

hat fokozathól állt az I. osztály, melyet a legjobb tanuló sem végezhetett el másfél esztendőnél előbb. A principisták (II. oszt.) a latin nyelven kívül már hittant, nyelvtant, számtant s rajzot is tanultak; a grammatisták III. s a syntaxisták IV. osztálya 2—2 évfolyamra oszlott; a humaniorákban a poézist (V., utóbb VI. oszt.) és a rhetorikát (VI., utóbb V. oszt.) éveken

át tanulták s az idegen helyről jövőknek Aradon föltétlenül ismételniök kellett a poézist. E poéták 1759—1777. közt iskolai színjátékokat is rendeztek.

Az aradiak szívesen iskoláztatták fiaikat, de már a humaniorákba csak ritkábban adták őket. Ide többnyire idegenek jártak, kik közül a leggazdagabb sem fizetett havonként 6—7 forintnál többet a kosztért. — Eleinte csak polgárokat s nemeseket vettek be; az első parasztfiút (Nagy Jánost Ötvenesről) 1773-ban, az első oláh parasztot Mácsáról 1783-ban, az első zsidót (Blau Mózes) 1785-ben írták be. Ösztöndíjat 1785—94. közt 35-en, tandíjmentességet csak 7-en élveztek. Az egyes tanulókról a bizonyítványokban és az 1765-től vezetett anyakönyvekben tett észrevételek (pl. Tököli Péterről és Sebőről, Bohus Imréről, Vásárhelyi Jánosról stb.) nagyon jellemzők s művelődéstörténelmi szempontból is tanulságosak, épp úgy, mint a néha igen is durva kihágások fölsorolásai¹⁾.

A minoritáktól a gymnasiumot 1789. a minorita Kiffovics József igazgatása alatt világiak vették át és pedig a vármegyétől 1790. márcz. 15. nyert olyan meghagyással, hogy megint a régi módon s ne németül, hanem latinul, sőt közben magyarul is tanítsanak, tandíjat pedig ezentúl ne szedjenek²⁾. 1800-ban külön épületet nyert a gymnasium, azon a helyen, hol 1885. febr. 24—okt. 1. épült föl a polgári fiú-iskola mostani palotája. — Az új épület berendezése Mandik András világi igazgató érdeme, ki 1802—31. állt a gymnasium élén s a királytól tanügyi érdemeiért 1808. és 1834. okt. 31. ismételve kitüntetésben részesült³⁾. 1823. nov. 24. a minoriták ismét visszanyertek egy tanítószéket s 1829. már négy, Mandik nyugalomba-vonultával (1832.) pedig Zsalud Izidor minorita igazgatása alatt valamennyi (hat) osztályban ők tanítottak. 1833-ban a vizsgálatokon a tanulók már nemcsak latinul, de magyarul is felelgettek⁴⁾. A szabadságharcz idejében 1848. jún. 3. után a gymnasium épületét ugyan katonai kórházzá alakították át s a minoriták nagy része nemzetőr lett, hanem azért magán házakban tovább tanítottak s Lakatos Ottó igazgató éppen ekkor, 1849. márcziusában, golyók fütyülése közt kezdte tanítani új tárgyul a szabadkézi rajzot⁵⁾. 1850-ben a bécsi kormány nemcsak négyosztályúvá nem alakította át a minoriták kolostorában szorongó hatosztályú nagygyymnasiumot, hanem, a város magára vállalván 12 tanár, 2 hitszónok, egy iskolaszolga fizetését s az intézet fölszerelését és fenntartását, azt nyolczosztályú főgyymnasiummá emelte s a hetedik osztályt már 1850. okt. 15., s a következő évben a nyolczadikat is megnyitotta. A tanítások 1851. júl. 1. a gymnasium saját épületében és pedig az Entwurf szelle-

¹⁾ Érdekesen állítja össze ez adatokat Szöllőssy, Az aradi deákok száz év előtt.

Arad, 1883. — 16r., 25 lap. Több fegyelmi esetről emlékeznek a megyei jegyzőkönyvek,

is. — ²⁾ L. e. könyvben, II. 469. — ³⁾ *Hazai Tud.* 1834. II. 393. — ⁴⁾ *Felenkor*, 1833.

538. l. — ⁵⁾ *Lakatos*, II., 93.

mében ugyan, de magyarul folytak¹⁾. 1862. jún. 8. külön tanítószéket nyert a román nyelv számára. A minoritáknak ezen gymnasiumában 1852-ben 248, 1868. pedig már 428-ra emelkedett a tanulók száma. Ez idő alatt 511-en jelentkeztek érettségi vizsgálatra és csak 46 bukott meg. — 1745—1873-ig az intézet megszűntéig 28 praefectus és igazgató s (részben ezeket is odaértve) 162 tanár s hitelemző működött²⁾. Mind a szentannai kegyesrendiek, mind az aradi minoriták tanárai közt többnek nevével találkozunk az irodalom művelői közt.

B. Eötvös József már 1869. szept. 18. megtette az első ásonyomást a 9 osztályra tervezett *lyceum* épülete alapjához³⁾. A hálás város róla nevezte el a mintegy fél millió forintnyi költséggel csakhamar fölépült palotához vezető Püspök-útczát. B. Eötvös halálával a kormány elejtette a 9 osztályú lyceum eszméjét, hanem a paedagogia legszigorúbb követeléseivel szerént fölszerelt nyolczosztályú gymnasiummal kívánta megajándékozni Arad városát. A király 1873. ápril 21. Sváby Pál pozsonyi tanárt nevezte ki igazgatóvá; a kormány pedig, aug. 17. kinevezvén az első 9. rendes és 3 helyettes tanárt, a minoriták gymnasiumát feloszlatta s az új kir. gymnasiumot 1873. okt. 4.-én megnyitotta. A könyvtár alapját Aradvárosa vetette meg a tulajdonát tevő Orczy-könyvtár 7078 kötetével s a Vásárhelyi-család 2824 kötettel. Most az intézetnek mintegy 30,000 kötetből álló könyvtára van és gyűjteményei, kivált a természettudományiak, kellően föl vannak szerelve. 1874. decz. 17. megalakult a szegény tanulókat segítő-egyesület s az ösztöndíjak és az intézet javára tett egyes alapítványok is sokban előmozdították a tanulók anyagi helyzetét. A gymnasiumnak az első tíz évben 3855 tanulója volt, kik közül 187 jelentkezőből 165-en nyertek bizonyítványt érettségükről⁴⁾.

A gymnasiummal egy épületben helyezte el a minisztérium az 1874. okt. 4. megnyitott áll. főreáliskolát is.

Magyarország *első reáliskolája* voltaképen Aradon keletkezett és pedig akképen, hogy V. Ferdinánd király 1836. okt. 20. szabályos főreáliskolává emelte az aradi zsidók magyar-német iskoláját, minek örömére Steinitzer Farkas egyházfelügyelő 12 árva tanulót ruházott fel, Chorin Áron pedig szép imát mondott a zsinagógában⁵⁾. Hirschl Mózes aradi nagykereskedő (+ 1886.) összesen 6000 forintot ajándékozott az iskola céljaira, miért Lonovics csanádi püspök megbízottja, Gabriel József újaradi prépost, 1838.

¹⁾ *Lakatos*, II. 94—95. és 267—9. — ²⁾ Gondosan összeállított névsoruk *Lakatos*-nál, II. 97—101. A gymnasium története u.-o., 89—102., továbbá *Lidy* Nándortól az aradi gymn. 1851. és 1852. évi értesítőjében. *Parecz*, 109—110. *Szöllőssy*, Az aradi deákok száz év előtt. *U.-s.*, Aradi iskolatársak. Alföld, 1890., 16—19. sz. — ³⁾ Ez az ásó a lyceum régiségtárában van. — ⁴⁾ Bővebb adatok a gymnasium értesítőiben. A gymnasium igazgatói: 1873—82. Sváby Pál, 1882—90. Kuncz Elek (utóbb nagyváradi, 1892-től kolozsvári főigazgató), 1890—1. Kövesdy Ignác mint helyettes, 1891-től Himpfner Béla. — ⁵⁾ *Jelenkor*, 1836., 369. l.

május 30. a királytól adott kis polgári érdempénzzel díszítette föl¹⁾. Ez intézet igazgatója kezdettől fogva 1860-ig Skreinka Lázár volt, első tanárai pedig ugyanazon időben (1838—62.) Jeteles Leo, 1848—49-ben az Ungar szerkesztője, Beck Ignác és Kánitzer Lázár voltak, kik az 1845-ben fölépült házban nyugdíjaztatásukig, 1862-ig működtek²⁾. Az intézet azonban az absolutismus idejében már teljesen elvesztette reáliskolai jellegét s így e helyütt csak mint érdekes kísérlet jöhet számba. Később 1857—1882. közt a Hirschl-féle magán kereskedelmi iskola próbálta helyettesíteni, de német tannyelvvel. Magyar tannyelvvel 1848-ban a morva származású Rotter János alapított magán kereskedelmi iskolát, melybe az absolutismus korában a megyei urak is szívesen küldték gyermekeiket, mivel katonáknak és beámtereknek úgy sem akarták adni őket.

Intézetét Rotter 1863. őszén *négyosztályú magán-reáliskolává* alakította át s azt keresk. vasárnapi iskolával s részben bennlakással kötötte össze. 1874. őszén azonban a lyceum épületében megnyílt az *állami reáliskola* első osztálya 84 tanulóval. Az állam évről évre egy osztályt nyitott meg, Rotter pedig ugyanannyit szüntetett meg, úgy, hogy az 1877—8. isk. év végén reáliskolája teljesen megszűnt. Az állami reáliskolának kezdetben csak egy rendes tanára (Ábrai Lajos) volt; a tárgyakat, mint kisegítők, gymn. tanárok adták elő s a gymnasium igazgatója egyúttal a reáliskola igazgatója is volt. A tanácskozásokat közösen tartották, a gyűteményeket közösen használták. 1881. őszén már a nyolczadik osztály is megnyílt s az első érettségi vizsgálatokat 1882. május 2—4. tartották meg. Az intézetnek az első tíz évben 1511 tanulója volt; az első hat évben 47 jelentkező közül sikeresen 40-en tették le az érettségi vizsgálatot. A reáliskola csak 1891-ben, Boros Vida személyében nyert külön igazgatót s 1893-ban³⁾ teljesen külön vált a reáliskola a gymnasiumtól⁴⁾.

Egy *kereskedelmi szakiskola* alapítását a város már 1883. márcz. 6. elhatározta és szept. 21. a keresk. és iparkamara is biztosítván hozzájárulását, 1885. őszén Ábrai Lajos igazgatása alatt 40 tanulóval a polgári iskola helyiségében meg is nyílt az államilag segélyezett városi keresked. középiskola, melyet már a következő évben *akadémiai* címmel ruházott fel a minisztérium. A harmadik év végén (1888. nyarán) tartották az első érettségi vizsgálatot, midőn 24 ifjú nyert érettségi bizonyítványt. 1890-ben pedig Aradvárosának és kereskedőinek lelkes ajándékából a Salacz-park előtt felépült az intézet palotája, melynek most már külön tanárkara van⁵⁾.

A realis képzést az iparosok és földművesek oktatása terén már Mária Terézia idejében megkísérelte a vármegye. Mikor a királyné Bécs-

¹⁾ *Felenkor*, 1838., 198. *Skreinka*, Rede bei der Gelegenheit stb. Arad, 1838. 8r. 20 lap. — ²⁾ Ez iskola története *Némethynél*, I. 275—282. — ³⁾ A vallás- és közoktatási miniszt. 37,195/1893. sz. rendelete értelmében. — ⁴⁾ Első külön értesítője az 1893/4. isk. év végén jelent meg. — ⁵⁾ Bővebben *Némethy*, II. 91—118. s az akad. értesítők.

ben *méhész-iskolát* nyitott, 1771. jún. 11. Aradvármegye szintén késznek nyilatkozott, hogy »a méhészetre magukban kedvet érező ifjak« neveit fölterjeszse a helytartó-tanácsához. A *selyemtenyésztés* tanítására Eszéken alapított iskolának Aradról Török Antal volt az első tanulója, ki 1771. okt. 21. a vármegyétől 27 frt útiköltséget kapott. 1772. aug. 4. Bacskó János Antalt, kinek apja mint aradmegyei kincstári hivatalnok halt meg s kétségtelen nemességét bebizonyította, a megye a *szenczi gazdasági akadémiába* való felvételre ajánlotta s 1774. ápr. 12. hasonló ajánlattal látta el Stanislovics Pál nemes ifjút¹⁾. De több mint száz esztendeig kellett várni, hogy az anyagi műveltség emelésére magában Aradban is keletkezzenek szakiskolák. Nagy hézagot pótol a *ménesi m. kir. vinczellérképző-intézet*, melynek helyéül Simonyi Lajos földművelésügyi miniszter már 1876. ápr. kijelölte az ú. n. Grassalkovics-kastélyt²⁾ s a körülötte levő 17 hold kincst. szőlőt. Az aradi gazdasági egyesületnek 1880. decz. 30. kelt fölhívására Aradmegye és annak társadalma 13 százötvenforintos ösztöndíjat alapított s 10 tanulóval az intézet Vargha Imre vezetése alatt 1881. november 14.-én megnyilt³⁾. Viszont az iparos oktatás terén már 1750. táján érdemeket szereztek a radnai ferenczrendiek, kik a philosophia minden hallgatóját mesterségek tanulására kötelezték⁴⁾; 1840-ben pedig Aradon megpendítették s nemsokára meg is valósították az iparosok oktatására szóló *vasárnapi iskola* tervét⁵⁾; de magában Aradvárosában csak 130 év mulva nyílhatott meg az *aradi alsófokú ipariskola*, mely mellett 1893. őszétől fogva Nesnera Aladár igazgatása alatt a *fa- és fémipari szakiskola* van hivatva nagy szolgálatot tenni.

Arad *főiskolái* mind egyházi jellegűek s nem is tartoznak a szoros értelemben vett főiskolák közé. Legrégibb, (valószínűleg még 1730-ban keletkezett) a radnai konvent *theologiai és philosophiai iskolája*. 1754-ben a theológiát s a philosophiát 8—8 növendék hallgatta; a theologia lectora Gradiskay György s a philosophiáé Parkovics Ferencz atyák voltak; de valószínű, hogy a tanításra más atyák is befolytak. A bölcsélettel együtt mesterségeket, pl. fafaragást is kellett tanulni. 1755-ben a philosophiai tanfolyamot Dunaföldvárra tette át a tartományfőnök. A theológiát ez évben is kilenczen tanútták (odaértve négy pátert is), és résztvett az előadásokon 6 laikus fráter s 2 harmadéves is. 1756—1782-ig 4—10, összesen 157 theologus és 7—14, összesen 259 fráter hallgatta az előadásokat⁶⁾, melyeket Nagy Sándor, ki 1777. máj. 24. a búcsún magyarul szónokolt, a theologiai moralisból részben már magyarul tartott. II. Józsefnek 1782. ápril 15. és május 1. kelt rendeletéből a radnai összes atyák-

¹⁾ *Jk.* 1771. 174., 341.; 1772. 221.; 1774. 96. — ²⁾ Képe e könyvben, II. 376. — ³⁾ Bővebben *Némethy*, II. 373—391. — ⁴⁾ *Radnai protocollum*, I. 26. — ⁵⁾ Tervezete nyomtatásban 1840-ben 8r. 8 lapon jelent meg. — ⁶⁾ *Radnai prot.* 26., 30., 41—7., 68., 74., 78., 83., 87. stb.

nak a temesvári seminariumban kellett lelkészi vizsgálatot tenniük; 1783. november elsejétől kezdve 8 theologusból hatot a budai egyetem hittani karára kellett küldenie a rendnek. Így, mint a konventekben egyaránt, Radnán is megszűnt a theologiai tanfolyam¹⁾.

Bölcsészeti iskolájok visszaállítását már 1780-ban megkísérelték a ferenczrendiek. Jakosics József tartományfőnök azonban azt többé nem Radnán s nem Dunaföldváron, hanem a mindinkább emelkedő Aradon kívánta fölállítani, hol a minorita Sartori Bernát még 1770. előtt tartott egy, a bölcséletet védelmező előadást. Mária Terézia megígérte, hogy e célra átengedi a ferenczieknek az óvárban levő kolostorát, mely a szerzetnek az új várba való átköltöztetésével úgyszólván a kincstár tulajdonába menne át. A királyné halálával egyideig arra gondolt ugyan a főnök, hogy az iskolát Budán szervezi; mivel azonban az aradi kolostort még azon évben csakugyan megnyerte, a kőművesekkel azonnal szerződött s Aradon már 1781. tavaszán meg akarta kezdeni az átalakításokat s a kiegészítő építkezéseket. Az iskola egyik tanárául *Martinovics* Ignácot jelölte ki, ki épen akkor nyomatott ki egy physikai értekezést s most készült el *Systema universae philosophiae* című kéziratával is, mely kiválóan képesítette volna e tanítószékre²⁾. *Martinovics* azonban főnöke engedélye nélkül tábori lelkész, majd (1783. szept. 29.) a lemergi akadémián a physika tanára lett. A ferencziek e közben 1781. május 27. az aradi várból átköltöztek ugyan az újba, a tartományfőnök azonban, úgy látszik, meg sem kezdette az átalakításokat. Az aradi bölcsészeti iskola fölállításától alaposan elvehették a kedvét a József egyházpolitikájáról szóló hírek. 1782. január 1. már különben is bevégezett dolog volt a szerzet eltörlése s ez jan. 26.-án be is következett.

1790-ben a ferenczrendiek újra működni kezdtek ugyan, bölcsészeti iskolájukat azonban csak 1818. nyitották meg ismét, midőn *Puchner* József tartományfőnök azt Bajáról Radnára tette át. E tanfolyamnak 1818-ban 4, 1819-ben 8, 1820-ban 2 és 1821-ben 6 hallgatója volt, mind csupán a rend novitiusai³⁾. Ekkor azután végképen megszűnt a radnai philosophiai tanfolyam. A következő (1822.) nyílt meg a *g.-keletiek aradi theol. intézete*, melyről máshol volt szó.

Aradmegyének ifjai 1780-tól fogva különösen a nagyváradi bölcsészeti akadémiát látogatták, mely 1788. őszén a jogi kart is megnyerte. Eljártak jogot tanulni Egerbe is, hová Aradmegye a Foglár-alapítványba már 1772. jún. 1. beajánlotta *Ábrahámffy* Antalt⁴⁾. A nagyszombati egyetemet alig látogathatták; annál nagyobb örömmel értesültek annak a hozzáférhetőbb Budára való áthelyezéséről. 1780. június 13. a megye *Forray* Ignác aljegyzőt s *Tahy* Ádám ügyészt küldte föl képviselőül a budai

¹⁾ *Radnai protocollum*, 113., 134., 141. — ²⁾ *Fraknói* a Századokban, 1877. 201., 202—4. — ³⁾ *Radnai prot.*, I. 239. — ⁴⁾ *Jk.* 1772., 168.

egyetem megnyitására. 1784. január 27.-én már közönnnyel értesült az egyetemnek Pestre való áttételéről, de 1794. nov. 10. nem helyeselte Sárosnak azt az indítványát, hogy a felettébb népes Pestről más kisebb városba vigyék át az egyetemet¹⁾; ellenben 1825. és 1832. erélyesen sürgette, hogy az egyetem tökéletesen független legyen a bécsitől²⁾. Több aradi ifjú nyomtatásban is kiadta a pesti egyetemen a doctori cím elnyerése végett készített értekezését. Látogatták a budai, majd budapesti műegyetemet is. *Tököly* Sebő, Arad jeles szülötte, már 1838-ban alapítványt tett 12 szerb ifjú számára, kik Pesten vagy az egyetemet, vagy valamely gymnasium VII—VIII. osztályát látogatják. A 100,000 v. frtból álló alaptőkén kívül két házat adott e célra a Zöldfa-útczában, s három házat és 40 lán cz földet Aradon. Rendelkezése szerint minden tanuló szabad lakást, fűtést, világítást s évenként 100 frtot kapott. Most az intézetben 18 ifjúnak van helye s a lakáson, fűtésen, világításon s 300 frton kívül a leczke- és vizsgálati díjak felét is az intézet fizeti. Az alaptöke idáig 250,000 forintra, a könyvtár pedig 5000 kötetre emelkedett. A Tökölyanum 1887-ig 250 szerbet nevelt a hazának. A kétemeletes szerb diákokthon élén 1883. óta Popovics István, ösmert szerb költő áll³⁾. A magyar ifjakra újabban *Bohus* Zsigmond cs. és kir. kamarás gondolt, ki 1890. máj. 6.-án tízezer forintos alapítványt tett 2 műegyetemi hallgató, vagy a technikai pályára készülő gym. vagy réalisk. aradmegyei keresztény tanuló ösztöndíjára. A Budapesten tanuló ifjak a hetvenes években külön kört alakítottak az együvé-tartozás érzületének emelésére. Ez azonban épp oly rövid életű volt, mint a Falk Miksa elnöklete alatt 1887. máj. 5. Budapesten alakult Aradi-kör.

A hazai és külföldi iskolákon nagy számmal tanult aradi ifjak névsorát meg sem kísérltettem egybeállítani. Az egyetemeket most már Aradból sem tisztán kenyérkereset végett, hanem a tudományok iránt való igaz szeretetből kezdték fölkeresni.

¹⁾ *Jk.* 1780. jún. 13. 1., 1784. 4., 1794. 100. — ²⁾ 1832. évi követútasítás, 14. pont. — ³⁾ *Sonnenfeld Zs.*, *Das Tököly'sche Studentenheim.* Pester Lloyd, 1887., 249.

LXIII. TUDOMÁNY, IRODALOM ÉS MŰVÉSZET.

Gyűjtemények. Aradvármegye monographiái. Arad nyomdái s hírlapjai. Szépirodalom. Tudományok. Színművészet. Képzőművészetek.

A felsőbb tanintézetek hiánya okozta, hogy Arad, nagyobb gyűjteményekre szert nem tehetvén, tudományos középpont nem lehetett. A szentannai gymnasiumnak voltak ugyan mechanikai, mérnöki és physikai fölszerelései, de ezeket már 1786-ban eladatta a kormány. A minoriták gymnasiumának muzeuma csak 1850. után keletkezett, a kir. gymnasium, reáliskola s keresk. akadémia részben becses gyűjteményei pedig egészen újkeletűek. A XVIII. században csak Forray Andrásnak volt nagyobb könyvtára. A XIX. századból valók az Atzél-, Vásárhelyi- és Orczy-könyvtárak és Arad különböző tanintézetei, kaszinói, egyesületei stb. szintén csak ekkor, sőt a század második felében vetették meg könyvtáraik alapját.

III. Károly ugyan még 1728-ban meghagyta a vármegye leírásának elkészítését; a vármegye nevezetességeit azonban rendszeresen csak II. József kezdte gyűjttetni. 1781. máj. 7. meghagyta, hogy a megyei orvosok és mérnökök a *bécsi* cs. muzeum számára gyűjtsék vagy leírják a természetrajzi tárgyakat¹⁾. 1786. júl. 18. már azt az útasítást nyerték a megyei orvosok és sebészek, hogy költségeik megtérítése mellett, növényeket küldjenek a pesti egyetem növénykertje számára²⁾; szept. 16. pedig a főispán meghagyta, hogy segítse a megye Jupke Antal udv. vadászt, ki a schönbrunni állatkertbe ritka madarakat készpénzen akar vásárolni³⁾. Az 1795. máj. 22. kiadott kormányrendelet értelmében a megyében levő ásványvizekről kellett jelentést tenni⁴⁾, júl. 29. pedig a király egyenes kívánságára⁵⁾ elhatározta Aradvármegye, hogy adatokat fog küldeni Schönbauer Lajos pesti egyet. tanár természetrajzi folyóirata számára⁶⁾. Maguknak a régiségeknek följegyezésére és gyűjtésére csak br. Wenckheim

¹⁾ *Megyei jk.* 1781. jún. 12., 21. — ²⁾ *HTT.* 1786., 29,441. sz. — ³⁾ *Jk.*, 1373. — ⁴⁾ *HTT.* 1795., 10,830. — ⁵⁾ *U.-o.*, 6362. — ⁶⁾ Útasította a főorvost, hogy »a megyének akármely részében levő s a természet-történelmének minden országához tartozó mineralákat, állatokat, madarakat, férgeket, halakat s füveket stb., melyek t.-i. mindekkoráig nemannyira ismeretesek, szorgalmasan összeírja minden tulajdonságaikkal és erántok a nevezett Sch. J. úrral magát levelezésbe bocsássa; és egyszermind minden ősszel és

főispán gondolt, 1823-ban¹⁾). *Varga János* 1872. július 18. a Temesvárt csak három nappal azelőtt megalakult délmagyarorsz. tört. és rég. társulattal szemben, mely Aradot is bevette kutatásainak körébe, külön arad-megyei tört. és rég. társulat alapítását indítványozta, de eredmény nélkül; csak 1881. keletkezett egy kis régiséggyűjtemény az aradi lyceumban, mit tíz év múlva az aradi ereklyemúzeum fölállítása követett. Ezt az első két évben 1895. január 1.-ig 15,136 látogató tekintette meg.

Arad leírásának gondolatával a vármegye még újraalakulásának küszöbén foglalkozott. A helytartótanács ugyanis már 1728. márcz. 5.-én megengedte Bél Mátyásnak, hogy a vármegyéktől sürgetve bekérhesse az adatokat nagy művéhez, Magyarország leírásához; egyúttal azonban kötelezte, hogy megtegye a törvényhatóságoktól kívánt javításokat. Elkészült Arad és Zaránd leírása is, de sohasem jelenhetett meg; mindamellert becses forrása a régi vármegye ösmeretének²⁾). Kár, hogy a mű végén az *Itinerarium Aradiensis* csak címe szerént maradt meg. A helytartótanács még félszázad múlva is foglalkozott Bél geographiája átdolgozásának tervével s azon esetre, ha Bélnek Aradvármegyéről készített leírása a megye levéltárában megvolna, azt 1781. decz. 6. felküldeni rendelte³⁾). A megye már 1782. febr. 18. elhatározta, hogy a kívánatnak pontosan eleget tesz. Ápril 15.-én Török Albert, megyei rendes ügyész, be is nyújtotta Arad történetföldrajzi leírását, melyet a rendek elfogadván, azt azonnal a helytartótanács rendelkezésére bocsátották⁴⁾). E kéziratot nem sikerült előkerítnem. Annyi bizonyos, hogy Bél földrajzának Tomka-Szászky-féle compendiumánál nagyon is elkelt egy kis javítás. Valamivel Bél föllépte után Csáky Miklós püspök is leírta a vármegyéket. Kassáról 1747. február 27. kérte Aradvármegyét, hogy Arad- és Zarándmegyének az ő tollából folyó ismertetését a valónak megfelelően kijavítsa s a kész művet mentől előbb Váradra, püspöki székhelyére küldje. A rendek 1747. május 25.-én kelt levelök szerént teljes készségeket tanúsították ezen, a haza díszére és dicsőségére szolgáló vállalat iránt. A hatóság kebeléből azonnal több

tavaszzal a megyének benyujtsa azon *szerelemek* jegyzékét, hogy felküldettethessen, úgy-szinte azokat, kik bővebb útasítás végett hozzájárulandanának, útbaigazítsa. Kiadattatik egyszersmind ezen kegyes rendelés járásbeli szolgabíró uraknak mindazért, hogy ha oly privatusok találtnak, kik a természethistóriában magukat gyakorolván, mindezekben vizsgálódásokat s tapasztalásokat akarnának tenni, azokat bátorítsák és útbanigazítsák; mind pedig, hogy inkább a parasztgazdaságban, úgymint szántásban, vetésben, gabona- s bortartásban, szállómíveltetésben, marhalegelésben, a földnek mineműségében s a többiekben némely különös módokat követnének, avagy tapasztalnának, azokat a szükséges följegyzésre unszolják. « *Jk.* 1795., 628.

¹⁾ *Parecz*, 19. — ²⁾ Kézírata az esztergomi primási könyvtárban. B. Nro 17-a X.d.6. Comitatus Aradiensis. Ívrét, számozatlan 15½ levél. Csfnos másolata u.-o. X.d.7. jegy alatt. Zarándmegye leírása u.-o. Beliana, I. eeee. Nro 10. Ívrét, szlan 18½ levél. Másolata 53 lapon, X.d.61. jegy alatt. Ösmertetem Földr. Közl. 1888., 197—201. — ³⁾ *HTT.* 1781. évi 4945. sz. — ⁴⁾ *Jk.* 1782. — 66. sz. 308. l.

embert választottak, kik a viszonyokat legjobban ismervén, a jelen állapotot leírják, minden emlékezetest följegyezzenek s általán a püspök szövegét gondosan átnézzék¹⁾. Még azon évben, okt. 23.-án a megye nagy örömmel üdvözölte a püspöknek kalocsai érsekké való kinevezését²⁾, munkájáról azonban nincs többé szó a jegyzőkönyvekben. Mint íróról, teljesen megfeledezett róla az irodalomtörténet is.

1794. okt. 25. Arad rendei, *Vályi* András pesti egyet. tanár kérésére, a szolgabírák útján a »direktorokat s más tudománybeli urakat« szólították fel, hogy »ama hazabeli szeretettel az anyai nyelvhez viseltet-

vén«, szolgáltatassanak adatokat Magyarországnak megyéenként való leírásához³⁾. Ez adatokat jobban Perecsényi *Nagy* László és Csíkpálfalvi *Bíró* Mózes szolgáltatatta. — Perecsényi Aradmegye első rendszeres monographiáját is megírta. Innen-onnan, »hiteles irományokból, oklevelekből és régi könyvekből, tanult férfiaknak értekezéséből összeszedett topographiáját, vagyis tettes nemes Aradvármegyének külső, belső, régi és mostani állapotjairól készített ismertetését« öt év alatt készítette. Műve száz írott ívre terjedett. Hat-hétszáz rajnai frtra ment volna a kinyomatás költsége s nem akadt, a ki azt fedezze. — »Venient jam messibus anni.« »Majd eljön még az aratás ideje«, vigasztalta magát a pénzbeli jutalomra úgy sem számító szerző; de hogy az érdeklődők mégis használhassák kéziratát, 1807-ben letette azt a Nemzeti Múzeum könyvtárába s ott őrzik azt manap is⁴⁾. Csupán egy 16 oldalra terjedő ösmertetés nyomtatott ki róla⁵⁾.

»A tekintetes nemes Aradvármegyének teljes ismertetése« előszóval kezdődik, melyben kifejti a szerző, »miért adta magát tns Aradvármegye díszletetésének ösmertetésére.« Azután a megye régi határaitól szól; majd a megyének szerencsés természeti viszonyait emeli ki.

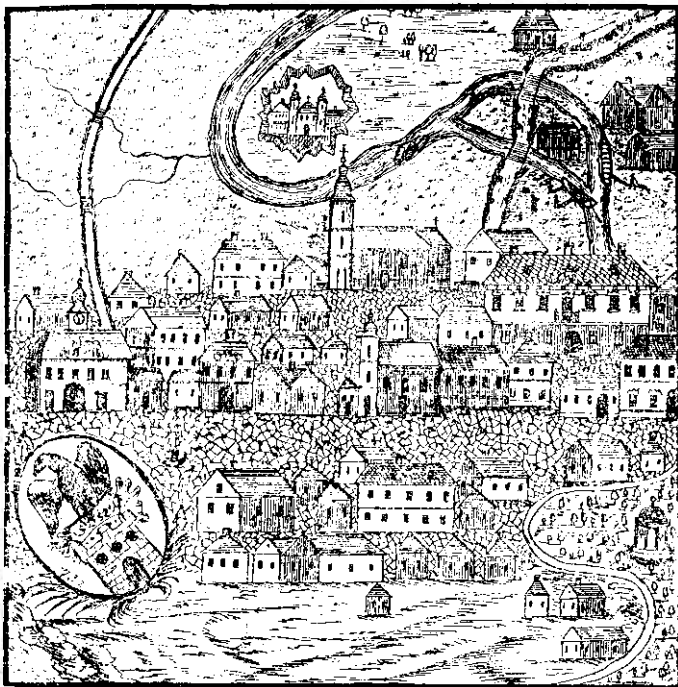
¹⁾ *Jk.* 1747. — 15. sz., 55. l. A rendek levele Kovács Pál kanonokhoz, Csáky megbízottjához, ugyanott. — ²⁾ *U.-o.* 1. sz., 109 l. — ³⁾ *Jk.* 1794., 415. l. *HIT.* 1795., 13,034. — ⁴⁾ 60. Quart. 4r. 562 lap. Kelt Bökényben (Buttyinban) 1806-ban (Múzeumi kézírattár). Ugyanitt még négy történelmi kézirat van Nagy Lászlótól. Mennyit fáradozott monographiájának kiadásán, naplójának ismertetésében. a »Philologiai Közöny«-ben (1889) részletesen elmondtam. — ⁵⁾ Ennek kisebbített fac-similéje mellékelve,

Sorra veszi a megyebeli összes várakat, mezővárosokat, helységeket, pusztákat és nevezetes környékeket, miket közvetlen szemlélet után ismert; felsorolja valamennyinek földesurait, az ott lakó mindenféle tisztek, papok, szabadkärbeli és kereskedő, tőzsérkedő lakosok neveit, becses tulajdonait, munkálkodását. Ismerteti a kiválóbb épületeket, iskolákat, templomokat, régiségeket, romokat és elmondja az illető helység határait, előszámlálja folyóvizeit és tavait, terményeit stb. Szóval oly becses rajzot ad megyénkről, hogy annak nyomán mindenha tájékozódhatunk annak a XIX. század első éveiben elért műveltségéről. Statisztikai adataiból könnyű kiválogatni az oda nem tartozókat. A sok hasznos mellett pl. senki sem ítélné el azért, hogy Perecsényi hosszasan vitatja Arad Orod névének Orod parthus királytól, a phoeniciai Aradvárostól, vagy egy szent István által ide telepített Orod nevű vezértől való származását. Nem szabad felednünk, hogy a történetírók oly gyermekesen a szószármaztatásokkal, naiv örömmel kapván mindenben, mi alkalmasnak mutatkozott az összehasonlításra, ha rendszeren nem volt is egyéb egy kis jól csengő rímnél.

Becsesebbek művének azon fejezetei, mikben a solymosi, világosi, pankotai, zarándi, talpasi, borosjenői, déznai és sebesi várak és várkastélyok multjával foglalkozik Összegyűjtötte Aradvármegye főispánjainak, tudósainak, íróinak és más jeles férfainak neveit is. Külön szakaszokban figyelmeztet a megyebeli fürdőkre, hasznos ásványvizekre és bányákra; pl. az éppen akkortájt felfedezett jószáshelyi arany- és ezütbányára. Részletesen leírja a kiválóbb természeti szépségeket, barlangokat, erdőségeket, s rajzolja a gyümölcstermelést, melynek emelésében, kivált Galsa, Almás és Sikula környékén, neki magának is jelentős érdemei voltak. A világi állapotok méltatása után az egyháziakra tér át. Felsorolja a csanádi püspököket, de csak Dvornikovitstól fogva, mert a többiek Batthány Ignác püspök följegyzéseiből is ösmeretesek. Közvetlenebb érdekű az aradi káptalan tagjainak és a pankotai apáturaknak megemlézése. Kutatta az ágrisi vagy egresi templáriusok, majd a baziliták és »vörös köpenyes« barátok állapotját. Az aradi ó-hitű püspököknek, illetőleg borosjenői (jenopolszki) metropolitáknak neveit »az ő szingiliájokból, azaz pásztori leveleikből« betűzgette ki. A főbb monostorok között különösen a kalodvairól, bicskeiről (pécskairól), tótvidékiről (taucziról) és siriairól (világosiról) emlékezik meg, s egyúttal adatokkal bizonyítgatja, már a helynevek tanúskodása szerint is mily ethonographiai változásokon ment keresztül a megye. Számos oklevelet közöl művében és pedig az aradi káptalan hiteles helyként való szereplése magyarázatául is. Közvetlenül érdekelhetnek bennünket a Szegedinecz- vagy Péro-féle, továbbá a Hóra-Kloska lázadásnak megyénkre vonatkozó adatai, melyek azonban inkább csak figyelemgerjesztésre valók s erős kritikára szorúlnak.

Nagy László könyve, az »ezen megyebeli szőlőhegyeknek mivoltait; borának és auszprugjának Ménesiben és egyebütt való készítését; a szőlők műveltetését, jobb gazdáknak bánását, egy szóval az igaz szőlő munkáját« méltatja az utolsó fejezetben, s a szerző más munkáinak fölemlítésével ér véget a kézirat.

Szerencsésebb volt Aradvárosról írt másik könyvével¹⁾, melyért 1815. május 1. Aradvármegye rendei is megdicsérték, Arad városa pedig nov. 30. négyszáz forinttal jutalmazta a szerzőt. Könyve voltaképp előbb említett nagy művének egyik része. Naplója s versei, melyeket különböző

Arad, P. Nagy László Orodjának czímlapján.

alkalmakra írt, szintén figyelemreméltó adalékok Aradnak újabb történetéhez. Életének 56. évében, 1827. júniusa elején, éppen akkor hunyt el, midőn újabb lépés történt Aradvármegye monographiájának megírására.

1827-ben ugyanis Szepesházy Károly körlevelet intézett a vármegyékhez, felszólítva azokat, hogy tudassák vele, a magyar föld nevezetességeiről írandó könyve számára, a »keblökben találtató jelességeket.« Aradvármegye a szolgabirákat azonnal megbízta a járásaikra vonatkozó adatok összegyűjtésével; az ekként begyűlt anyag szerkesztésére s a közgyűlés

¹⁾ A régi Orod, vagy-is a mostani Aradnak dólgai. Nagyvárad, 1814. 8r., 76 lap. Címképet kétfelé osztva I. e. könyvben, II. 366. és ezen lapon.

előtt való bemutatására pedig Czucz István táblabíró t hította föl. Czucz külön könyv írását határozta el. Néhány év alatt csakugyan elkészült az első részszel. Buzgó munkálkodása közben érte őt utól a halál, mely Paulison (Aradvármegyében) életének 65. évében, 1830. febr. 13. ragadta el¹⁾.

Czucz István kéziratát örököse, Czucz János megyei ügyész, megörzés végett beadta a vármegye levéltárába. Ott nem borult reá porréteg; mert a karok és rendek a néhány év óta körülben élő Fábían Gáborra bízták annak átnézését és sajtó alá rendezését. Fábían, kit közben a m. t. akadémia is tagjai közé választott, mint maga írja, örömmel hajtott fejet e megtisztelő végzésnek, mert kínálkozni látta a kedvező alkalmat, hogy e nemes megyének, hol pályáját a sors kiszabta, egyszer ő is tehessen valamit érő szolgálatot.

Föltett szándékához híven, Czucznek kész szövegén alig változtatott valamit, hogy, amennyire lehet, Czucz írói sajtóságait tükrözze vissza az egész. Beírta tehát azzal, hogy csupán a világos hibákat küszöbölje ki s s hogy »a sok reszelést kívánó« irályt a maga által szerkesztett III. részt stilusához alkalmazza. Egyúttal azonban szigorú szövegkritikát gyakorolt. A történelmi (vagyis I.) részből száműzött minden mesét és csak oly adatokat vett föl, a miket oklevelekkel, vagy legalább tekintélyes történetírókkal igazolhatott. Maga Czucz a megyei levéltáron kívül, mely azonban csak a XVIII. század elejéig megy vissza, egyedül a gyulafehérvári káptalan némely darabját s Katona, Pray és Fejér egyik-másik közlését ismerte. Az a féltékenység, melylyel nemcsak magánosak, de még vármegyék is őrizték oklevél-kincseiket s a mi akkortáiban oly nehézzé tette diplomatariumok összeállítását, úgy látszik, Fábiant is visszatartotta a levéltárakban való kutatástól. »Hogy a régiség homályában — úgymond — hová csekély készülettel, kalaúz és vezérfáklya nélkül, töretlen úton indúltunk, igen is kevés fölfedezéseket tettünk, megvallani nem szégyeneljük« Voltakép nem is akartak ők egyebet adni a vármegye földjének leírásánál. Azonban — folytatta Fábían — »midőn szemünket annak vidékein szertesét jártattuk, majd minden lépten az ősz régiség oly tisztes emlékeire botlottunk, melyek lelkünket, akarattunk ellen is, a hajdankor világába ragadták és az ott való nyomozásokra hatalmasan ösztönözték.«

Az I. rész, vagyis történelmi leírás, b. Orczy Lőrincz főispán és Solymos, Dézna és Világos várak rézmetszetű képeivel díszítve²⁾, 8r. XXVIII és 263 lapon 1835-ben meg is jelent és pedig a vármegye karainak és rendeinek ajánlva. Ő maga viselte a nyomtatás költségeit, mert Aradvármegye, melyől megbízását nyerte, nemcsak, hogy tiszteletdíjat nem adott, de még csak a munka kiadásáról sem gondoskodott. A munka e részében a vármegye neve, határai és kiterjedése, járásai és tisztviselői,

¹⁾ *Tud. Gyűjt.* 1830. XII. 124. A háromsoros közlés írója »mint a honi literatura munkás barátjáról« emlékezik meg róla. — ²⁾ L. e. könyvben, II. 9., 36., 272., 522.

gyűlései, helységei és birtokosai, hadi és házi adója, fegyvere, fölkelései, a határán letelepített granicsár katonaság, a megye pecsétje, szőlőhegyei, régi várai, egykori káptalana, apátságai és monostorai, egyes városai és helységei, régi lakosai, vallásviszonyai, a zsidók sorsa, a megyebeli szorgalom, tudományos műveltség, az egyházi és világi jelesebb emberek s a megye viszontagságai vannak egyszerű, keresetlen nyelven ismertetve. Az oklevéltár 40 darabot tartalmaz.

A második rész jobbadán szintén Czucz munkája; tartalmát azonban külön megyei bizottság vizsgálta meg, irány tekintetében pedig egészen átdolgozta Fábián, s jobbadán a szerkesztés is az ő érdeme. E második rész sohasem jelent meg nyomtatásban s kéziratban hevert Fábián Gábor iratai közt¹⁾.

Aradvármegye geographiai leírását tartalmazza s negyedrében 239 lapra terjed. Először is megye mostani határaitól, kiterjedéséről és felosztásáról szól, azután pedig sorra veszi a négy járásnak minden városát és faluját. — Mindenütt elősorolja, a helység határait, megemlíti a határ nagyságát, a házak s lakóik számát, ezeknek foglalkozását, erkölceit, szokásait stb., a helyrajzi nevezetességeket s felsorolja végül a földesurakat. Toldalékul e kötethez is két oklevél járul. Oly világos képet nyújt a vármegyének akkori állapotáról, hogy valóban sajnálkoznunk kell ismeretlenül-maradásán. Ma már valóságos történelmi forrás.

A harmadiknak a vármegye statisztikáját kell vala tartalmaznia. Ebbe bele sem kezdett Czucz, ellenben, mint az I. rész előszavában írja, teljesen elkészült vele Fábián. Szerénte e rész «a megye mostani állásának physikai és morális tekintetben való ismertetésével foglalatосkodván: annak, mint hazai külön törvényhatóságnak rövid statisztikáját adja elő.» E rész érdekében gyakran járt a megyében, a leghitelesebb forrásokat használta. Kész munkát külön bizottság vizsgálta felül. Annál inkább sajnálkozhatunk, hogy csak kéziratban maradt; de úgy látszik, teljes mértékben használta azt *Fényes Elek*, ki a vármegyék közreműködésével dolgozta ki Magyarország geogr. leírását. Ezután 35 évig alig történt valami. *Parcz István*, († 1894. mint Aradváros tanácsosa) 1871-ben a magyar orvosok és természetvizsgálók aradi nagygyűlése alkalmából közrebocsátotta ugyan «Aradmegye és Aradvárosa ismertetés»-t²⁾, ez azonban, egyszerűen alkalmi füzet. Arad és vidékének multjához benne *Török Gábor* járult adalékokkal, mint ki e tárgyban sok jegyzetet tett. A néprajzi viszonyokat *Varga János*, az éghajlatot *dr. Roth Albert* ismertette. A föld- és természetrajzi, kereskedelmi és iparállapotokról is találunk rövid tájékoztatást.

1) 1885-ben, midőn az aradi Kölcsey-egyesület emléktáblával jelölte meg a jeles író lakóházát, fia, *Fábián László*, akkor aradi törvényszéki bíró, jelenleg Aradvármegye és város főispánja, szíves volt nekem ajándékozni e második rész egyetlen példányát, mely elejétől végig *Fábián Gábor* kézírása. — 2) Aradon, Réthy Lipót nyomdájában. 4r. 110 lap.

Kisebb monographiakon kívül fölemlíthető Rácz Károlytól a zarándi egyházmegye története¹⁾, mely sok becses adatot tartalmaz, de nem kizárólag Aradmegyéről; s végül Lakatos Ottótól Arad város története. Ez érdekes munka 1881-ben három kötetben jelent meg²⁾. Lakatos eleinte csak a városnak a szabadságharcban való szereplését akarta leírni. Barátai azonban arra kérték, írja meg a városnak homályba burkolt egész múltját. Csak adattárnak nevezte művét, de Tocqueville szavaival vigasztalódott, hogy éppen igénytelen, nem mesterkéltnak művek, sok tekintetben jobban felvilágosítják a kutatott kor jellegét, mint más nagyobb munkák. És az 1882. július 16-án elhunyt aggastyánnak könyve, kivált az utóbbi másfélszázad történetére nézve, mindig is fontos segédeszköz marad Arad múltjának megismerése tekintetében.

Másfélszázad alatt igen sokat változott az irodalom ízlése és dicsőségére válik, hogy oly sokat változott. Arad történetéhez és ösmertetéséhez adatokkal járult ezeken kívül Bajai Pál, Dugonics András, Jaics Marián, Molnár Pál, Miletz János, Szöllőssy Károly, Szondy Imre és Béla, Váli Béla, Csepreghy György, Karácsonyi János, Csánki Dezső stb. is. Bél Mátyás, Csáky Miklós, Török Béla, P. Nagy László, Czucz István, Fábíán Gábor bizonyos tekintetben hivatalos monographusok voltak. Részben hívatottak is. Műveikből sok tanulságot s nem kevés lelkesedést meríthetünk. A közönségnek jogában áll, hogy megfellebbezzék róluk; a modern monographus azonban elősmeri érdemeiket s az általuk tört úton kevesebb küzdelemmel közeledik céljához. A jelen monographia megírását 1884. decemberében határozta el Aradvármegye, Aradváros és a Kölcsey-egyesület.

Első sorban szóltam a monographiákról, mert ezek Arad irodalmának legsajátabb alkotásai. Máskülönbén az írókat, tudósokat csak személyes viszonyaik kötötték Aradhoz, mely sok körülménynél fogva nem válhatott a szellemi műveltség igazi középpontjává. Hiszen 1775. ápril 25. a helytartótanácsnak azt jelentette a vármegye, hogy kebelében nemcsak nyomda, de még naptárkereskedés sincs. Budai kereskedők szoktak naptárakkal lejönni az aradi vásárookra³⁾. Az első könyvkereskedőket és könyvkötőket csak 1787. említik Aradon⁴⁾. Az első rendszeres könyvkereskedést 1825. nyitotta Bettelheim Mór és Ignác s a másodikat Goldscheider Henrik 1859-ben. 1749-ig még csak Corpus Jurisa sem volt a megyének⁵⁾ s ezt azután, más törvényekkel és jogi könyvekkel együtt, egy-egy külön budai úton kellett megvenni. Egyideig maga a vármegye gyűjtött megrendelőket a könyvekre, de ezeket is rendszeresen csak valamely kínáló alkalommal hozatta el Pestről, Pozsonyból, Bécsből, hol nyomtatványainak egy részét készítette. Szinte megijedt azután, mikor 1769-ben⁶⁾ Torkos

1) Arad, 1880. — 8r. 290 lap. — 2) Arad, 1881. — 8r. 252, 274 és 368 lap. Lakatos arczképe e könyvben, II. 552. — 3) *Jk.* 1775., 123., 187. — 4) *Journal*, 349., 2504. — 5) *Jk.* 1749., 70.; 1782. ápr. 15., 56. — 6) *U-o.* 1769., 104.

László gyógyszerészeti könyvéből 6 helyett 7-et hozott haza Kászonyi András; viszont azonban 1790. május 27. még arra is ő maga, a megye, adott engedelmet, hogy a pesti újságra, vagy Tertina lapjára előfizetőket gyűjtsenek¹⁾. 1794. vádat emeltek ellene, hogy akadályozza a nem-magyar nyelvű könyvek eladását²⁾.

Ilyen föltevések ellen tiltakozott ugyan, de — kivált 1790-től — mind melegebben szólalt föl a magyar nyelv és irodalom érdekében. Már pl. 1794. ápr. 29.-én is kívánatosnak tartotta egy *magyar tudós társaság* felállítását s utóbb is buzgólkodott annak s a nemzeti muzeumnak ügyében³⁾. Örökre emlékezetes Aradmegyének az a nyilatkozata, melyet 1794. ápril 29. a *sajtószabadság* érdekében tett⁴⁾ s melyet 1837. nov. 28., midőn már 1818. óta magának Aradnak is volt sajtója, nem kevesebb tüzzel ismételt⁵⁾. Egyébiránt a sajtószabadságot Arad város tanácsa még 1847. is úgy értelmezte, hogy az ott megjelenő hírlap cikkeit, melyeket a királyi censor már amúgyis átnézett, a városi kapitánynyal is átvizsgáltatta s jogának elvesztésével fenyegette a szerkesztőt, ha ezt a második censurát el nem ösmerné⁶⁾. Azonban 1848. márcz. 22. Aradon is megünnepelelték a sajtószabadságot⁷⁾, melynek hiányát az absolutismus és a provisorium idejében még annyiszor kellett éreznie az aradi sajtónak.

Aradon az első nyomdát *Michék* Antal 1818. végén alapította; első nyomtatványai az I. Ferencznek 1819. febr. 12. tartott nevenapjára s a Salbek Jakab lakodalmára P. Nagy Lászlótól készült versezetek. Ez időtől 1825-ig csak Nagy Lászlótól 25 kisebb-nagyobb füzetet adott ki⁸⁾. 1826. a temesvári *Klapka* József is nyitott fióknyomdát, melyet azonban már 1834. előtt átvett *Beichel* József, ettől pedig 1848-ban *Schwester* Ferencz. Időközben 1838. *Tököli* Sebő is külön nyomdával és könyvtárral ajándékozta még az aradi g.-keletieket⁹⁾; ez azonban nemsokára megszűnt s az aradi g.-kel. egyházmegye mostani nyomdája csak 1879-ből való. *Schmidt* József 1840—50. közt működött Aradon; 1850-ben *Goldscheider* Henrik, 1874. pedig *Ungerleider* Albert és *Hatos* István vették meg ezt a nyomdát. *Réthy* Lipót korábban szarvasi, majd gyulai könyvnyomtató, 1858-ban költözött Aradra, hol máig mintegy 200 kötet munkát nyomtatott ki, nem

¹⁾ *Jk.* 1790. 35., 64. — ²⁾ *U.-o.* 1794., 45. — ³⁾ A magyar akadémiának Aradmegyében született vagy működött tagjai 1830—1895. közt: *Benkő* Dániel (született 1799., † 1883.); *Beszédes* József (1817—52.); *Csiky* Gergely (1822—91.); *Érkövy* Adolf (1820—83.); *Fábián* Gábor (1809—77.); *József* és *István* nádorok, a mennyiben mint nagybirtokosok szintén ideszámíthatók; *Kerekes* Ferencz (1807—50.); *Kéry* Imre (1815—87.); *Ormós* Zsigmond (1813—94.). Az élők közül: József főherczeg, Lóczy Lajos, Márki Sándor és Réthy László. — ⁴⁾ L. e. könyvben, II. 497. 1. — ⁵⁾ *U.-o.* II. 540. — ⁶⁾ *Váli*, Aradi színészet, 54—56. *Lakatos*, III. 132. — ⁷⁾ L. e. könyvben, II. 553. — ⁸⁾ Teljes jegyzékek *Petrikánél*, Magyarország. Bibliographiája, II. 833—5. — ⁹⁾ *Felenkor*, 1838., 186. Tévedésen alapúl *Lakatos*nak (III. 122.) az az állítása, hogy Aradon a század első felében a váradi Tichynek s a pesti és pozsonyi Patzkónak is lett volna nyomdája.

is szólva az egyszerű nyomtatványokról s az Alföld 34 évfolyamáról¹⁾. 50, majd 60 éves működésének ünnepét méltán ülte meg Arad közönsége. Ő, továbbá *Gyulai* István, ki 1868. nyitotta meg nyomdáját s az Aradi Nyomda-Részvénytársaság stb. már nagyban járult az irodalom decentralisatiojához és ahhoz, hogy Arad idestova a vidéki irodalom egyik középontja legyen. 1887. óta Pécskán *Ruber* E. is állított nyomdát.

Arad első nagyobb irodalmi és közművelődési társulata a *Kölcsey-egyesület*, mely 1881. decz. 15.-én Tabajdi Károly főispán elnökele alatt alakult²⁾ s tagjainak száma csakhamar 600-ra szaporodott. Évkönyveiből csak 5 kötet jelent ugyan meg, felolvasásai azonban lassankint egész író- és irodalombarát-közönséget teremtettek, mely idáig mintegy 200 felolvasáson s több irodalmi és közművelődési ünnepen találkozott egymással³⁾. Irodalom és közönség közt kapcsolatot képeznek a *hírlapok és folyóiratok* is, melyek mindnagyobb érdeklődés mellett jelennek meg.

Arad legrégebbi hírlapja az *Arader Kundschaftsblatt* volt, melyet *Schwester* Ferencz 1837. indított meg s azt, hetenkint egyszer, egészen 1849. szept. 15.-ig szerkesztette; közben, 1839. okt. 5., »*Az Aradi Tudakozó-Intézet magyar Hírlapja*« címmel alapított hetilapot s azt 1840. jan. 20.-ától »*Aradi Hirdető*« címmel folytatta. »Magyarokat keresek!« kiáltott a szerkesztő, mikor 1841. végén meg kellett szüntetnie lapját; 1845-től azonban ismét áldozatokkal is kiadta azt és csak 1853-ban szüntette meg. Lelkes szószólója volt a szabadságharcz ügyének; az absolutismus korában magyar s német szöveggel jelent meg. 1848. július 1. *Bangó* Pető *Arad* címmel indította meg az első magyar aradi politikai és irodalmi hetilapot, mely a *Fejteles* Leó szerkesztésében megjelent és a teljesen hasonló irányú Patriottal együtt folytonos kitartásra bátorította a bombázott Arad népét⁴⁾. A Patriotot kellően, az Aradot azonban alig pártolta a közönség; mégis megígérte, hogy »hazánk és városunk terhes körülményei daczára is« 1849-től hetenkint kétszer fog megjelenni. Erre azonban nem nyílt alkalom. 1849. aug. 5—11. már csak a hivatalos *Közlöny* négy utolsó (163—166.) száma képviselte Aradon a magyar hírlapirodalmat. 1849. szept. 15. elnémult a *Kundschaftsblatt* is. 1850. augusztusában *Goldscheider* Henrik megalapította az *Arader Anzeigert*, mely magyar-német szöveggel jelent meg 1853-ig s ennyiben az Aradi Hirdető folytatásának tekinthető; 1853-tól csak németül járt, bővült és erősödött, sőt 1860-ban *Arader Zeitung* címen már *naponkint kétszer* megjelenő politikai lappá

¹⁾ Életrajza Alföld, 1883., 33. — ²⁾ A Kölcsey-név választása nem véletlen műve. Kölcsey idealismusának Aradon mindig sok híve volt. Kölcsey emléksobrára Aradvármege társadalma már 1840-ben többet adakozott, mint az ország akármely más vidéke. L. *Márki*, Író és közönség. Arad és Vidéke, 1884., 290. — ³⁾ Bővebben ez évkönyvekben. — ⁴⁾ A magyar nemz. muzeumban az Aradnak csak 9., 13., 16—22. számai vannak meg, de ezek is hiányosak. Szinnyei; ki ezeket őrzí, mégis azt írja (M. Írók, I. 521.), hogy csak 11 szám ösmeretes.

alakult át. 1861. őszétől 1873-ig naponként csak egyszer adták ki. Ekkor, a Goldscheider-czég bukásával, Réthy Lipót ugyanazon czímen folytatta, de félév múlva már megszüntette; a régi lapot pedig a nyomda új tulajdonosai, Ungerleider és Hatos *Neue Arader Zeitung* czím alatt tartották fenn.

Magyar hetilapot csak 1858. októberében alapított ismét Goldscheider. Az *Aradi Híradó* azonban melyet Grünwald Manó, majd Óváry Lipót szerkesztett, ha keresk. tudósításainak szárazságát szépirodalmi közlésekkel kívánta is enyhíteni, mivel 300 előfizetője sem akadt, már 1860. febr. 1. megszűnt, Bettelheim Vimost pedig a hatóság egymásután háromszor is elútasította azzal a kérelmével, hogy politikai napi lapot alapíthasson. Végre azonban 1861. aug. 1. Márton Ferencz szerkesztésében, Bettelheim kiadásában s Réthy nyomdájában 160 előfizetővel mégis megindulhatott az *Alföld*. A rendőrség zaklatásai következtében Márton egy év múlva visszalépett s a szerkesztést Környei János vette át. A rendőrség 1863. jan. 29. betiltotta a lapot, mely azonban ápril 1-től *Arad* czímen a régi szellemben, de mint új lap folytatta pályáját és június 3-ától fogva hetenkint csak háromszor jelenhetett meg. Az anyagiakkal s a rendőrséggel örökösen küzdve sem csüggedt. 1866. július 1. ismét felvehette régi Alföld-nevét s az alkotmány helyreállítása után a vidék legvirágzóbb napilapjai közé tartozott. 1867. okt. 1. óta Tiszti Lajos pártszínezet nélkül szerkesztette szept. 15.-ig, midőn b. Bánhidy Béla vette át. Ekkor ugyanis a kiadó eladta a lapot a baloldalnak, hogy közlönye legyen ennek az 1868. január 1. *Aradi Lapok* czímmel megindult deákparti lappal szemben, melyet Asbóth János, majd Oldal József s végül Tabajdi Károly szerkesztett. A választás küzdelmeinek lezajlásával Bánhidy 1869. ápril 17. kilépett a szerkesztőségből, s a lap egyelőre ismét pártonkívüli állást foglalt el, mire jún. 29. Tabajdi is megszüntette az Aradi Lapokat¹⁾. Az Alföldet ez időtől fogva 1882. végéig Tiszti Lajos szerkesztette s oly népszerűvé tette, hogy az előfizetők száma csakhamar 1000—1200 közt ingadozott s Atzél Péter Bettelheimnak 1875. jún. 1.-én már tizenötezer forintot adhatott a tulajdonjogért. 1875-ben a lap a szabadelvűpárthoz, de csakhamar a mérsékelt ellenzékhez csatlakozott, melynek aradmegyei vezérférfiai 1881-ben meg is vették az Alföld tulajdonjogát.

Ez év január elsején Varga János szerkesztésében 574 előfizetővel indult meg az Aradon 1880-ban alakult függetlenségi párt közlönye, az *Arad és Vidéke*, mely rövid idő alatt szintén ezer előfizetőt csoportosított maga körül. Legkésőbbben szervezkedett a szabadelvű párt, mely Reviczky Gyula szerkesztésében 1883. decz. 25. adta ki közlönyének, az *Aradi Hírlap*-nak (a mai Aradi Közlönynek) bemutató számát. Így most már Aradnak egyszerre négy napilapja s a négynek együttvéve mintegy 3500

¹⁾ *Bibliophil*, az Aradi Lapok történetéből. Aradi Hírlap, 1884., 138.

előfizetője volt. A mellett az Aradvidéki Tanítóegylet Közlönye (1876—8.), majd az Általános Tanügyi Közlöny (1879—83.), a Minte si Inima, majd a Biseric'a si Scól'a (1877-től), stb. a népoktatás érdekeit szolgálták; 1882-ben indult meg a *Középiszkolai Szemle*, melyet az aradi kir. középiskolák tanárainak megbízásából dr. Jancsó Benedek szerkesztett. Gyökeres javításokat sürgetett. A középiskolák ügyében fölvetette az egységes középiskolák, a tanári pragmatica stb. eszméjét s mindenesetre része volt abban, hogy a tanárvilág önérzete emelkedett.

Még néhány ismeretterjesztő és élczlap egészíti ki a sorozatot¹⁾, mely eléggé mutatja, Aradvármegyében mennyire megerősödött a közszellem s mily része volt annak fölélesztésében s fejlesztésében az aradi hírlapirodalomnak.

Azokról az írókról, kik az utóbbi másfél században Aradon születtek, vagy hosszabb-rövidebb ideig ott működtek, csak igen röviden emlékezhetem meg; mert hiszen az irodalmat valóban nem lehet vármegyék szerint decentralizálni.

A *szépirodalom* úttörői Aradban a Csernovicsok. Dr. *Csernovics* Ferencz jezsuita (szül. 1680., † 1736.) világeletében a vármegyén kívül működött és csak családja összekötetéseinél fogva tartozott ide. Latinul már 1724. írt egy elbeszélő költeményt Hunyadi Jánosnak az ozmánokon nyert győzelmeiről, a következő évben pedig, névtelenül, magyar hősök és hősnők leveleit adta ki s néhány alkalmi költeményt is írt²⁾. Ellenben *Csernovics* Demeter, János alezredes fia, († 1759.) már az illyr-tót nép dicsőítésére írt egy panegyricust³⁾. Mint alkalmi versek írói tűntek föl *Koricsánszky* Márk szent-annai tanár († 1752.), *Schleichart* Bernát radnai barát (1776.); *Biglek* László szent-annai plébános, ki 1789. egész kötetre való latin epigrammákat adott ki; *Györffy* András őrnagy (1801—3), ki négy nyelven írogatott; *Patonyi* Taddé aradi tanár (1817), Illei *Takács* Károly, egyideig pécskai pap, »egy ezen században ritkítható, bölcs és mesterséges magyar versszerző, kinek a papi tudományos munkáin kívül számta-

¹⁾ Mindezekről *Szinnyei* hírlapstatisztikái a Vasárnapi Újság több évfolyamában; továbbá *Lakatos*, III. 98—115. és *Szóllóssy*, *E. Illés*, Huszonöt év egy magyar lap életében. (Az »Alföld« első huszonötévi folyama). Arad, 1885., 8r. 121 lap. Arad legkitünőbb, már meghalt, vagy Aradról eltávozott hírlapírói: *Török* Gábor, Kossuth lapjainak levelezője; *Margitay* Gábor, *Bangó* Pető, *Zeiteles* Leó, *Schwester* Ferencz, *Grünwald* Manó, *Óváry* Lipót, *Márton* Ferencz, *Vertán* Endre (Kunágoti), *Tabajdi* Károly, *Eördögh* Endre, *Csemeghy* Károly, *Környey* János, b. *Bánhidy* Béla, *Aszóth* János, *Oldal* József, *Kornis* Károly (Amerikában a Száműzöttek Lapjának szerkesztője), *Fügh* Károly, *Rózsaági* Antal, *Szekula* Mór, *Makovetz* János, *Varga* János, *Jancsó* Benedek, *Sümei* Kálmán, *Iványi* Ödön, *Méray-Horváth* Károly, *Szabados* János (1863—69. a »Szegedi Híradó« szerkesztője), *Véssi* József (1894-től a Pesti Napló szerkesztője), *Kishalmy* Ferencz (Iosonczy, majd lippai szerkesztő) stb. A legösmertebb aradi román publicista *Popa* György és *Slavici* János. — ²⁾ Életrajza *Szinnyeinél*, II. 325—6. — ³⁾ Panegyricus illustri populi Illyriorum slavinici. 1759. 4r. 4 levél.

lan ékes versei látának napfényt¹⁾. *Czucz* István 1790. a szent korona hazajövetelére s a koronaőrző sereg tiszteletére adott ki magyar verseket; *Horga* Miklós szőlősi g.-kel. pap, ki öt nyelven beszélt, alkalmi verseken kívül románul az Okos ember tüköre czímmel is írt egy könyvet. Verselt *Missó* Illés Mihály minorita is²⁾. *Tertina* Mihály, a híres latin poéta, kinek egy Napoleonra írt epigrammját Canova véste márványba³⁾; *Tóth* Farkas, ki 1790. magyar verseket írt a szent korona hazahozataláról, stb. s Arad-megye nevében deák versekkel üdvözölte a békési főispánná lett Lovász Zsigmondot; továbbá *Tóth* Kamill, *Szathmáry* István (1834.), *Vizer* Ádám (1840—6.), *Urbányi* Imre és András (1822—37.), *Engel* János aradi orgonista (1823.), *Edelspacher* Imre (1827.), M. *Institoris* János (1837.), *Rátz* Jeromos (1821—2.), Csernátoni *Vajda* Péter (1834.), *Egyed* Imre (1825.) *Farkas* Miklós (1817.), gróf *Fekete* Ferencz, *Munkácsy* János *Knöpfler* M. (1825.), *Lóczy* János (1828.), *Csontos* István (1829.), *Gaal* Damasczén (1834—42.), *Schweiger* Antal gymn. tanár (1817.), *Mandik* András gymn. igazgató (1820.), stb. A legtermékenyebb alkalmi verselő azonban *Perecsényi Nagy* László volt, kitől 1801—1827-ig önállóan 38 üdvözlő és kesergő vers, »lantolag«, »mezengy« s más e féle jött ki⁴⁾. Fontosabb ezeknél Orodiasa, mely 3 könyvben 1804. jelent meg⁵⁾ s az alkalmi verseknek egész anthológiáját tartalmazza. Kísérletet tett a költői elbeszélés terén is. Verseiben írta meg Léta magyar vitéznek és Zamira pannoni kisasszonynak a földön és tengeren történt viszontagságait (Pozsony, 1800.), Szakadár esthonnyai magyar fejedelem bujdosását (Pozsony, 1802.) stb. Még nagyobb dicsvágygyal készült Galliasa⁶⁾, melyben, a népies iskola epikájával szakítva, klasszikai szellemben kívánt hőskölteményt írni egy modern hősről, a nélkül, hogy a krónikamondáson felülemelkedhetett volna⁷⁾. Azért azt a honorariumot kapta, hogy Bohus János elengedte a 45 akónyi bortermése után járó tizedet; emezt maguk Metternich és Schwarzenberg hercegek nyomatták ki. (Igaz, hogy ezelőtt Talleyrand hg. által magát Napoleon császárt kérte erre).

Perecsényit különben saját kora sem tudta élvezni. Mint történetíró és költőt egyaránt kigúnyolta őt *Kazinczy* az Izéhez írt versében. «Poéta vagy s historikus — úgymond. — Mi vagy nagyobb? — biz' én nem értem. — Silány versed beszédi fagy, sem sírnom nem hagy, sem nevetnem, de fáznom, izzadoznom hagy; a másik (a történeti) munka hagy nevetnem s nem sokkal többet, mint nevetnem. Már ért az exotericus: historizáns poéta vagy s poétizáns historikus»⁸⁾.

¹⁾ *Vay*, Német hírség, 499. — ²⁾ *P. Nagy*, Orodias, 238. — ³⁾ 1808-ban Hold aradi faluban telepedett le, de csak rövid időre. — ⁴⁾ *L. Petrikénél*, II. 832—5. — ⁵⁾ *Orodias. Libri tres. N.-Várad, 1804., 8r., XVI., 355 és 4 l. Ismerteti Szöllőssy, Aradi Közlöny, 1887., 351.* — ⁶⁾ Gallias, azaz a fiantsziákkal előbb, azután a frantsziák ellen viselt 1812—5. eszt. háborúkról. Pest, 1816. 8r. VI, 128 lap. — ⁷⁾ *Toldy*, Irodalomtört., II. 26. — ⁸⁾ *Abafi, P. Nagy Lászlóról. Figyelő, XI. 308—314. l.*

Körülbelül hasonló ítéletet mondott *Voltaire* az aradi Mirabeauról, gróf *Fekete* Jánosról, ki saját francia verseit s elmékedéseit¹⁾ két átalag tokaji bor kíséretében küldte meg neki. Azt felelte, hogy bora jobb, mint a verse²⁾. II. Lipót koronáztatását s Alexandra Pavlovna s József nádor

Sárosy Gyula.

menyegzőjét szintén francziáúl, a campo-formioi békét s az 1802. évi országgyűlés megnyitását magyarul énekelte meg. Washington halálára írt verse kéziratban maradt. Jobbadán kéziratban hevernek *Vásárhelyi*

¹⁾ Mes rapsodies ou recueil de differens essays de vers et de prose. Névtelenül. Genf, 1781. Két kötet. — ²⁾ *Szinnyei*, III. 299.

Jánosnak (szül. 1800. † 1843.) költeményei is, csak néhány jelent meg a Hébében, Aurorában, Széplíter. Ajándékban és Minervában¹⁾. Gaal Damaszczén aradi minorita tanár 1847-ben 113 költeményt egy kötetbe szedve adott ki²⁾. *Bangó* Pető költeményei, melyek a negyvenes évek legjobb lapjaiban jelentek meg, maig sincsenek összegyűjtve.

Valamennyinél izmosabb költői tehetség volt *Sárosy* Gyula (1816—1861.³⁾, kinek borossebesi szülőházát 72 évvel utóbb (1888.) méltán jelölte meg az aradi Kölcsey-egyesület. Már 1845-ben úgy ítélték róla, hogy «verseiben erő, mélység és képzeletgazdagság vagyion; azok a való és tulajdonképi költészet virágai, talpraesett szüleményei a teremtő erő- és ösztönnek; jelesek azon felül egyenlőn formában és nyelvben, mert Sárosy mindkettővel mesterileg bánik»⁴⁾. A Kisfaludy-Társaság már 1847. tagjai közé választotta. A forradalom idejében rendkívüli hatást tett ponyvára került Aranytrombitája⁵⁾; a Gyémánt trombitát már nem hozhatta forga-

Szabados János.

lomba. Igazán népies és egyúttal forradalmi szellem alkotása mindkettő. Hazafias versei az ötvenes években is nagy hatást tettek; ennek jele, hogy 1858-ban először összegyűjtött költeményeire 2000 előfizető jelentkezett. Legszebb dalait Aradon írta; itt kezdte meg a «Két művész» című költői elbeszélését is, mely azonban, az irodalom nagy kárára, kéziratban maradt.

A negyvenes éveknek legragyogóbb nevű költői és elbeszélői találkoztak 1844-ben az Aradi Vészlapokban, melyet Császár Ferencz szerkesztett s 1857-ben Az Én Albumomban, melyet Sárosy adott

ki. Ez utóbbi évben lépett föl csinos dalaival *Aradi* (Rochel) Béla, ki azonban már 1861. és *Biró* Imre, ki már 1863. elhunyt⁶⁾. *Hajnalka*, családja nevéen Bálintfy Etelka, Rózsaági Antalné, (szül. Borosjenőben, 1844). 1860. óta közlgetett költeményeket a lapokban s azóta három kötet költeményt adott ki⁷⁾. *Szabados* János (szül. Sikulán, 1839. szept. 29.-én, † mint Szegedváros tanácsosa és helyettes polgármestere 1891. okt. 27.) már 1860-ban kiadott egy kötet költeményt («A hazáról és szerelemről») s azután is sok szép költeményt és aethetikai cikket írt a hatvanas évek

¹⁾ Összes költeményeinek gyűjteménye az aradi lyceum Vásárhelyi-könyvtárában. *Életrajza Márkítól Lakatosnál*, III. 90—1. — ²⁾ *Költészeti koszorú*. Szeged, 1847. N8r. 256 l. — ³⁾ *Életrajza Abafitól*, Figyelő, XII. 81—97. és 161—179. E könyvben, II., 705. — ⁴⁾ *R.* (Riskó Ignác) az *Életképekben*, 1845. — ⁵⁾ Debreczen, 1849., ívrét, 24 lap. — ⁶⁾ *Hölgyfutár*, 1861., 10. sz. *Szinnyei*, I. 220. és 1082—3. — ⁷⁾ *Életrajza Márkítól Lakatosnál*, III. 24—5.

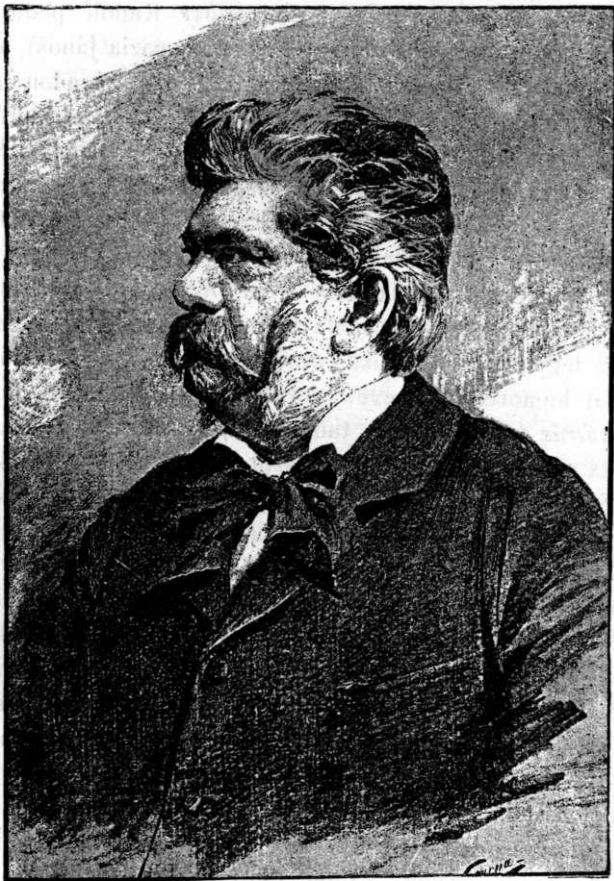
lapjaiba; ezeknek összegyűjtésére azonban csak 1885-ben gondolt. Nagy hatást tett Petőfihez írt ódája, melyet az őt is beválasztó Petőfi-társulat első nagygyűlésén olvasott fel, vagy Szeged ünnepére (1883.) írt költeménye¹). Sokkal termékenyebb író *Benedek* Aladár, családja nevén Náray Iván (szül. Aradon, 1843.), ki 1864. óta közölt költeményeit 6 kötetben szedte össze és sokáig kedveltje volt a divatlapok közönségének²). — *Dobó* (Dobrov) László Aradon 1869., *Györgyössy* Rudolf pedig 1870-ben gyűjtötte össze költeményeit. *Fankai* József (Csizmazia János), az Üstökösnek »Az ország kortese« néven ösmert munkatársa, Aradon már 1861. száz költeményt adott ki. *Földes* János, aradi törvényszéki bíró, »Teremtés« czímmel versekben írt meg egy ugor hitregét. Dálnoki *Nagy* Lajos megyei főjegyző, *Pekry* Károly, *Decsy* Géza, *Farkas* Ferencz, *Seyfried* Ernő eleki orvos († 1889. május 13.) és az oly korán elhunyt *Mészáros* István mint lyrikusok érdemelnek említést. Aradon egy évig (1884.) tartózkodott a Pán halálának halhatatlan írója, *Reviczky* Gyula (szül. 1855., † 1889.), kit igazán csak kora halála után kezd szeretni nemzete³). Az aradi románok legjelesebb lyrikusa *Stanescu* Imre Vazul (szül. Aradon, 1841.), ki mint humorista is nevet szerzett és *Tuducescu* Athanáz.

A *színműírás* terén Aradon, tudtommal, *Hüeber* Antal aradi ferenczrendi szerzetes próbálkozott meg először, ki 1750-ben b. Haruckernné kívánságára egy német verses színdarabot írt, melyet Gyulán s Nagy-Károlyban ízléstelensége mellett is többször játszottak⁴). Az aradi minoriták 1759—1777. s a szentannai kegyesrendiek 1783-ban iskolai színjátékokat is előadattak. Az utóbbiak közül *Radlinger* József maga is írt egy pásztori játékot. *Schy* Ferencztől, Aradmegye volt esküdtjétől, Pesten már 1794-ben színre került az *Erőszak* és jutalom, s *A muszkakatoná*. 1818. nyarán P. *Nagy* Lászlótól az aradi színészek egy aradi tárgyú darabot (*Az öthalmi tor Orodon*) adtak elő; harmincz év múlva azután 1848. május 22.-én Havi Mihály és Gócs Ede aradi színigazgatók 12 aranyat tűztek ki egy Arad történetéből vett drámára⁵). Aradi tárgygyal azonban ismét csak *Fókai* Mór tett kísérletet, a nélkül, hogy sikert arathatott volna »Az aradi hősnők« czímű, Péró korából vett drámája, melyet a nemzeti színház 1891. febr. 6. mutatott be. *Sárosy* Gyula már 1837. befejezte, elő azonban sohasem adatta »A királyné titka« cz. drámáját s kevésbé tetszett »Az idegenek Aradon« czímű vigjátéka, melyet 1847-ben Aradon hozott színre⁶). *Degré* Alajos 1850-ben mint az aradi vár foglya

¹) Életrajza Szegedi Híradó, 1891. 281., Vasárn. Újság, 1891. 44. (arczképpel) és

Magyar Hírlap, 1891. 219. — ²) *Szinnyei*, I. 323—5. — ³) Mint parasztköltő, érdekes jelenség *Czudar* Mihály (ismertette *Márki*, Figyelő, 1883. XIV. 288—297. és külön füzetben) és *Sándor* Lajos nagyzeréni szőlőcsősz, ki 1879-ben névtelenül verselte meg Nagy-Zerénd vésznapjait (16r., 12 lap). A világosi *Páger* János pedig, Hazafi Veray János módjára, nyomtatott verseivel bejárta az egész országot. — ⁴) *Haan*, a békésm. tört. társ. évkönyvében, I. 20—23. — ⁵) *Aradi Híradó*, 1848., 125. — ⁶) *Figyelő*, XII. 89—97.

írta «Bál előtt és bál után» cz. vígjátékát, melyet Aradon Szerdahelyi Kálmán jutalmára adtak elő. *Horvát* (Horovitz) Lipót (szül. Petrisen, 1845), 1879—82. gyoroki, utóbb világosi plébános, az akadémia pályázatain többször keltett figyelmet történelmi drámáival. (*Sophonisbe*, *Az izmaeliták*, *Borics czár*, *Agrippina* stb). *Deésy* Zsigmond «Toldi Miklós

Csiky Gergely.

első diadala» című drámája (1861), hazafias hangjával hatott. Almási *Balogh* Tihamér, szintén aradi orvos korában (1865—70). tűnt föl első vígjátékával (*A miniszterelnök bálja*), melyet Aradon 1869. adott ki, s melyet ezután az *Adieu*, *A halálos büntetés eltörlése*, *Clarisse*, *A milimári*, *A Borzáné Marcsája*, *A tót leány*, *Arany lakodalom*, *Sári néni* stb. követték¹⁾. *Lukácsy* Sándor (szül. Aradon, 1835). körülbelül 30 népszínművel, drámával stb. gazdagította az irodalmat; *A tükör*, *A fegyver-*

¹⁾ *Szinnyei*, I. 487—490.

kovács, Egy magyar nábob, A bakter, A honvéd család, A zsidó honvéd, Lengyel száműzöttek, Ubrik Borbála, Kósza Jutka, A vereshajú, A zsan-dár, A csirkefogó, A szomszéd kakasa stb. közül nem egy volt a budapesti népszínház divatos darabja¹⁾. Varga János aradi ügyvéd (szül. Szegeden 1844. † Aradon 1881.) szintén népszínműveivel (A bíró fia, Szomszéd uram, A malom alatt, A bácskai rezervisták) s egy vígjátékával (A véletlen) aratott némi sikereket. *Benedek Aladár*, *Csáktornyay* Lajos, *Fertsek József*, E. *Illés László*, *Lukácsy Miklós*, *Rajner Béla* stb. szín-darabjain kívül figyelmet keltettek *Somló Sándor* aradi színésznek (1887—1892). szép költői nyelven írt drámái, *Murai Károlynak*, 1882—5. az Arad és Vidéke segédszerkesztőjének bájos vígjátékai és monologjai s drámaírói rövid pályáját az ország tapsai közt futotta meg *Csiky Gergely* (szül. Pankotán 1842. decz. 8. † Budapesten 1891. nov. 19). Összesen 26 szín-darabot (4 tragoediát, 3 drámát, 9 színművet, 4 vígjátékot, 1 bohózatot s azonkívül egy drámai költeményt) írt a nemzeti színház számára, melyeket 1894. nyaráig összesen éppen 400-szor adtak elő²⁾. Kisfaludy Károly és Szigligeti méltó utóda, a mai magyar társadalmi színmű megteremtője volt³⁾. A románok közül *Gávra Sándor*, a szerbek közül pedig *Csevapovich* Gergely és *Popovics* János tett kísérletet a drámaírás terén.

A műfordítók a színműirodalom követeléseivel is számoltak. Maga Csiky Sophokles tragoediáival (A trachisi nők, Oedipos Kolonosban, Oedipos király, Elektra, Antigone), Plautus vígjátékaival, Racine Athaliájával, s

¹⁾ *Lakatos*, III. 26—27. — ²⁾ Első darabját, mely 100 aranyat nyert az akadémián, *A jóslat* vígjátékot (5 felv.) először játszották a nemzeti színházban 1875. október 11.-én. Előadták 22-szer. Többi darabját a következő sorrendben adták elő: *Jánus*, trag. 5 felv. 1877. okt. 15. (4-szer); *Magus*, trag. 1 felv. 1878. január 11. (3-szor); *Az ellenállhatatlan*, vígj. 3 felv. 1878. okt. 11. (5-ször); *A proletárok*, színmű 4 felv. 1880. jan. 23. (47-szer); *Mukányi*, vígjáték 4 felv. 1880. okt. 22. (36-szor); *Czifra nyomorúság*, színmű 4 felv. 1881. október 28. (43-szor); *Kaviár*, bohózat 3 felv. 1892. márczius 24. (5-ször); *Anna*, színmű 1 felv. 1882. ápril 28. (3-szor); *A Stomfay család*, színmű 3 felv. 1882. október 10. (24-szer); *Bozóti Márta*, színmű 4 felv. 1883. február 23. (22-szer); *Czeccil házassága*, színmű 3 felv. 1883. november 23. (8-szor); *Buborékok*, vígjáték 3 felv. 1884. április 18. (29-szer); *Nóra*, dráma 4 felv. 1884. október 22. (6-szor); *Sötét pont*, dráma 3 felv. 1885. nov. 20. (16-szor); *Spartacus*, trag. 5. felv. 1886. ápr. 9. (8-szor); *Petneházy*, színmű 3 felv. 1886. szept. 1. (9-szer); *Jó Fülöp*, vígj. 3 felv. 1887. január 7. (17-szer); *A komédiás*. vígj. 1 felv. 1887. február 25. (7-szer); *A vadróssa*, színmű 3 felv. 1887. augusztus 26. (3-szor); *A vasember*, trag. 3 felv. 1888. január 14. (16-szor); *Divatkép*, vígjáték 3 felv. 1888. október 26. (3-szor); *Örök törvény*, színmű 3 felvonásban 1890. február 27. (17-szer); *A nagyrautermelt*, vígj. 3 felv. 1890. november 22. (7-szer); *A nagymama*, vígj. 3 felv. 1891. márczius 6. (29-szer). Csiky utolsó színdarabját két héttel halála után adták elő. Ez *Az atyafiak*, dráma 3 felv. 1891. november 27. (11-szer). Írt egy népszínművet is (A tunikás leányok) s egy operettet (A királyfogás). A nemz. színház 400 előadásának nyers jövedelme (a bérlethányad nélkül) 223,895 frt 18 kr.; Csiky összes írói díja ebből 45,745 frt 73 kr. — ³⁾ Életrajza, a rávonatközö bibliogr. adatokkal, *Színnyeinél*, II. 356—364. E mellett különösen *Berczik* Árpád akad. emlékbeszéde 1893. jan. 30. (Akad. Értesítő, 1893., 121—136.) A Kőlcsey-egyesület 1892. nov. 17. ülte emlékezetét.

Coppée néhány darabjával ajándékozta meg az irodalmat. A klasszikusokból való fordításoknak egyáltalán multjok van Aradban. *Forray* András, Arad híres alispánja, »a magyar literaturát akkor is már, midőn még szunnyadozott, római jeles munkák fordításával, melyeket a magyar nyelv most is jelesebb tulajdonai közé számol, gazdagította«¹⁾. Fő munkája *Trogus Pompejus Justinusnak* történeti műve. Gróf *Fekete* János kéziratban hagyta *Ovidiustól* a *Szerelem Mesterségének* fordítását. *Kallinger* radnai szerzetes 1808-ban szintén a nemz. muzeumban helyezte el *Sabellicus Marcus Antonius* könyveinek fordítását, ellenben *P. Nagy* Lászlónak 1818-ban nagy utánajárással mégis csak sikerült kinyomatnia *Tibullusát*.

Fábian Gábor.

Ezen a téren egész irodalommal ér föl *Fábian* Gábor működése. *Cicero* összes levelei hét kötetben (1861—4.), *Cicero* vegyes munkáiból a *rhetoricumok* és *philosophicumok* (Arad, 1865.), *Titus Lucretius Carus* tanköteménye a természetről (1870.), *Cajus Valerius Flaccus Argonauticonja* (Arad, 1873.), *Rutilius Claudius Numa-tianus* útleírása (Arad, 1874.), *Qu. Horatius Flaccusnak* a költészet-ről a *Pisókhöz* írt levele (Arad, 1876.) s az az *anthologia*, melyet *Lucretiusából* s *Valeriusából* Aradon 1874-ben *Somogyi Antal* adott ki, csak az önálló köteteket jelentik. Ezek mellett igen sokat közölt

egyes lapokban és folyóiratokban. De a középkort sem hanyagolta el. Már 1824-ben külön füzetet adott *Hafiz* divánjából s 1833-ban három kötetben nyújtotta *Ossian* énekeit. Az ő választékos nyelvén ösmerte meg irodalmunk *Tocqueville* amerikai demokráciáját (1841—3.), melynek hatásáról már volt szó s *Heinsius* házi neveléstanát is (1846.). A *Kölcsey*-egyesület országos ünneppé emelte azt a napot, melyen (1885. szept. 20.) emléktáblával jelölte meg »a jeles író és műfordító« aradi lakóházát²⁾.

Az újabb irodalmak fordítói Aradon is szép számmal vannak, mióta három napilap nyújt alkalmat regények, versek stb. átültetésére; de csak

¹⁾ *Vásárhelyi* János beszéde íj. *Forray* Andrásnak csanádi főispánná igtatásakor 1830. júl. 20. — ²⁾ *Fábian* emlékének van szentelve a *Kölcsey*-egyesület III. évkönyve. Ennek I. része 113 lapon hozza *F. életrajzát* dr. *Jancsó* Benedektől s a II. (59 lapon) az ünnep leírását s *Tabajdi* Károly, *Jancsó*, *Ballagi* Mór, *Tóth* Lőrincz és *Institoris* Kálmán emlékbeszédeit. *Bibliographiai* részletek *Szinnyeinél*, III. 15—20.

az ösmeretlenül maradt *Vajai* (B. Vay) Lászlót emlitem meg, ki mint cs. kir. nyugalmazott kapitány Aradon 1814. decz. 28. fejezte be Blumauer travesztált Aeneisének »magyarosan átöltöztetése« munkáját, sőt azt bővítette is a negyedik részszel. A IX — XII. könyv tehát eredeti¹⁾.

Eredeti *regényeket* és *elbeszéléseket* csak néhányan írtak. Etelkájához Dugonics András már 1788. Aradmegye történetéből választotta a tárgyat²⁾, s merített onnan utóbb Pálffy Albert³⁾ s Jókai Mór⁴⁾ is; maguk az aradiak azonban nem követték ezt a példát. *Náray* Antal (1795—1866.), ki 1826. telepedett le Aradon, már két évvel ezelőtt kiadta *Maré vára* című »eredeti magyar román«-ját, mely a magyar előidőkben játszik s akkor nagyon olvasták. Aradon 1840-ben Shakespeare *Romeo és Juliáját* is lefordította s 1858-ban egy kötet adomát és mulattató történetet adott ki. *Czárán* Emánuel (szül. 1813., †1885.) 1833-ban »Meggyes, vagyis a fonnyasztó szerelem« czímmel adott egy »eredeti magyar román«-t. *Eördögh* András (szül. Pécskán, 1834. † Aradon 1870). »Kenderesi Pozdorja Boldizsár utazása a hetedik világrészben« című humoros regénye (1861.) s néhány kisebb elbeszélése, *Oldal* József »A két árva« cz. négykötetes regénye, melyet Aradon írt, *Kovács* József »Egy magyar amazon«-ja (1869.), *Lukácsy* Sándor »Venus világa« cz. 3 kötetes társadalmi regénye, *Náray* Talamér (szül. Gyorokon, 1849.) Dr. Csömörüzy Jeremiása (1879.), *Szabados* Jánostól a Bukott angyal (1862.), mely tárgyát az aradi társaséletből vette, *Vasvári* Ferencztől az Örvény szélén és Viktorin (1879.), *Némethy* Károlytól (1830—1894) A párbaj (1884.), *Csáktornyay* Lajostól a Soha többé! (1881.), Szeressünk és megbocsássunk (1883.), *Sümegei* Kálmántól A mi kis regényünk (1881.), s néhány elbeszélés, sőt *Reviczky* Gyula egyetlen regénye is (1884.) csak egy vidék érdeklődésével találkozhatott. A hatvanas éveknek egyik legmunkásabb regényírója, *Rózsaági* Antal (szül. Sajó-Ládon, 1829. † Aradon, 1886.) már változott irodalmi ízléssel találkozott, midőn 1877-ben aradi tanár lett; ekkor adta ki »Az életből« és »Összevissza« cz. beszélygyűjteményeit (1879. és 1883.) s »Hova lettek a milliók?« cz. két kötetes regényét. (1886.), *Hajnalkától* 1882-ben »Hölgyek asztalára« czímmel jelent meg egy rajz- és beszélygyűjtemény. *Gosztonyiné* (Bíró Kornélia) Aradon 1889. külön is kiadta »A mult« című regényét, mely először a Pesti Naplóban jelent meg. Aradon izmosodott meg *Iványi* Ödön tehetsége is. A »Tárczák« (1888.) az újabb magyar széppróza legszebb alkotásai közé tartozik; »A püspök atyafisága« pedig, mely az író halála (1893). után második kiadást ért, méltó fel-

¹⁾ Virgilius Eneassa, melyet Blumauer németre travesztált, most pedig magyarosan átöltöztette és a negyedik részszel megbővítette *Vajai* László. Egyetlen ösmert kézfrata az aradi lyceum Vásárhelyi-könyvtárában, E. I. 23—24. sz. a. (Vásárhelyi János 1825. évi másolata. 8r. 297 és 379 lap.) — ²⁾ Etelka, egy igen ritka magyar kisasszony Világos-Váratt, Árpád és Zoltán fejedelmink ideikben. Pozsony és Kassa, 1788. Két kötet. — ³⁾ Fekete könyv. Pest, 1847. Az örült Digby Kovaszinczon. — ⁴⁾ More patrio.

tűnést keltett. *Csiky* Gergely (Az életből és Fényképek, 1872.; Az elvált asszony és Arnold, 1888.; Az Atlasz-család és A zokoli uraság két lánya 1890., Az atyafiak, 1891., Sisyphus munkája és Válóper után, 1892.) a regény- és beszélyirodalom terén is teljesen érvényesült. A Tárca és csevegések meghonosítója Aradon *Tishti* Lajos; kivűle E. *Illés* László, *Vörös* Vidor, *Rodiczky* Jenő, *Rózsaágyi* Antal, *Varga* János, *Sümegei* Kálmán, *Iványi* Ödön, *Méray-Horváth* Károly, *Salacz* Gyuláné, *Sas* Ede, *Murai* Károly stb. voltak az aradi hírlapok közönségének kedveltjei. *Salacz* Gyuláné Keller Ilona (szül. Székudvaron, 1850., † Aradon, 1887.) legérdekesebb tárcait férje »Ilonám emlékezete« címmel kézirat gyanánt külön kötetben is kiadta (1888.) A népies hangot szerencsésen eltalálta *Györgyössy* Rudolf aradi népisk. igazgató (szül. Nagyváradon, 1843. jan. 6.), ki 1874-ben Piros Pista néven megindította s 60,000 példányban terjesztette el »Népirodalom« című ponyvára szánt vállalatát, melyből azonban 1878-ig csak 12 füzet jelent meg. A német elbeszélő irodalomban nevet szerzett *Groller* Balduin, családi nevén Goldscheider Béla (szül. Aradon 1848. szept. 25.), kitől A tábornok úr fia és A nevelőnő magyarra is le van fordítva; a románok közől *Stanescu* Imre Vazul írt 1861-ben egy Zimbru (Bölény) című történeti regényt.

A *széptannal* nagy reményeket keltve foglalkozott *Bangó* Pető aradi ügyvéd († 1852.); a Kisfaludy-társaság a korszerű époszról írt értekezését 1845-ben megdicsérte, a nagynak és fenségesnek fogalmáról írt tanulmányát pedig 1846. meg is jutalmazta. Nem szólva a színházi és irodalmi kritikáról, mely lassankint rendes rovatot nyert az aradi lapokban is, különös figyelmet érdemel *Csiky* Gergely dramaturgiája, melyet 1886-ban az orsz. színiiskola növendékeinek használatára két füzetben adott ki. *Villemain* (Pindar szelleme s a lantos költészet), *Ribbeck* (A római költészet története), *Taine* (Az angol irodalom története) stb. fordításával szintén hatott az ízlés nemesítésére. Dr. *Fánossy* Béla aradi gymn. tanár 1891. május 6. az akadémia jutalmát nyerte meg az aesthetikának ó-és középkori történetével, mely — a bírálat szerint — nem valamely rendszer tanaiúl idézi, forgatja és fejtegeti íróit, hanem azért, hogy minél teljesebben és minél hívebben megérttesse.

A *bölcsészett* nagyobb igényekkel 1770. táján kezdték tanítani az aradi minoriták, midőn *Sartori* Bernát aradi tanár (1770—1790.) előadást tartott a bölcsészet védelmére s 1772. már ki is adta »Magyar Nyelven Filozofia« című munkáját;¹⁾ »Kívánt azon magyar ifjúságnak tulajdon nyelvére fordított philosophiával kedveskedni, kibem meg nem hűlt a vér«. Műve ugyan, mely a logikát, metaphysikát és physikát tartalmazza, elkésett szülötte a scholasticismusk s anachronismus az encyclopaedisták

¹⁾ Eger, 1772. 4r. 276 és 11 lap. Ismertette *Márki*, Egy aradi philosophus. Arad és Vidéke, 1882., 32—35. sz.

századában; a kortársak azonban mindent megbocsátottak a korlátolt fel-fogású szerzetesnek, mert magyar nyelven annyi idő után mégis csak ő szólaltatta meg a philosophiát. Sok évtized múlt el, míg egy másik aradi, *Fábián* Gábor, vállalkozott rá, hogy Cicero philosophiai művét lefordítsa; *Csontos* István aradi ügyvéd 1838-ban angoltól kezdte fordítani Franklin próbatételeit; ez azonban kéziratban maradt. Az 1886-ban megindított «Bölcséleti Folyóirat» szerkesztője, *Kiss* János (szül. Szegeden, 1857.) 1880—2. pécskai káplán volt; most a Szent-István-Társulat igazgatója.

A *theologia* Aradon teljesen el volt hanyagolva. Csak a zsidó *Chorin* Áronnak már üsmert fejtegetései keltettek országszerte érdeklődést. Egyébiránt néhány tankönyven és cikkben kívül minden felekezet beérte az egyházpolitikával, (mely téren kivált Román Miron és Metianu János aradi püspökök váltak ki), vagy csupán egyházi beszédek tartására szorít-kozott. Grall Domonkos, Jakobovits Gyula, Kiss János, Kornis József, Krumm Antal, Magyary Alajos, Rátz Jeromos, Szücs Antal róm. kath., Baló Benjamin, Böszörményi József, Osváth Imre, Rácz Károly, Szondy Imre ev. ref., Frint Lajos ág. ev., Chorin Áron, Steinhardt Jakab izraelita templomi beszédei nyomtatásban is megjelentek.

Paedagogiát *Fábián* adott, 1846-ban Heinsius Tivadar után nyujtván a házi neveléstan kézikönyvét. *Kuncz* Elek 1874-ben lépett föl Gymnasiumi paedagogiájával, melyben a középisk. s különösen a gymn. nevelés egyedül helyes alapkövének «a nevelendők szellemi természetére való alapítását, valamint a képzés eszközeinek (egyres tantárgyaknak és az erkölcsi képzés összes tényezőinek) ezzel összefüggő megállapítását és gyakorlati alkalmazását» tekintette. Mint az aradi két középiskola igazgatója (1882—90.) *Jancsó* Benedekkel és *Spitkó* Lajossal együtt élénk részt vett az egységes középiskolák kérdésének az irodalom terén való megvitatásában. *Petrovics* Lázár, (szül. 1856. † 1881.) 1878-tól az aradi g.-kel tanítóképző-intézet tanára, 1880-ban román nyelven adott terjedelmes neveléstant (Compendiu de Pedagogia). *Roboz* József, 1894-ig a siket-némák aradi intézetének igazgatója, a siketnémák oktatásáról több füzetben értekezett. Mint didaktikai és tankönyvírók az aradi tanférfiak szintén élénk résztvettek az irodalmi mozgalmakban¹⁾.

¹⁾ *Tankönyveket* írtak egyebek közt: Makra Imre és Rózsa József róm. kath., Aaron Tivadar g.-kath., Baló Benjamin és Rácz Károly ev. ref., Cohné József és Skreinka Lázár izr. vallástant; Horváth József és Záray Ödön népisk. s Jancsó Benedek és Hahn Adolf középisk. magyar, Isoz Ferencz és Rózsaági Antal francia s Malmosy Károly, Pirchala Imre és Sváby Pál latin nyelv- és olvasókönyveket; Goldis János és Pascutiú Dénes magyar és Diakonovics Loga Konstantin román nyelvtant oláhok számára; Hanthó Lajos, Mangold Lajos és Popa György történetet, Ceantea Tivadar, Horváth József és Kálmán, Laukó Albert, Mádai Mátyás, Rózsaági Antal, Simay István, Thót Antal, Varga Ottó és Záray Ödön földrajzot, Sziklai Mária és Simonkai Lajos természetrajzot, Antolik Károly és Popa György természettant, Szerényi Húgó vegytant, Máday Mátyás és Csik János számtant, Nesnera Aladár mértant, Koilmann Gyula gyorsírásant,

A jog- és államtudományok aradi művelői közt országos tekintélyek vannak. Tótváradai *Kornis Károly* (szül. 1824. † Gyorokon, 1863. január 27.) már 1848-ban a büntető jog tanára lett a pesti egyetemen s előadásait ki is akarta nyomtatni; a második ívnél azonban őt is egészen másfelé ragadták a politikai események. — 1848—9-ben még így is négy kisebb

Kornis Károly.

füzete jelent meg. (Az 1848 : IX. t.-cz. 5. szakasza. A kormányrendszer-ről. Az alkotmányos fejedelmi kormányrendszerről s A szabadságról). 1850-ben Amerikába menekült, hol megalapította az első magyar hírlapot. Sok kapkodás után 1856-ban újra fölvette a tollat s egy örökösödési pörről, melyen Brazília jogásza nem tudtak eligazodni, oly világos

értekezést írt¹⁾, hogy egyszerre Rio Janeiro legjelesebb ügyvédéül ismerték el. Midőn pedig 1858-ban portugál nyelven egész kötetet adott a vegyes házasságról²⁾, a brazíliai protestánsok köszöntő iratot intéztek hozzá, II. Pedro császár pedig tanárul hitta meg a riojaneiroi egyetemhez. Ezt talán azért nem foglalthatta el, mert könyvét IX. Pius pápa kiátkozta. 1862. nyarán, honvágytól gyötörve, hazajött testvéréhez, a gyoroki plébánoshoz és néhány politikai czikken kívül Esmék czímmel röpiratot adott ki, melyben Ausztria és Magyarország dualismusát sürgette³⁾. A kezeiből korán kihullott tollat *Csemegi* Károly (szül. Csongrádon 1825. május 3.) ragadta föl. *Csemegi* 1851. mint ügyvéd Aradon telepedett le s 1879-ig, midőn kuriai tanácselnök lett, élénk résztvett Arad közéletében. A jogvesztés elmélete és az államjog, a magyar bűnvádi eljárás tervezetének indokai, a magyar bűnvádi eljárás a törvényszékek előtt, főképen azonban a büntetőtörvénykönyv tervezete örökíti nevét. Mint kir. ügyész, majd (1885—8.) mint ügyvéd működött Aradon *E. Illés* Károly is, ki Pécsen és Aradon 1882—92. közt négy kötetben adta ki a *Csemegi-féle* büntetőtörvénykönyv magyarázatát s általán számos tanulmányt közölt a büntetőjog köréből. A gyakorlati politikusokról, az ország- és megyegyűlések kiválóbb szónokairól s az ügyvédekről már ismételve szó.

A *nyelvtudomány* és *philologia* terén szintén nagy szolgálatot tett Tocqueville demokratiájának fordítója, Cicero s az ókor annyi nagyjának avatott magyarázója, *Fábián* Gábor. Életének utolsó éveiben már meleg tűzhelye lett a classica és a modern philológiának az aradi lyceum, hol egy kis philologiai múzeum is alakult. Ez intézetben *Sváby* Pál, *Pirchala* Imre, *Spitkó* Lajos, *Malmosy* Károly, *Roseth* Arnold, *Kollmann* Gyula, *Schüll* Salamon, *Telmányi* Emil, *Cserép* József, *Hahn* Adolf, *Wigand* János, és *Fancsó* Benedek, hosszabb-rövidebb ideig aradi tanárok, részént egész kötetekkel, részént nagyobb értekezésekkel szereztek érdemeket. Különösen nagy tevékenységet fejtett ki *Fancsó* Benedek (szül. Gelenczén, 1854. november 19.) ki nyelv és irodalom történelmi tanulmányaival (Ki írta az első magyar nyelvtant? Szenczi Molnár Albert. Az első magyar nyelvtan. A kurucz mozgalmak költészetéről. Magyar nyelvtudománytört. tanulmányok. Bethlen Gábor magyarsága. Kölcsey Ferencz élete. Fábián Gábor élete. Körösi Csoma Sándor élete. Petőfi-tanulmányok, stb.) és — ugyanezen a téren — paedagogiai működésével (Szavalókönyv. Négy kötetes Magyar olvasókönyv) stb. tűnt föl. 1880—87-ig volt az aradi reáliskola tanára s az utóbbi két évben a Kölcsey-egyesület alelnöke. A »lyceum«

1) Processus Villa Nova de Minho pars criminalis, discussione juridica pertractata. Rio-Janeiro, 1856. 4r. 58 lap. — 2) O casamento civil ou o direito do poder temporal em negocios de casamentos. I. része, a jogtörténelmi, u.-o. 1858. N8r. XXIX és 193 lap. A második, a theologiai rész, 1861. jelent meg. Ez és a német fordítás itthon nem ösmertetes. — 3) Életrajza s arczképe unokaöcscsétől, Kornis Elemértől, Vas. Ujság 1890., 10. sz.

falain kívül állók közt legizmosabb tehetség volt *Edelspacher* Antal (szül. Aradon, 1846. ápr. 14. † Budapesten, 1894. szept. 5.), ki modern nyelvek mellett perzsául, arabul, törökül s finnül is beszélt. A bán szó eredete, Szláv elemek az újjörög nyelvben, Egy ismeretlen magyar orientalista, Rumun elemek a magyar nyelvben, Ibn Dastah, Xorenaei Mózes V. századbeli örmény történetíró az Ogundur- és Ogur-bolgárokról, Dentek és magyarok című eredeti s Müller Miksa és Schleicher Ágost után fordított nyelvtudományi és történeti füzetei korán megszerezték számára a legelőkelőbb külföldi philol. társulatok tagságát. Nyolczévi lázas munka után azonban homály borult nagy eszére s tizennégy évig való szenvedéseitől a halál váltotta meg. Az aradmegyei tájszók gyűjtését *Kornely* Ambrus († 1834.) kezdte meg²).

Nyelvészeti, történeti és néprajzi tekintetben legfontosabb az a vita, melyet a románok eredetének kérdésében az aradiak az elsők közt folytattak. — *Aaron* Tivadar galsai g.-kath. plébános (szül. 1803., † 1867.) már 1828-ban jegyzeteket készített Major Péter históriájához, elfogadván ennek álláspontját, hogy Itália ős népnyelve az oláh, melyből még a latint is csak irodalmi gyakorlat fejlesztette ki; *Diakonovics* Lóga Konstantin, 1812—31. az aradi g.-kel. tanítóképző intézet tanára, megírta (románul) Róma történetét a város építésétől Konstantinápoly elestéig, belevegyítvén a román eredet kérdését is. *Goldis* János (szül. Székudvaron, 1836. febr. 25.), 1873—92-ig az aradi gymnasiumban a román nyelv és irodalom tanára, 1880-ban magyar és német füzetben szintén lándsát tört a román nyelv latinsága mellett, a miért 1882-ben a bukaresti román tud. akadémia tagjai közé választotta. *Slavici* János (szül. Világoson, 1848. január 6.) a Prohaska-czég 12 kötetes ethnogr. vállalata számára (Die Völker Österreich-Ungarns) a románokról 1881. kiadott könyvében a románok ethnogr. jelentőségét nem abban kereste, hogy a rómaiak utódai, vagy hogy a dákoknak rég eltűnt népét romanizálták; hanem egyedül abban, hogy az európai rokon népcsaládnak élesen elválasztott tagjait összekötik. Szerénce különben az oláhok eredeti hazája Magyarországnban Erdély. Ezzel szemben a magyar tudósok szigorúan a nyelvészet és az oknyomozó történelem tanúságait ügyekeztek érvényesíteni. *Edelspacher* 1875-ben először vette vizsgálat alá a magyar (különösen a csángó és székely) nyelv rumun elemeit és 124 cikkben tette meg észrevételeit. Viszont *Alexi* György (szül. Aradon, 1864. szept. 14.) 1888-ban az oláh nyelvben levő magyar elemeket mutatta ki és pedig több mint ezer esetben. Még azon évben rokonszenvesen és behatóan ösmertette *Réthy* Lászlónak (szül. Szarvason, 1851. nov. 21.) az oláh nyelv és nemzet megalakulásáról szóló fő munkáját, mely rövid idő alatt két kiadást ért. Réthy az Alföldben már 1880.

¹) Életrajza: Magyarország és a Nagyvilág, 1874., 31. sz. M. Szalon 1890. XIV. (arczképpel) és *Szinnyei*, II. 248—51. — ²) *Felenkor*, 1834., 186.

fölvetette, római eredetűek-e a románok s erre tulajdonkép válasz Goldis-
nak említett értekezése. Még azon évben kiadta a «Magyar pénzverő
izmaeliták és Bessarabia» s »Anonymus az erdélyi oláhokról« című füze-
teit. Az oláhság balkáni eredetét vitatta fő munkájában, mely sok hozzá-
szólásra adott alkalmat. *Pascutiú* Dénes 1853—61. a nagyváradi gymna-
siumban a román nyelv tanára, utóbb pap, majd 1864—1880. buttyini
(most facsėti) ügyvéd¹⁾, Major Péter emlékének ajánlott külön könyvben
felelt²⁾, s azt bizonyította, hogy az oláh, mint anyanyelv, a klasszikus
latin nyelvnek s így az összes nyugati román nyelveknek alapja. *Mangra*
Vazul aradi g.-kel. tanítóképzőintézeti tanár a Familiában a román elem-
nek Daciában való folytonosságáról írt cikket. Maga Dr. Réthy 1894-ben
az akadémia megbízásából kiadván Hunfalvy Páltól az oláhok két kötetes
történetét, az előszóban reményét fejezte ki, hogy «az idő nincs már
messze, midőn a román tudományos irodalom, magunva a kopott, selejtes
frázisokat, szemébe mer nézni a történelmi igazságnak.» *Fancsó* viszont
1895. indította meg 3 kötetes «Román polit. és tört. tanulmányait».

A *történetírás* terén különben legközvetlenebb fontosságúak Aradmegyé-
nek s városnak már elég bőven ismertetett monographiái³⁾. Fontos adalékok
az emlékiratok is; pl. a XVIII. század közepén *Hüeber* Antal aradi szerzetesé
a Haruckern-család gyulai udvartartásáról s a békés- és aradmegyei társa-
dalmi viszonyokról⁴⁾; P. *Nagy* László⁵⁾ *Institoris* János⁶⁾, *Bohus* Jánosné⁷⁾
és *Sujánszky* Eustach György, aradi minorita († 1875.) naplója a XIX.
századból⁸⁾. A világosi napok szemtanúi s az aradi vár foglyai közül
többen írtak memoireokat; *Gaal* Miklós tábornok Aradon 27 rabtársával
németül íratta le a szabadságharcz történetét, melyet Balás Sándor utóbb
magyarra is lefordított; a hat kötetes munkát azonban 1861-ben elko-
bozta a törvénytelen hatóság⁹⁾. *Máriássy* János, *Margitay* Tihamér és
Csutak Kálmán szintén közrebocsátotta emlékiratait, melyeknek jelentékeny
része (Margitayé pedig kizárólag) aradi élményeikre vonatkozik. S nincs
a forradalomra vonatkozó emlékirat, visszaemlékezés és földolgozás, mely
mellőzné Arad történetének ezen legfontosabb részét. Sok becses adat
van *Lakatos* Ottó forradalmi naplójában s fogságának történetében s
Molnár Györgynek «Világostól Világosig» című 3 kötetes munkájában.
Ide számíthatók a plébániák és rendházak történetei, melyek közül leg-
becsesebbek az aradi és radnai rendházaké; *Kátsor* Keresztély, szent-
annai házfőnök (1760—2.) számos történelmi munkán kívül, megírta a kegyes-
rendnek, s több háznak és gymnasiumnak, egyebek közt a szentannainak

¹⁾ Életrajza *Márkinál*, Bihari román írók, 46—7. — ²⁾ A román (oláh) nyelv ere-
dete. Lugos, 1892. 8r. 296 lap. — ³⁾ E könyvben, II. 785—95. l. — ⁴⁾ Bőven ismertette
Haan, Békésm. tört. évk. I. 13—28. — ⁵⁾ Ösmertette *Márki* a Philol. Közölnyben, 1889.
— ⁶⁾ Használta *Institoris* Kálmán és *Váli* Béla az aradi színészet történetében. — ⁷⁾ Mutat-
ványokkal az Aradi Vértanúk albumában. — ⁸⁾ *Analecta Georgii Sujánszky*. Kézírata a
minoriták imregi (zemplénmegyei) kolostorában. — ⁹⁾ *Szinnyei*, III. 910.

is múltját!); *Knaisz* Mihály († 1824.) 1790—99. közt mint aradi ház(önök állította össze a magyar- és erdélyországi minoriták történetét²⁾; *Csevaповich* Gergely († 1830.) radnai guardián, majd tartományfőnök viszont a szentferenczrendi Kapisztrán-szerzet multját vázolta két hatalmas kötetben³⁾. Az osztrák-magyar monarchia összes szerzetesrendjeinek tört. és statiszt. rajzát Aradon, 1878-ban, két kötetben adta *Szöllőssy* Károly, ki e tárggyal irodalmilag ezenkívül is foglalkozott. — A községek évkönyveinek szerkesztésére egy egyszerű földműves, *Cseh* János (szül. 1807. † 1886.) adott jó példát, ki 101 lapon írta meg falujának, Medgyes-Bodzásnak 1855—1886-ig terjedő történetét; *Szerák* Juon kroknai g.-kel. pap († 1886.) viszont románul beszélte el Buttyin multját.

A történettanátról névtelenül még 1750-ben írt egy latin röpiratot *Bajthay* Antal báró erdélyi püspök, ki 1755-ben neveltje, II. József részére megírta Magyarország történetét s utóbb statisztikáját⁴⁾. Meghalt Szent-Annán, 1775. jan. 15. Ez utóbbi helyen működött 1784—7. mint rector és plébános *Bielek* László (szül. 1744. † 1807.) ki a Majores Hungarorummal s ebben különösen Biharvámege 1552. évi összeírásának kiadásával lépett az adatgyűjtők sorába⁵⁾. *Aaron* Tivadar román nyelven kezdte földolgozni a románok története érdekében tett kutatásait; főmunkáján (A románok eredetén) kívül 1850-ben a ker. hitnek a románok közt való elterjedéséről is értekezett. A magyar történelemnek aradmegyei születésű feldolgozói közt legérdemesebb *Ormós* Zsigmond akad. tag (szül. Pécskán 1813. febr. 20. † Budapesten, 1894. nov. 17.), ki 1859. a sokáig művelt szépirodalomtól elfordulva, mű- és műveltség-történelmi tanulmányokkal kezdett foglalkozni. Adatok a művészet történetéhez, 6 kötetes útiemlékei, Cornelius Pétere (melylyel 1862. az akadémiában széket foglalt), az Esterházy-képtár műtörténelmi leírása, Róma katakombái, Kupeczky ismertetése, Urbinoi Santi Rafaelje, Giorgione Barbarellije, saját műgyűjteményeinek katalogusa, Engel Józsefről írt, életrajza, romániai útja, főkép pedig az a művelődéstörténet, melyet az Árpádok koráról írt, nagy hézagot töltenek be a magyar irodalomban. Mint a délmagyarországi történelmi s régészeti társulat s muzeum megalapítója s elnöke szülőföldjének, Aradmegyének történelmi és régészeti emlékeit is szívesen gyűjtötte. Kivüle

1) *Pfeiffer*, 11., 32. *Hoványi*, Script. Schol. Piarum, II. 185. — 2) Chronologo-provinciale ordinis ff. minorum S. Francisci conventualium etc. Pozsony, 1803. 4r. 416 lap. — 3) Synoptico-memorialis catalogus stb. Buda, 1823., 8r. 372 l. és Recensio observantis minorum provinciae S. Joan. a Capistrano. Buda, 1830. N8r. 666 lap. Életrajza az előszóban. Ismertette *Szöllőssy*, Aradi Közlöny, 1886. decz. 25. — 4) *Szinnyei*, I. 346—8. A Historia Politica Regni Hungariae, melyet Szinnyei nem említ, Kovachich M. György példányából másolva, megvan Atzél Péter aradi könyvtárában. — 5) Írt egy ódát az oknyomozó magyar történetírás egyik úttörőjéhez, *Katona* Istvánhoz is, kinek Historia Criticájából az 1672—1697-ig terjedő 15—17. kötet (21—26. sorozat) a censura alá terjesztett példányban Atzél Péter tulajdona.

a történetírás terén ujabban *Csurgay* Árpád, *Szűts* József f.-gyarmati, *Rácz* Károly gyoroki lelkész, gr. *Károlyi* Tibor (Quinet Forradalmával), *Varga* Ferencz gyoroki plébános (Szeged történetírója), *Mangold* Lajos, *Varga* Ottó, *Laukó* Albert és *Márki* Sándor aradi tanárok írtak számos kötetet a hazai és az egyetemes történelem köréből.

A *néprajz* igen becses adalékot nyert abban a gyűjteményben, melyet *Kálmány* Lajos 1875—77-ig pécskai káplán Arad, különösen Pécska vidékéről »Koszorúk az alföld vad virágaiból« (Arad, 1877.) czímmel két, majd »Szeged népe« (Arad, 1881—2. és Szeged, 1891.) czímmel 3 kötetben adott ki. Az «Etnographia»¹⁾ méltán nevezte őt a magyar népköltési termékek legszorgalmasabb és legszerencsésebb gyűjtőjének. Mythologiai tanulmányai szintén nagy figyelmet keltettek. *Varga* János (szül. Szegeden, 1844. május 6., † Aradon, 1881. nov. 17.) viszont »A babonák könyvé«-t adta ki (Arad, 1877.), mely pályadíjat nyert a magyar orvosoktól és természetvizsgálóktól Ez e nemben az első rendszeres magyar munka, mely a nép nyelvén s eszejárása szerint írja le a babonákat, hol nevetségesekké tévén azokat, hol megrendítő példákban utalván káros voltukra. A Vasárnapi Újságban szintén jóízű leírásokat adott a nép szokásairól s életéről; örökre kát, hogy ezeket már nem gyűjthette össze egy kötetbe. *Földes* János a székelyek nevééről (Arad, 1890.) s Arad helyneveiről közölt tanulmányai mellett különösebben finn-ugor mythológiával, *Réthy* László pedig az oláh-kérdésen kívül különösen a magyar nemzet és a nemzetiségek keletkezésével foglalkozott; de ez a könyve még nem jelenhetett meg. Az Ethnographiában azonban, melynek I. évfolyamát szerkesztette (1890.) s más lapokban sok becses néprajzi adalékot közölt. Az aradmegyei magyarok s németek néprajzán e gyűjtemény számára *Fancsó* Benedek, a románokén pedig *Alexi* György dolgozik.

Varga János.

A *földrajz* művelése Arad topographiájával indult meg. Erről, valamint a helytörténet művelőiről már volt szó. Ozmán aga temesvári váraparancsnok 1703-ban br. Löffelholz aradi parancsnoktól kérte Magyarországnak egy olyan térképét, a melyet az aradi postahivatalban látott²⁾. Egyébiránt ösmeretes, a nagyszombati egyetemen még 1765-ben is milyen térképről mutatták be Aradvármegyét³⁾. A vármegyét katonákkal II. József

1) 1891., 311. — 2) *Szentkláray*, Száz év, I. 116. — 3) Rajza e könyvben, II. 141.

rendszeresen csak 1782—3-ban mérte föl s ezek és a megyei mérnök munkálatai alapján készültek Görög Demeter és Lipszky hiteles térképei, míg Aradról az első hiteles katonai térkép csak 1840. után jelent meg¹⁾. Magának a városnak legrégebb tervrajzai 1698-, 1707- és 1742-ből ismeretesek²⁾ 1772-től kezdve különben szokásban volt, hogy a határjárások alkalmával az illető vidék térképét is mellékeljék; mintegy száz ilyen térkép van Aradról az orsz. levéltárban. Irodalmilag azonban csak három aradi térképrajzoló működött; t. i. *Thót* Antal, ki 1867. kiadta Magyarország nagy fali térképét; *Remekházy* Károly, ki Arad- s több más vármegye térképét kinyomatta és *Csepreghy* Mihály, ki Aradváros tervrajzát több kiadásban bocsátotta közre. Aradi nyomda állította ki *Kelemen* Józseftől az osztrák-magyar monarchiának keresk. térképét (1879.), mely két kiadást is ért. Mint térképtervező, Európaszerte figyelmet keltett *Lóczy* Lajos, ki a legvilágosabb térképet nyújtotta a Kínai-birodalomról. Lóczy gr. Széchenyi Béla expedíciójával 1877. decz. 4. mint geologus indult el, hogy bejárja Indiát, Japánt, Kínát, Tibetet és Birmát s 1880. május 1. érkezett haza. Magának Kínának földrajzi viszonyait egy 884 lapra terjedő hatalmas kötetben írta le³⁾. A birodalom általános bemutatása után átment annak hegy- és vízrajzi, földtani és éghajlati viszonyaira, majd az egyes országok részletes leírására. Éjszakon kezdett útját a nagy Kínai-síkság, a tengermelléki, déli, továbbá a középponti, majd az éjszakyugati és délnyugati (tulajdonképpen kínai) tartományok vidékein folytatta. A mellékországok közül Mandsu- és Mongolország után Dsungáriát, Kelet-Turkesztánt és Tibetet tárgyalta. Ezt a könyvét mint tudományos eseményt üdvözölte a tudós világ. Lóczy Lajos csakhamar Hunfalvy János utóda lett a budapesti egyetem földrajzi tanszékén s a Földrajzi Társaság elnökségében; tagjának választotta a m. t. akadémia és számos külföldi földrajzi társaság is.

Nyolczvan év előtt az ő kínai útazásához csaknem hasonló merész vállalkozásnak tekintették az aradiak azt, hogy volt alispánjuk, *Kászonyi* András, neki indult Velencezre megtekintésének. Alaposan megösmerkedvén saját hazájával, másodmagával Aradon 1795. ült kocsira s Pestnek kerülve ment Velenczébe. Aradon 1796. febr. 15. fejezte be útjának leírását, mely «Magyarországból tett velencezi útazás» czímmel 1797. jelent meg⁴⁾. Mint mondja, «sem föld, sem pedig történetek írója nem akart lenni» és csak személyes tapasztalatait kívánta elbeszélni. Helyes megfigyelő, kit a látott dolgok rendesen elmélkedésre készítettek s nem egy esetben elgondolkozott, minek lehetne hasznát vehetni otthon a hazában. Így pl. az elsőkhöz tartozott, kik a Karinthiában már is oly áldásosnak bizonyult mennyei harmatra (pohankára) s arra figyelmeztette «a legnagyobb bőség mellett

1) E könyvben 370—1., 627., 637. stb. — 2) U-o. 288. és 322. l. — 3) Bővebben szóltam róla az Aradi Közlönyben, 1886., 276. sz. — 4) Ösmertette *Márki*, Alföld, 1884., 292.

is szűkölködő» nemzetét, hogy ez a nép a kősziklákat is termésre kény-
szeríti. Még nagyobb vállalkozás volt a *Csernovics* (Szirovicza) Arzéné,
ki 1817-ben *Porubszky* János aradmegyei esküdttel a Fejér-Tengerhez
tett útját le is írta¹⁾. *Kornis* Károly a forradalom után Amerikából közölt
útleveleket és ösmertetéseket. *Forray* Iván 1842. bejárta Egyiptomot és
Syriát, majd Máltát s Olaszországot; útazási albumát azonban édes anyja
csak halála (1852.) után, 1859-ben adta ki pazar fényvel. *Szabó* Avelin
aradi minorita tanár 1867. mint hittérítő ment Ausztráliába²⁾, majd Ame-
rikába az indiánok közé s Kaliforniában, majd Trenton (New-Yersey-állam)
vidéken lett plébános, honnan leveleket írogatott a magyar lapokba; 1889.
Aradot is meglátogatta. Minden földrészben megfordult *Varjassy* Béla,
sokáig az idegenek legiójának tagja, s élénk tollal írta meg útirajzeit.
Baraczi *Szombati* Gerő aradi ifjú, ki 1882. Kairóban halt meg, szeren-
csésen kutatta a Balkán-félsziget viszonyait s annál könnyebben, mert 12
nyelven beszélt. *Denich* János 1877. nov. 29. indult útnak s 96 napig
való hányatás után ért a Jöreménység-fokához; négy évig működött Dél-
Afrikában a zuluk és kafferek közt, mint mérnök, s 1881. febr. 22.-én
indult ismét haza; útvjáról az aradi Kölcsey-egyesületben és a lapokban
számolt be. *Wauer* Adolf jószáshelyi birtokos Ausztráliából szép néprajzi
gyűjteménnyel tért haza. Sok kedves tárczát közöltek az aradi lapok *Gaal*
Jenőné *Varjassy* Lenkétől is, ki 1886-ban norvég útiképeivel vonta magára
az olvasók figyelmét.

Természetrajzi tekintetben Aradot már múlt században (1799.) bejárta
Grossinger János, ki *Universa historia physicájában* Aradról is sok becses
adatot közöl³⁾. *Kiaibel* Pál, a magyar Linne, 1798-ban, *Bresztyánky*
Albert 1817. utazgatott Aradmegyében⁴⁾. Igen becses adalékokkal járult
Arad természetrajzi viszonyainak ismertetéséhez dr. *Kéry* Imre, (szül.
1798., † 1887), ki az akadémiában 1859-ben Aradmegye keleti hegyes
vidékének ösmertetésével foglalta el székét; *Kerner* Antal pesti, majd bécsi
egyet. tanár, ki 1858—9-ben *Schmidl* Adolf pesti műegyet. tanárral együtt
Jahn Vilmos társaságában kutatta a Moma-Kodrut és a Hegyes-Drócsát;
Simonkai Lajos, 1881—91. ig aradi reálisk. tanár, ki 1893-ban, e mono-
graphia I. kötetében, 426 és 134 lapon adta Aradvármegye és város ter

¹⁾ *Tudom. Gyűjt.* 1819., II. 123—4. — ²⁾ *Bing* Mayer (szül. 1830., † 1880.) 1850
Amerikába, majd Új-Seelanda vándorolt ki, hol Christchurch mellett egy Birgsland nevű
hatalmas telepet rendezett be. (Erről *Márki*, *Bingland*. Arad, 1883., 21 lap.) A butyini
Deutsch Manó viszont 1871-ben Kaliforniába ment; majd czukornád-ültetvények felügyelője
lett a Sandwich-szigeteken. (Alföld, 1883., 114.) 1873-ban az árván maradt *Spitzer* Fülöp
is fölkerekedett Aradmegyéből; 1878. Afrikában a Mozambique-parton telepedett le, egy
év múlva azonban angol szolgálatba lépett, majd francia szolgálatba állt s 1885—7. ele-
jéig Tonkingban katonáskodott, mikor ismét hazatért. Aradi Közlöny, 1887., 89. sz. —

³⁾ *Márki*, Dr. *Grossinger*. Természettud. Füzetek, 1882., három közlés. — ⁴⁾ *Tud. Gyűjt.*
1818. VI. 116 -7.

mészetráji leírását és szakfolyóiratokban is számos közlést adott; *Petrogalli Arthur* 1873—85. aradi gymn. tanár († 1894.), ki főképp rovar-tani szempontból írta le és ösmertette Aradmegyét s két kiadásban is értekezett a bogárgyűjtésről; *Lóczy Lajos* és *Pethő Gyula*, kik a földtani intézet közleményeiben Aradban tett geológiai kutatásairól évről-évre becses jelentéseket tettek. *Lóczytól*, Khína geológiájának megírójától, hozza e monographia I. kötete Aradvármegye és város geol. és földrajzi leírását. *Simonkai* fő műve Erdély edényes flórájának helyesbített foglalata, mely a Természettud.-Társulat kiadásában (1887.) 678 lapon jelent meg. Legújabbban (1894.) *Richter Aladár* aradi tanár közölte a kormány megbízásából 1891—2. tett külföldi útjáról szóló jelentését, mely a német, francia, belga, angol és svájci akadémiák s azok természetrajzi, főképp növény-tani intézeteit, muzeumait s botanikus kertjeit ösmerteti, míg egy másik füzete a növényvizsgálat és a rendszerezés elveiről (*Linneig*) értekezik.

A természettudományok terén 1772-ben még csak curiosum-számba mehetett *Sartori* Bernát aradi tanár physikája, melyet philosophiája III. részébe ékelve adott s melyben még a föld mozgásának tanát is tagadja, a vegytani elemekről pedig fogalma sem volt. Néhány évtized múlva 1819-ben már éppen egy aradmegyei fiatal ember, *Kerekes Ferencz* (született Erdőhegyen, 1799. † 1850. júl. 29. B.-Füreden) keltett figyelmet Berlinben a vegytani elemekről németül írt művével¹⁾. Az orosz kormány azonnal felszólította, fogadja el a szentpétervári egyetem vegytani tanszékét, sőt Angliába is kapott meghívást. »Jer haza!« írta hozzá barátja, *Vásárhelyi János*. »Szeretet vár rád, bár nem elég jutalom. Ha Erdőhegy s a Ménes-alja szülöttét nem vonhatja elő a haza: alhatik a chemia!« *Kerekes* hazajött s 16 éven át ásvány-, növény- és vegytant tanított a debreczeni kollégiumban. 1835. kiadott »Értekezések és kísérletek« cz. könyvéért a m. t. akadémia is tagjai közé választotta. 1839. a geometria és természettan tanszékére ment át. Az idők jele, hogy több vármegye azért választotta táblabírául, mert olyan jó chemicus és olyan jó matematikus²⁾. Dr. *Hidegh Kálmán* (szül. Aradon, 1839. szept. 18), 1867-től Kassán, 1872-től Budapesten s 1880-tól Aradon főreálisk. vegytan-tanár, 1873—80.-ig Budapesten a zsír-nemű testek vegytanának magántanára³⁾, 1866. óta dolgozott hazai és külföldi tud. folyóiratokba. 1878-ban jelent meg a Természettud. Társulattól megkoszorúzott műve, a magyar fakőérczek elemzése; 1879. óta a m. t. akadémia megbízásából egyes nevezetesebb ásványfajok chemiai vizsgálatával foglalkozott. *Physikai* kísérletekkel csak lassankint ösmerkedett meg Arad. Egy *Herczeg* nevű ifjú eresztette föl 1813-ban az orsz. vásár alkal-

¹⁾ Betrachtungen über die chemischen Elemente. Berlin és Pest, 1819. 8r. XVI és 176 lap. — ²⁾ *Márki*, Egy aradi chemikus emléke. Alföld, 1889., 297. *Poggendorff*, Biogr. liter. Handwörterbuch, I. 1246. — ³⁾ *Életrajza Márkitól Lakatosnál*, III. 56—7.

mával az első léggolyót, »melyben 40 akó bor megfért volna«¹⁾; 1846. júl. 8. Futó Lajos színész a színpadon nevetségessé tette a több estén át nagy közönség előtt dolgozó Bosco művészetét s legnehezebb műdarabjait utánozva, megmagyarázta, hogyan csinálhatja meg az efféléket akárki is, a kinek gépe és ügyessége van hozzá²⁾. A népszerű pyhsikai előadások azután, a miket a lyceum tanárai 1879. s a Kölcsey-egyesület 1882. óta rendeztek s melyekben különösen Antolik Károly, Stauber József, Fényes Dezső s Rozsnyay Mátyás vettek részt, sokban népszerűsítették a természettudományokat. *Antolik Károly*, 1875—92.-ig aradi gymn. tanár, a Kölcsey-egyesület alelnöke s 1892-től pozsonyi reálisk. igazgató³⁾ természettani tankönyvei több kiadást értek. A villamosságról írt cikkei, a villamszikra sikamlásáról fölvetett fényképei s a róla, valamint az új hangskálákról stb. írt értekezések külföldön is figyelmet keltettek⁴⁾.

A *mathematika* legkitűnőbb művelője *Kerekes Ferencz*, ki Debreczenben 1845-ben adta ki «Szorszámtan s egyszersmind előkészület a fellegős mértanra» című nagyobb művét s 1848-ban a «Képzetes mennyiségek»-et, a m. t. akadémia pályázatán hallgatással mellőzött művét, melynek sorsát «Négyes kis tükör» című füzetében külön is megvilágította s élesen nyilatkozott az akadémia matematikusairól. Halála után, 1862-ben jelentek meg «A felsőbb mértan alapelvei egy toldalék töredékekkel s az ellenmondásos mennyiségek kifejtésével» és 1864-ben «A fellegős mathesis igaz elveinek elemi kifejtése.» *Ábrai Lajos* 1881-ben Számrendszerek, számnevek és számjegyek, s 1883-ban Bevezetés az arithmetikába középiskoláinkban; *Boros Vida* 1877-ben A mennyiségtan módszere a gymnasiumban s *Nesvera Aladár* 1882-ben A mértan elemei cz. füzetet adott ki. Tőlük, valamint Medgyesi Ödöntől, Stauber Józseftől, Walther Bélától stb. több kisebb-nagyobb értekezés jelent meg.

A *mérnöki* tudományok terén sok érdemet szerzett *Pichler Ferencz* (szül. 1810.), ki Aradról 1842. vándorolt ki Angliába s éveken át volt a londoni mérnök-egyetem tanára. Magyarországból tőle származnak az első vas takaréktűzhelyek s egyebek közt ő találta föl a pneumatikus gertyákat. A londoni Themse-hidak egy részének tervezésével a legkitűnőbb mérnökök sorába emelkedett; 1890. résztvett a budapesti negyedik dunai s az új-aradi vashíd tervezésében is. *Beszédest*, a hírneves vízépítőt, e

¹⁾ *Hazai Tudósítások*, 1813., II. 41. — ²⁾ *Váli*, 48—9. — ³⁾ *Szinnyei*, I. 192—3.

— ⁴⁾ Csupán felesége családja által tartozik Aradhoz az elektro-technika terén világszerte ismeretes *Zipernovszky Károly* (szül. Bécsben, 1853. nov.), a budapesti »Ganz és társa«-gyár elektro-technikai osztályának igazgatója, s műegyetemi ny. r. tanár, kit 1893. május 12. a m. t. akadémia is tagjai közé választott. Székét 1894. febr. 19. »Elektromos üzem alkalmazása távolsági forgalmú vasútnak« című értekezésével foglalta el. A villamvilágítás, villamos munkaátvitel, a dynamo-gépek, villamos motorok, gyakorlati mérőeszközök stb. terén tett találmányai s javításai mindenütt elterjedtek s egész kis irodalmat támasztottak,

helyütt elég csupán neve szerént említeni. Az aradmegyei vasútak nagy részének tervezőjéről, *Boros Béniről* (szül. Aradon, 1839. ápr. 7.) már szintén volt szó¹⁾. 1875. jelent meg tőle az aradkörösvölgyi vasút tervezete, 1879. ugyanannak ismertetése s 1880-ban a «Vasútaink csoportosítása és a vasúti tarifák» című füzet.

A *haditudományok* művelésére Aradon a honvédség föllállítása adott ösztönt. *Pacor Vilmos* még honvédszázados korában (1881.) adta ki taktikáját (németül), mely több kiadást ért s »Harcászati feladatok a parancsadás és csapatvezetés gyakorlata czéljából« című könyvét. *Simonchich Gyula* százados (szül. Aradon, 1848. szept. 9.) és *Vörös Sándor* főhadnagy (szül. Pankotán, 1845. ápr. 15., † 1894.) 1880-ban együtt írták »Az osztrák-magyar haderő táblázatos kimutatása« című munkájukat. — *Góssony János* alezredes (utóbb címz. vezérőrnagy) Aradon 1881. foglalkozási tervezetet készített az újoncz-sorványok számára. *Álgya Sándor* őrnagy először az aradi hadgyakorlatokról közölt leveleivel tűnt föl. Az aradi katonai tud. egyesületben és a szaklapokban szorgalmasan dolgoztak mások is, kik hosszabb-rövidebb ideig állomásoztak a várban és a városban.

Az *orvostudományok* Basarági Vid János szülőföldjén csak a XVIII. század második felében kezdtek ismét terjedni. Az első, ki az irodalom terén is nevet szerzett magának, *Haidenreich János* Lajos megyei főorvos (szül. Engelsbergen, Sléziában, 1747. jan. 31. † Aradon, 1807.), ki a nagyszombati egyetemen 1775. tartotta orvos-doctori felavató értekezését; már 1782—3-ban hírre vergődtek »Medicina Aradiensis« címmel írt füzetei, melyekben a vidéken szokottabb betegségeket fejtegette; 1784. német füzetben buzdított mindenkit, hogy baján önmaga ügyekezzen segíteni²⁾. 1785-ben latinul bocsátott közre utasításokat a falusi seborvosok számára; 1786. (németül) a gyógyszerházakról, 1799-ben az egészen kis gyermekek táplálásáról, 1803. pedig az Aradmegye több helységében dühöngött sülyről³⁾ írt egy-egy jeles könyvet. Így Haidenreich egymaga egész orvosi irodalmat teremtett Aradban⁴⁾. *Rósa János*, szintén aradi főorvos († 1790.) 1782-ben a méhbántalmakról, *Rész József* Imre, az aradi jakobinus, 1791. »de cataracta oculi« adott ki egy latin kötetet. Ilyen, az irodalomban is működő orvosok érdeme, hogy Aradmegye orvosai lépést tartani ügyekeztek a tudomány haladásával. Haidenreich, Besserkraut Mihály, Molnár Mihály, Csermák János és Blaskovics Imre pl. már 1804. szerencsés kísérleteket tettek a himlőoltással⁵⁾; *Rósa József* 1817-ben eredményeket ért el a typhus putridus gyógyításában s 1831. is mindent megtett a cholera terjedése ellen; 1849-ben a choleras orosz katonák gyógyításáért

¹⁾ E könyvben, II. 624. — ²⁾ Jedermann sollte sein eigener Arzt sein. Buda, 1784. 8r. 100 lap. — ³⁾ Historia asthemiae scorbuticae in multis gremialibus locis inclyti comitatus Aradiensis anno 1803. graviter saevientis. Temesvár, 1803. 8r. 76 lap. — ⁴⁾ Életrajza *Callisen*nél, Medicinisches Schriftsteller-Lexikon. (Koppenhága, 1831.) VIII. 54. *Szinnyei*, Magyarország. természettud. könyvészete, 245—6. — ⁵⁾ *P. Nagy*, Arad (kézirat), IV. 71.

Aradi (Landshut) István és Hartmann Mihály ksjenei orvos a czártól a III. oszt. Szent-Szaniszló-rendet kapta¹⁾. Hg. *Hohenlohe* Sándor nagyváradi kanonok Pankotán b. Dietrichnének már suggestio útján adta vissza beszélőképességét; dr. *Kordina* Károly pankotai orvos pedig (1851.) misereregységgyógyításával keltett feltűnést²⁾. A tudomány haladásának fölhasználására több alkalmat nyújtottak a kórházak. Az 1836. megnyilt aradmegyei kórház első főorvosa, *Munkátsy* Miklós, 1834-ben jeles magyar könyvet adott ki a kórházak berendezéséről, 1848-ig több mint 13,000 beteget gyógyított s 300-nak adta vissza szemevilágát³⁾. 1837-ben az aradi *Buchwald* Gyula is értekezett a szegények gyógyításáról⁴⁾. *Kresztics* János 1825. a görcsökről, a világosi születésű *Éder* Ferencz 1835. a vérkiütésekről, *Csiky* János pedig (1816—1856.), ki 1844. telepedett le Aradon, 1840-ben a hályogról szóló tanulmányát tette közzé s több cikket írt az Orvosi Tárbá. 1844-ben jelent meg *Mata-vovssky* Nándornak, 1857. óta a megyei kórház főorvosának értekezése a görvélykórrol, melyet a pesti gyermek-kórházban tett észleletei alapján ösmertetett. *Kéry* (Bittner) Imre, ki orvosdoctorrá az epekövekről latinul írt becses értekezése alapján 1825. lett, ez időtől fogva haláláig, 1887-ig Aradmegyében folytatta orvosi gyakorlatát⁵⁾. A Bánság poszlázairól szóló tanulmányát 1847-ben az orvosok és természetvizsgálók pécsi nagygyűlésétől megkoszorúzva adta ki. Pályadíjat nyert a közorvostan szabályozásáról szóló műve is. Fő munkája a menyházai (monyászai) ásványforrás vegy- és gyógytani ismertetése⁶⁾, mely nagyban emelte a fürdő hírnevét. Viszont *Roth* Albert, Aradmegyének szintén főorvosa (szül. 1814., † 1879.), ki 1841-ben a nemi betegségekről értekezve szerzett doctori rangot, 1861-ben a lippai gyógyforrásra hitta föl a figyelmet⁷⁾. *Köppf* János (szül. Kisjenőn, 1817. január 17., † Aradon 1887. január 28.) 1844. »A jó édes anya« czímmel a kisdedek ápolásáról írt, a mit érdemes volna egybevetni főorvos-elődének, Haidenreichnak, félszázaddal előbb e tárgyról írt könyvével. *Csurgay* József

Darányi János.

¹⁾ *P. Napló*, 1851., 538. — ²⁾ *U.-o.*, 535. — ³⁾ *U.-o.* 1852., 570. — ⁴⁾ *De cura pauperum*. Bécs, 1837. 8r. 34 lap. — ⁵⁾ Életrajza s arczképe a *Vasárnapi Újságban*, 1871. 36. sz. és *Alföld*, 1887. május 17. — ⁶⁾ Magyarul Pest, 1866. 8r. XVI és 256, németül (dr. Oppenheimer Mór fordításában) 1866. 8r. XVI és 320 lap. — ⁷⁾ Életrajza és arczképe *Vasárn. Újság*, 1871., 36. sz.

1861—5. aradi főorvos, *Schuster* Henrik, *Varjassy* Gyula, *Parecz* Gyula, *Posgay* Lajos stb. gyakran írtak szaklapokba s önállóan. Aradon a modern orvosi tudomány tekintetében legáltalánosabb volt a hatása *Darányi* Jánosnak (szül. Andornokon, Borsodban 1819. júl. 6., † Aradon, 1889. máj. 12.), 1858-tól Aradváros főorvosának. Doctori rangját 1845. a növények életéről szóló füzetével szerezte meg. Az orvosok és természetvizsgálók különböző nagygyűlésein a petefészektümlő kiirtásáról, a képző (plasticus) műtétekről s a középponti gátrepedésről értekezett. Nemannyira ő-maga írt, mint inkább módot nyújtott ifjabb orvosi erőknek, hogy a szaklapokban értekezzenek különösen azokról a műtétekről, melyeket Aradon 1861—81. fenntartott magánkórházában végezett. E kórházban 21 év alatt 7670 beteget vettek föl, 19,890 bejártót gyógyítottak s összesen 4808 betegen hajtottak végre műtétet¹⁾. A hálás Arad gyűjtést indított a kitűnő műtő mellszobrának fölállítására²⁾. A *gyógyszerészet* irodalmában *Csurgay* Kálmán (szül. Gyorokon, 1858. nov. 22., † Budapesten, 1892. febr. 13.) a Gyógyszerészeti tankönyv (1883) s Az állam, közigazgatás és a gyógyszerészet (1891) megírásával és 1885. a Gyógyszerészeti Közlöny és Évkönyv alapításával fejtett ki tevékenységet; *Rozsnyay* Mátyás a khinin-cukorkák gyártásáról szóló értekezésével elnyerte a természetvizsgálók s orvosok fiúmei nagygyűlésének jutalmát (1869.) s ezenkívül is sok értekezést írt.

A köz- és mezei gazdaság irodalmának néhány neves művelője szintén élt Aradban. *Almásy* Pál, 1790-től 1821.-ig Aradmegye főispánja, *Schlözer* Staats-Anzeigéjában értekezett Magyarország kereskedelméről; 1782-ben keresk. kérdésekről francziául, 1791-ben az orsz. bizottság kereskedelmi javaslatáról stb. latinul s 1803-ban Magyarország statisztikájáról németül írt műve azonban kéziratban maradt³⁾. 1815. b. *Wenckheim* József s 1832. b. *Orczy* Lőrincz egy-egy könyvet adott a magyar lótenyésztésről s mindakettő figyelmet keltett, már csak írójuk neve miatt is. Ennek s általán az állattenyésztésnek emelése volt *Náray* Imre célja is, midőn Aradon 1857-ben egy vastag kötetben adta ki *Günther* Ágost »Hasonszenvi állatorvos«-át. Az újabb mezei gazdálkodás elveit 1845. aug. 19. fejtette ki Aradon *Brünek* József, midőn a magyar gazd. egyesület fiókját megalakította⁴⁾; majd (1846). Robot és dézma címmel tárgyalta a közvagyonosodás akadályait. Egész forradalmat okozott a magyar gazdák körében »A mezei gazdaság könyve«, melyet *Benkő* Dániel akad. tag (szül. 1799. † 1883) Stephens Herny nyomán 1855—68. hat kötetben adott ki. Ő-maga csak 1873-ban, mint *Zselénszky* gróf gazdasági tanácsosa telepedett meg Aradban s az ő útmutatásai szerint lett az ötvenes irodalom

¹⁾ *Weisz* Sándor kórházi főorvos becses jelentései 1876—9-ről s *Lakatos*, III. 215—6.

— ²⁾ Életrajza *Alföld*, 1889. 111. sz. A teljes irodalom *Szinnyeinél*, II. 627—8. — ³⁾ Nemz. muzeum, 9 Quart. Gall., 1030. Fol. Lat., 178—9. és 269. Fol. Germ., 672. Fol. Lat. —

⁴⁾ *Beszédje* nyomtatásban is megjelent Aradon, 1845., 8r. 16 l.

igazi mintagazdaság¹). *Peterdy* Gábor már 1864. mint ilyet írta le István főhg kisjenői uradalmát²). 1867—1880.-ig volt a pécskai kincst. uradalom igazgatója *Érkövy* (Ploetz) Adolf akad. tag (szül. 1818. † 1883.), a Robot és dözma, Homok-kötés, a Haszonbérrendszer és népesítés, Az 1863. évi aszályosság a magyar alföldön stb. írója; ez utóbbinak hatása alatt kezdtek jobban fásítani az alföldet. Utolsó nagyobb műve 1883. az Aradmegyét közlelről érintő telepítési kérdésről szól. Számos cikket írt az aradi Alföldbe is. Korizmicz Lászlóval együtt neki van legtöbb része a magyar mezőgazdaság átalakulásában³). *Kopcsányi* József, *Kornis* Károly, *Rochel* Károly, *Környey* János, *Gaal* József, *Nagy* Zoltán, *Szabó* Alajos, *Rodiczky* Jenő, *Marschall* Lajos, *Fényes* Kálmán, *Wallfisch* Pál és mások a helybeli lapok hasábjain is ügyekeztek elveit terjeszteni. Az Aradmegyében s általában az aradi keresk. és iparkamara területén elért anyagi eredményeknek világos képét adja *Gaal* Jenő, 1872—1893. aradi kamarai titkár (szül. P.-Gerendáson, 1846. szept. 14.), részént 1876. megjelent külön füzetében, részént évről évre nagy gonddal és terjedelmesen megírt jelentéseiben. (Ezeket most *Marschall* Lajos és *E. Illés* László folytatják). 1876—83-ig az aradi Gazdasági-Egyesület évkönyveit is ő szerkesztette. Főbb művei: A román keresk. szerződésről (1884.), A mezőgazdasági válság (1885.), A világgazdaság és a kulturai egység fejlődéséről (1886.), Az alföldi munkásmozgalom (1891.) s Békésmegye monographiája (1892.). Ő vállalkozott Aradmegye gazdasági monographiájának megírására is. *Dunyov* István, 1842—8. aradi ügyvéd (szül. 1815. † 1889.) utóbb honvéd, majd olasz ezredes, 1859-ben az államgazdaság jelen állapotáról értekezett. Egy Aradra küldött nagyobb közgazdasági munkája elveszett, ellenben 1872. megjelent a kereskedelemnek és a földrajznak *Boccardo* utánírt története. Egyes gazdasági kérdésekről többen írtak; pl. *Kacziányi* Nándor a gyümölcsfatenyésztésről (1865.), *Paradeyser* Lajos (1877.) és *Fényes* Kálmán (1878.) a méhészetről, *Avramu* Miklós tótváradi g.-kel. tanító (románul) a zöldségről, *Blaskovics* József a selyemtenyésztésről (1793.).

Ezekből a hiányos jegyzetekből is kiderül annyi, hogy irodalmi és tudományos életről Aradban csak 1867-után, tehát azokban az időkben lehet szó, melyek már voltaképen nem is tartoznak ezen történet keretébe.

A *színészet*, melynek számára Aradban nem egy jeles író dolgozott, mint ösmeretes, itt is az iskolákból indult ki a társadalom meghódítására⁴).

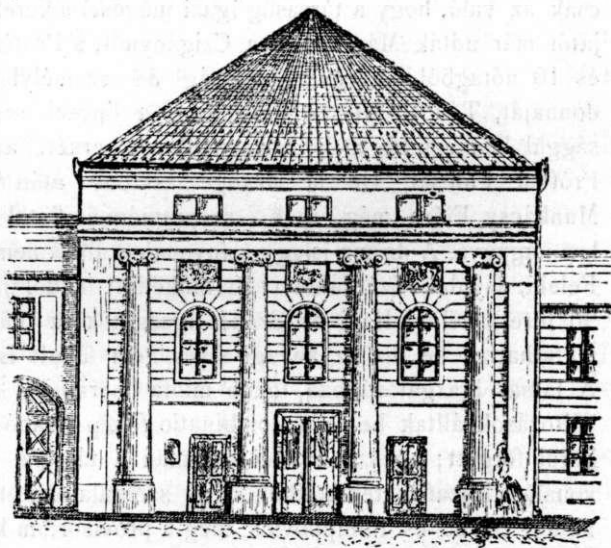
¹) Életr. *Szinnyeinél*, I. 857—8. — ²) Jóságismertetés. III. 292 lap, mellékletekkel. — ³) *Galgóczy*, Emlékbeszéd É. A. felett. Budapest, 1884. *Alföld*, 1883. decz. 15. *Szinnyei*, II. 1421—5. — ⁴) Az aradi színészet történetének fő forrása *Váli* Béla könyve. (Budapest, 1889., 8r. 173 lap) és *Institoris* Kálmán cikke Lakatosnál, III. 125—145. Továbbá *Verner* László, Az aradi magyar színészet első éveiről (Aradi Közlöny, 1887., 112.) *Degré* Alajos, Hogyan vált magyarrá az aradi színház? (Fővárosi Lapok, 1886., 91. és *Bibliophil* (Márki), Arad színészettörténetéből (Aradi Hírlap, 1884. 218.) Ezekre utalva, saját előadásomban csak a legszükségesebbekre szorítkozom.

1787. szept. 4. történt először, hogy Aradmegye engedélyt adott *Berat* Fülöp újvidéki német színtársulatának az Aradon való játszásra. «Az általános drágaság — szól¹⁾ — azt kívánná ugyan, hogy a népet semmi fölösleges kiadásba ne keverje, de mivel a színpadok ellen nem érkezett tilalom, neki sincs ellene kifogása». Hat évig azután egymást váltották föl Aradon a német vándorszínészek, 1793-ban azonban már alig látogatta valaki előadásait. Időközben ugyanis országszerte érdeklődés támadt a *magyar* színészet iránt. 1791-ben *Sehy* Ferencz aradi esküdt maga is fölcsapott a budai társulathoz²⁾ és 1794. febr. 14. már Aradmegye is «a haza nyelve pallérozásának és előmenetelének hathatos eszközeiül» ösmerte el «a nemzeti nyelven való játékszín»-et; de úgy ekkor, mint nov. 10. és 1795. márcz. 3. szükségesnek tartotta, hogy a nemzeti nyelv ápolását az iskolában kezdjék³⁾. Maguk a megyei urak is ott tapsoltak 1794-ben Bárdoni, majd Stephani német színtársulatának a Milics-házban. 1798. decz. 4. azonban *Kelemen* László társulatának töredéke már Aradon is színpadra vitte a magyar szót és sár, hózivatar sem tartotta vissza a közönséget, hogy tömegesen látogassa előadásait⁴⁾. Annyi hazafias darabot adtak elő, hogy 1799. februárjában a helytartótanács a műsor $\frac{1}{3}$ -át letiltotta s a másik kétharmadot is csak a városi főorvos előleges cenzurája mellett engedte játszani. 1812-ben Ferencz király már megengedte *Hirschl* Jakabnak, hogy saját költségén *állandó színházat* építtessen. *Hirschl* 1816-ban fogott a munkához a mai Simonyi-utczában s a mikor 1820. elkészült, németeket vitt bele. Gunst igazgató az Aschenbrödellel nyitotta meg az aránylag csinos színházat. Pedig Aradon Bihar-megye lelkes főorvosának, Sándorfi Józsefnek bőkezűségéből, 1813-ban már a téli idényben is játszottak magyar színészek, s 1818-ban a *Kilényi* és *Láng* igazgatása alatt álló 21 tagú társulat júniustól október végéig még Arad-Hegyalját is sorba járta. 1819. a megyei nemesség idejében bérbe vette Milics termét a németek elől s abban ezen a télen a Vándza Mihály vezetése alatt érkezett kolozsvári magyar színészek előadásait látogatta. Az új színházat 1847-ig télen át, egy évet kivéve, német színészek bérelték ugyan, a nyári idényre azonban már 1820. bevonult Kilényi, ki *Dérynével* magyar operákat is bemutatott. Hasonló lelkesedést keltett 1823-ban is. Maguk a németek csak 1836. kezdtek operákat adni, de mind jobban kellett küzdeniök a közönség közönyével. Ellenben *Horváth* József színtársaságát 1826—7. a nemesség azzal is segítette, hogy a színházért maga fizette a bért, az azt fölváltó Kilényi társulatát pedig 12 szekéren maga a vármegye szállíttatta Pestre, hol egy nemzeti színház építésére 10,000 frt alapítványt tett. Míg 1834. aug. 20. még német díszelőadást tartottak a sz. kir. várossá emeltetés ünneplésére, 1837. okt. 25.

¹⁾ *Magyei jk.* 1787. 1813. sz. — ²⁾ *Bayer*, Nemz. játékszín, I. 184. — ³⁾ *Jk.* 1794. 94., 105. és 1795. 146. — ⁴⁾ *Lakatos*, III. 128. A nyelvre nézve *Váli*, 10.

a városi tanács a vármegye színészeti bizottságának azt a kérését, hogy télen át ezentúl magyar színészeket fogadjon be a színházba, már csak azon okból tagadta meg, mert a németekkel szemben szerződés köti; 1838. júl. 28. pedig *szépművészeti bizottság*ot alkotott a város, hogy művészekké s ha lehet, magyarokká tegye a téli előadásokat. S valóban, még azon télre *Petheő* Coelestin magyar társulatának adták bérbe a színházat, melyet azonban 1839—1847. ismét *Huber* és *Kreibig* német társulata nyert meg, a magyarok pedig 1843. óta egy színikörben játszottak. A magyarosításnak s a művészi színvonalnak emelésében igen nagy érdemeket szerzett *Fankovics* Gábor, a szépművészeti bizottság tagja, kinek indítványára külön színházi alapot teremtett a város, e célra az idegen művészek előadásai jövedelmének egy negyedét jelölve ki.

1844-ben német és magyar színészek előadásaiban, sőt egy műlovar-társulat mutatványában is szórakozhattott a kis Aradváros közönsége, mely azután annyira megoszlott, hogy valamennyinek rosszúl ment a dolga. Jöttek, mentek a magyar színészek, úgy, hogy pl. 1846. nyarán két hónap alatt négy magyar társág is megfordult Aradon; s az egyik (a *Kilényi* és *Csabayé*) júl. 8. még *oláh* vigjátékot is előadott (A két szórakozottat *Kotzebuetól*, *Popovics* János aradi ügyvéd fordításában).

Az aradi első állandó színház.

Főkép *Gócs* Ede társulatának összevágó, művészies és erősen látogatott előadásai érlelték meg (1847. márcz. 3.) Arad városban azt a határozatot, hogy ezentúl *csak magyaroknak* és pedig a jövő télen *ingyen* engedje át a színházat, olykép, hogy a 600 frt bért a város és a vármegye közösen fizesse. Szeptemberben már be is vonult *Szabó* és *Végsey*, majd 1848. elején *Gócs* társulata az állandó színházba, a német színészek pedig a vár kazematáiba szorultak. A közönség, mely 1848. márcz. 17. az immár magyar színházban ünnepelte meg a sajtószabadság kikiáltásának hírét, június 7.-ig folyvást erősen látogatta az előadásokat, távoztukkal pedig a város még a nyári színikört sem engedte át a német szí-

nészeknek. Az 1848 - 49. év telén ismét Gócs társulata játszott Aradon s az aradi közönség a bombák füttyölése közt is tapsolt Munkácsy Flórának, Barthának, Komáromynak, Hegedűsnek. Október hatodikának rettenetes idejében szedte össze *Philippovics* István az Aradon tanácstalanul álló művészeket, ma már a magyar színészetnek megannyi dicsőségét, Prielle Kornéliát, Felekinét, Felekit, Gyulai Ferenczet, Szerdahelyit, Dopplert stb. *Csernovics* Péter pedig kibérelte három évre a színházat s *Philippovics*, majd Szabó József igazgatása alatt elkezdődtek az előadások. Igazi templom volt akkor az a magtárszerű kis színház, hol az imént még kicsinyhitűek a magyarok Istenében való megnyugvás érzetével teltek el. A hogy előrelátta Vörösmarty prófétai lelke, magyar szellem lobogott e városon. *Csernovics*nak tetteről ott volt szó, a hová elsősorban tartozik, a politikai részben¹⁾. Ide csak az való, hogy a társaság igazi művészi sikereket aratott. 1851. januárjától már adták Márthát és a Czigánynőt, a Prófétát stb. is. A kar 12 férfi, és 10 nőtagból, az egész társaság 54 személyből állt. Az opera primadonnáját, Téli Rózát, kit csakhamar a lipcsei színház szerződtetett, valósággal kényeztette a közönség; *Toperczernét*, az ápr. 15. színre került *Próféta Fidesét*, *De la Grange* asszony után a legjobbnak tartották. *Munkácsy Flóra* még csak «szépreményű fiatal színésznő» volt. Aradon lett nagygyá. A dráma is egy színvonalon állt a nemzeti színház előadásaival. *Feleki*, *Gyulai*, *Szerdahelyi* itt működött ekkor²⁾. Olyan társulat, melyet 90 főre emelve, *Havi* és *Szabó* igazgatók a külföldön is büszkeséggel mutathattak be, ha az anyagi siker nem állott is arányban a művészivel. A társas igazgatóságban, főkép mióta *Csernovics* elköltözött Aradról, némi változások álltak be, s a combinatio főkép *Szabó* és *Philippovics* személye körül forgott; egészben véve azonban a társulat megtartotta magas színvonalát. Hazafias tekintetben nagy szolgálatokat tett, különösen 1861-ben, midőn *Szabó* és *Philippovics*, még a provisorium kezdetén is, többször előadta *Szigligeti* II. *Rákóczi*ját, 1862-ben pedig ismét operát szervezett. Mivel azonban a szűk színházba nem fért annyi közönség, hogy fedezni lehetett volna a társulatnak havonként 4000 frtra rugó fizetését, a helytartótanács pedig nem engedte meg, hogy a város rendes évi segélyt adjon, 1863-ban *Szabó* és *Philippovics* megvált Aradtól, hol 1849. év óta annyi művészi és hazafias érdemet szerzett. B. *Bánhid*y Albert már 1862. mozgalmat indított új és Aradhoz méltó színház építésére; 1864. decz. 26. pedig elnöklete alatt *színházbérlő-társulat* alakult, hogy megakadályozza a művészi színvonal sülyedését, mi, az operette-irány felülkerekedésével, már *Szilágyi Béla* igazgatása alatt elkezdődött. *Hubay Gusztáv*val kötött szerződése ugyan szerencsétlennek bizonyult, 1866—73-ig azonban *Follinus* János drámái, operái és operette-társulata ismét műélvezetekben része-

¹⁾ E könyv II. kötetében a 614. lapon. — ²⁾ Ezekről *Pesti Napló*, 1851. 286., 288., 303., 315., 339., 489., 525.

sította a közönséget. Volt tél (1868—9.), mikor 36 új színművel, 2 új operával és 6 operette-tel gyarapította a műsort. 1868. magyar-német, sőt szerb és román társulatok is játszottak a színkörben; 1869. azután a nyarat is Follinus foglalta le s a már-már ismét polyglottnak tartott városban egy év alatt 289 magyar előadást tartott.

Ilyen előzmények után 1868. nov. 23.-án báró *Bánhid*y Béla javaslatára a város pályázatot hirdetett egy új állandó *színház* tervezésére, *Atsél* Péter indítványára pedig 1872. aug. 3.-án 700,000 frt kölcsönt vett föl a színház és a vele kapcsolatos városi bérház építésére. *Czigler* Győző aradi műépítő tervei és *Skalnitzky* vezetése alatt már 1871-ben megkezdték s 1874. szeptemberében be is fejezték a renaissance-ízlésű színház építését, melyet 1250 nézőre terveztek¹⁾. Ezt a színházat 1874. szept. 21.-én I. Ferencz József király, *Albrecht*, József s János főherczegek jelenlétében a nemzeti színház tagjai Szász Károly prologjával s Fáy egyik vígjátékával, (A mátrai vadászattal) nyitották meg. *Aradi* Gerő, ki most a színházat átvette, főkép a népszínműveket kedveltette meg a közönséggel. Sokkal egyöntetűbb előadásai voltak *Bogyó* Alajos és a pankotai születésű *Mándoky* Béla társulatának, mely 52 tagból állott (1875/6.). A magas színvonal azonban nagyon alászállt a következő évben *Sztupa* Andor igazgatása alatt, mire 1877-ben a *Lukácsy* Miklós buzgólkodására alakult *színműgyógyamóliító egyesület* vette át az igazgatást. Ez a költséges operával egyideig való kísérletezés után fölhagyván, csakhamar visszatért a dráma műveléséhez. Újra beállt azonban a hanyatlás 1880-ban *Mannsberger* (Mosonyi) Jakabbal, 1883. febr. 18. pedig leégett a színház. De már másnap elhatározta a tanács, márcz. 14. pedig a város, hogy újra fölépítteti azt s *Halmay* Andor aradi műépítőt bízta meg a kivitellel. *Krecsányi* Ignác 1885. okt. 1. *Csiky* Gergely prologjával már az új színházban nyitotta meg az előadásokat.

Azon 1013 színész közt, kik Aradon 1818—1889. közt felléptek²⁾, sok ragyogó név van s az aradi színpad nem egy kitűnő színészt nevelt a hazának.

Műkedvelők is többször tettek kísérletet. Pl. Galsán az inségesek javára *Török* Klára asszony buzgóságára nemes urak és úrnők 1817-ben, de »csupán az uraságoknak«, néhány színdarabot adtak elő³⁾; 1844-ben pedig Aradon alakult műkedvelő-társaság, mely márcz. 23. meg is kezdte, de csakhamar abbahagyta előadásait, hogy ne rontsa a színészek jövedelmét. Viszont az aradi román műkedvelők társulata 1870. aug. 16. lépett először színpadra. Az ötvenes évektől kezdve különben elég erős volt már a magyar *Thalia*, hogy tért engedjen a jótékony czélok érdekében buzgólkodó műkedvelőknek.

¹⁾ Leírja az *Alföld*, 1874. 214—215. sz. — ²⁾ Teljes névsoruk *Válinál*, 151—165. — ³⁾ *Magyar Kurir*, 1817., 49.

A megye nagyobb mezővárosaiban szintén megfordult egy-egy vándor színtársulat; ezek azonban többnyire csak ártottak annak az ügynek, melyet szolgálni ígértek.

A *zene* művelésére szintén gondot fordítottak Aradon. 1744-ben a minoriták templomában már énekes, zenés misével ülték meg az első főispán, Grassalkovics beigtatásának ünnepét s 1746. május 25. is zenés-mise volt a tisztújítás alkalmával¹⁾. A század második felében rendszeresen fizette a város a templomi zenekar tagjait. Olykor egyes nemes- vagy polgár-kisasszonyok is énekeltek a minoriták chorusán; így pl. 1826. febr. 12. a király nevenapján az alispán leánya, Török Klementina, ki akkor jött haza a zárdából²⁾. Ápolták az egyházi műéneket Radnán is, hol a rend theologusai és novitiusai többször énekeltek és zenéltek miseközben. » A *világi zene*, egyes műkedvelőket kivéve, sokáig a cigányok kiváltsága volt. 1775-ben az aradi muzsikus cigányok a város számadásaiban már mint új magyarok szerepeltek, s 1784-ben az egész megyében 91 muzsikust írtak össze, úgy, hogy a helytartótanács el is rendelte e szám megszorítását³⁾. A megyei urak gyakran húzatták velök; 1790-ben pl. három megyei ünnepen hegedültettek maguknak. Ezért 3 aranyat, de semmit sem kaptak azért, hogy kétszer is muzsikáltak az absolutismus hívatnokokainak⁴⁾. 1801-ben *Préda* volt az aradiak leghíresebb primása⁵⁾. A század elejétől fogva egyszer-másszor katonabanda is szól Aradon, az állandó színház megnyílta óta pedig színházi zenekar is működött. Ezek már természetesen a műzene szolgálatában álltak.

Talán nem tévedek, ha Aradon a *műzene* iránt való lelkesedés föl-keltését *Liszt* Ferencznek tulajdonítom. A még csak 12 éves Liszt 1823. februárjában Aradon is hangversenyt rendezett. Az ifjú Vásárhelyi János már ekkor elragadtatással szólt róla:

»Amphion erdőket s Arion bájolta Balénát,

Mozart' és Haydent szertecsdálta világ.

Hát te, magyar, kit bájol hangod s most ki csodáljon?

Légyen elég, ha magyar lant koszorúja fedez!»⁶⁾

1820-ban a magyar s 1824-ben, a német színészek már *operákat* is adtak Aradon; az operáról röviden a színészet történetében lévén szó, itt csak utalnom lehet reájok. Nagyon sokat tett a műérzék és technikai ügyesség fejlesztésére az aradi *zeneiskola* (conservatorium), melyet kísérletképen Daurer József, Markovics Ignác és Nimsgern Péter 1833. máj. 1. nyitottak meg. A részletes alapszabályokat csak 1834. jún. 3. dolgozták ki és szept. 2. Orczy főispánt nyerték meg pártfogónak. Az országosnak tervezett intézet érdekében azonnal körlevelekben hitták föl Aradmegye

¹⁾ *Jk.* 1744. 335. és 1746. 249. — ²⁾ *Hazai Tud.* 1826. I. 155. — ³⁾ *HTT.* 1784.

július 26., 16,934. sz. — ⁴⁾ *Jk.* 1790. nov. 29., 3. — ⁵⁾ *Nagy*, Aradm. (kézirat), 61—2.

⁶⁾ *Vásárhelyi* kéziratai az aradi lyceumban.

értelmiségét, hogy az intézet fenntartásához és megfelelő épület emeléséhez mint, alapító vagy pártfogó járúljon. 1835-ben már számos hangversenyt rendeztek. Zenker Ferencz, a prágai conservatorium volt tanítója, tanított zongorázni s ő adta elő a zene elméletét s az összhangzattant; Wessely János hegedűt, klarinétot, fuvolát, éneket, Nováček György violincellot és gitárt tanított. Augusztusban már 50-nél többen tettek vizsgálatot; az intézet első hangversenyét pedig szept. 19.-én tartották¹⁾. Így alakult meg az ország legrégebb zeneiskolája, mely fennállása óta több mint 3000 nőt és férfit képezett ki, kik közül néhányan mint zeneszerzők (Heuer Alajos, Huber Károly, Klein Mór, Krispin Péter, Remetey Zoltán), mint karmesterek (Brausch, Klar József), mint zenetanárok (Brunkel János, Budits Ádám, Hitesi, Kunst János, Kriska, Krispin József, Nikolics Sándor, Schäfer Antal és Mátyás, Schmidt, Ubel János, Walter Gusztáv), mint operaénekesek (Institoris Kálmán, Schinek K., Salay Kelemen), s mint a budapesti és bécsi színházak zenekarának tagjai (Krispin László, Kubin János, Kurt, Türk stb.) tűntek ki. Szent-Annán és Glogovácson gyermekzenekarok alakultak, melyek közül az első 1884. óta Steiner L. karmester vezetése alatt különösen Svédországban játszott tetszés között.

Az első daloskört (dalárdát) Aradon Vajna Miklós és Szakolczay Lajos 18 tagból 1862-ben alakította, s az, *Kertay* Ede karmester vezetése alatt, már 1863. kitűnt a dalosok pécsi országos versenyén s az ország több városában. 1867. aug. 11. Aradon tartották az országos dalversenyt; 1868-ban a diákok dalai a fumei versenyen arattak nagy tetszést. Magának az aradi daloskörnek ügye azonban lassankint elaludt. 1882. márcz. 4.-én a Kölcsey-egyesület Institoris Kálmán elnöklete alatt szépművészeti osztályt alakított, mely a színház leégése miatt károsodott színészek javára rendezett hangversenynyel 1883. február 25., az 1883. január 20. óta — Aradon először — működő *női énekkar* pedig ápr. 23.-án lépett először nyilvánosság elé. A szépművészeti osztály, függetlenebb szervezettel, utóbb Kölcsey-dalkörre alakult át. Emellett külön dalegylet, philharmoniai és a zenekedvelő-egyesület is működik. Krispin József 1880-ban zenetermet építtetett s ebben s a Fehér-Kereszt nagytermében idegen művészek és aradi műkedvelők már számos műélvezetben részesítették a közönséget²⁾.

A *képzőművészet*, melynek Aradban nincs éppen dicstelen multja, a kor első száz éve alatt jobbadán a templomokban talált némi menedéket. Az aradi minoriták templomának legszebb képeit 1761-ben *Schiszler* Ferdinánd festette. Radnán 1759. *Eisenhut* Joachim szerzetes (+ 1782.) készített meglepő famozaik-képeket s az olajfestmények egy része is szerzetesektől való. Csak curiosumképpen jöhet számba az a száz meg száz kezdetleges kép, melyet egyes búcsúsok a radnai templom számára valamely bajból való menekvésök emlékére festettek. A vármegye 1780. jan.

¹⁾ *Jelenkor*, 1834. 699. és 1835. 651. — ²⁾ V. ö. *Lakatos*, III. 146—9. és 217—8.

30. már fel is szólalt a képeknek e tulságos tisztelete ellen, attól tartván, hogy képimádó lesz a nép¹⁾. A g.-kel. templomoknak többnyire csak falusi piktorok mázolásaival kellett beérniök; afféle alkotásokkal, minő pl. Dumbraván »Az utolsó ítélet.« 1840. táján főkép *Bila* simándi g.-kel. lelkész festegetett a kis templomok számára; tőle való a borosjenői g.-kel. templom 17 passio-képe is.

De valódi műkincsek is vannak egyes templomokban. Legtöbb a radnaiban, hol Rafael-iskolájából egy Krisztus-fej s Carlo Dolcetól egy Annunziazione látható; a főoltárképet, Mária mennybemenetelét, Roskovics Ignác festette. Wenckheim Anna grófnő a szentmártoni templomot 1842-ben a már (I. 458. l.) említett Dürer-képpel, Csernovics Péter pedig a mácsai kápolnát 1858. Barabás szent Eleonorájával ajándékozta meg.

A Csernovicsok már a mult században nagy műbarátok voltak. Az 1745-ben elhunyt Cs. Mihály aradi házát képek díszesítették, Péter pedig ezen a téren is a valódi műpártolók közé tartozott. Maga a festészet és rajzolás tanítása csak lassan foglalt tért Aradon. 1844. *Geltz* József akad. festő nemcsak mellképek készítésére, hanem arra is ajánlkozott, hogy gyermekeket történeti képek rajzolására oktató; *Jägermann* D. pedig vállalkozott, hogy papirosra, selyemre, bársonyra, bőrre, fára festeni 4 óra alatt akárkit megtanítsa. *Lakatos* Ottó érdeme, hogy 1849 óta a gymnasiumban is tanítanak szabadkézi rajzolást. Derék művét *Szamosy* Elek folytatta. Tőle tanult festeni *Munkácsy* Mihály, ki 1859–60-ban Aradon tartózkodott²⁾. A mester mindvégig hálásan emlékezett meg első tanítójáról. — 1862-ben Aradon telepedett le *Böhm* Pál is, ki arczképek és oltárképek festegetéséből próbált megélni. Böhmnek Aradon 1890-ben 25 s Munkácsynak egyetlen egy képe (A munka után, Atzél Péter tulajdonában) volt ismeretes³⁾. Böhm, néhány év mulva Pestre, majd 1871-ben Münchenbe távozott s több százra menő képeit jobbadán külföldön adta el. Aradi tanítványai közé tartozott *Paal* László is, a tehetséges, de szomorú végű tájképfestő. A hatvanas évek legjelesebb műbarátja Aradon Atzél Péter volt, ki az aradi tehetségek s Than Mór stb. ecsetjét is gyakran foglalkoztatta. A vármegye, város és különböző egyesületek, testületek különösen arczképeket festettek dísztermeik számára; így a város az aradi *Kaufmann* által készíttette el Asztalos és Boczkó s Parlaghy Vilma által Kossuth képét. A vármegye a millenium alkalmára az aradi gyűlés megfestetését határozta el. Mint festők még Csillag, Valentini, Szvoboda, Gyöngyösy, Tabakovics és Karczagi József, a glogováczi templom oltárképének mestere, érdemelnek említést.

A *szobrászat* eleintén szintén az egyház szolgálatában állt. A mult század legnagyobb arányú aradi alkotásának tartották a *Szentháromság*

¹⁾ *Jk.* 1780. 85. — ²⁾ *Csepreghy* Endre az Arad és Vidékében, 1882. 52. — ³⁾ *Dömötör*, Az aradi kiállítás XVI. csoportjának tárgymutatója, 1890., 13–16.

szobrát, melyet 1746. egy ösmeretlen budai kőfaragó 7500 frt költséggel állított föl. A Szentháromság alakjai a magas gúla tetején voltak elhelyezve s onnan koszorú futott le az oltárig, melyet sz. Flórián és sz. Sebestyén szobrai díszesítettek. 1882-ben bontották le a szobrot, hogy egy melléktéren dugják el¹⁾. Az aradi minorita-templom szobrai jobbadán *Eberhardt* Ferencztől valók. Radnán 1766-ban állítottak föl II. József emlékére egy obeliszket²⁾. Petrisben 1810. május 15.-én szentelték föl Nepomuki sz. János szobrát, melyhez hasonlót a vármegye több helyén találunk. Ezek s a keresztek az egyes plébániáknak részletes történetébe tartoznak; nem az ízlésnek, hanem a kegyeletnek alkotásai. Nagyobb arányaik mellett is ezt mondhatni a glogováczi és szentannai Szentháromság-szobrokról. A glogováczit Schmalbach Mátyás és Vormittag Magdolna, a szentannait pedig Ferkula Antal és neje 1888-ban ajándékozta községének.

Művészi alkotásokkal azonban már a harminczas évekből találkozunk. 1837. okt. 2. falazták be a soborsini templomba Canova tanítványának, *Ferenczy* Istvánnak műveit, Forray Andrásnak és Zefirnek fejér márványból faragott síremlékeit, a leány domborművü arczképével és a család címérével. *Guttmantól* Chorin Áron emlékét 1851. leplezték le az aradiak. Arad szülöttje (1839) *Aradi* Zsigmond, a bécsi Gasser és a milanoi Tandardini tanítványa. Legnevezetesebb alkotásai: A búsongó Arad, mely az aradi utczai harcban 1849. febr. 8. elesettek sírja fölé készült, a város azonban a sétatér végén állította föl; Chorin Áron mellszobra, mely most a nemz. muzeum tulajdona; a lyceumban Bibicsné, a színház előcsarnokában Szerdahelyi Kálmán és végül (1892.) Kossuth Lajos mellszobra. A művész, kiben sok erő van a jellemzésre, állandóan Velenczében tartózkodik.

Aradon, a Szabadság-terén áll most már a *Vértanúk szobra*, mely egymaga megérdemli, hogy a műbarátok Aradra zarándokoljanak. 1878. decz. 21. 14 pályázó közül az első díjat *Huszár* Adolf, a másodikat *Feszler* László, a harmadikat *Feszler* Leó és *Eisenzopf* Ferencz nyerte. Huszár a szobrot mauthauseni gránitalapon 33, majd 37 láb magasra tervezte 93,980, illetőleg 123.000 forint költséggel s művét 5 év alatt kívánta elkészíteni. 1883. decz. 29. a művész aláírta a szerződést, de már 1885. január 21. elhunyt, mire a város *Zala* Györgyöt bízta meg a kivittel. Zala teljes önállással s ihlettel oldotta meg föladatát. 1890. okt. 6. leplezték le művét, melyet főalakja, a Hungária, mellékalakjai (Az ébredő szabadság, Harczkészség, Áldozatkészség és a Haldokló harcos), a 13 vértanú domborműves arczképei s az egésznek felfogása, elrendezése és kivitele Magyarország legszebb szobrává tesznek. Leleplezésénél meghatóbb

¹⁾ *Szűllőssy*, A Szentháromság-szobor tört. Arad, 1883. 8r. 40 lap. — ²⁾ Rajza e könyvben, II. 380. l.

ünnepet hazafiság és művészet még aligha űlt e hazában¹⁾. Zala műve Aradon a Fábián Gábor lakóházán levő emléktábla is. Ezeken kívül mindösszev éve is csak a király néhány mellszobra és egy pár síremlék képviseli Aradon a szobrászatot. Az újabb időkben nagyobb arányokat öltő építkezések divatba hozták a kő- és gyps-alakok alkalmazását. A művészeti ösmeretek terjesztésére sokat tesz a főreáliskola mintázó-terme és gyps-gyűjteménye is. Egy műgyűjtemény alapját 1887. vetette meg *Petrovics* Arzén, ki ezer rézmetszetet ajándékozott a Kölcsey-egyesületnek, hol már 1885. decz. 16. kiváló mesterek eredeti műveinek bemutatásával értekezett a rézmetszésről. Az első képkiallítás rendezésének érdeme a *Dömötör* Lászlóé, ki 1890-ben az alföldi és délmagyarországi általános kiállítás XVI. csoportjában 138 festményt mutatott be. Figyelmet érdemel az ereklye muzeum képgyűjteménye is.

A műépítészet szintén csupán az újabb időkben kezd fejlődni. Aradon 1783-ig tudvalevőleg csak nagy kinnal lehetett engedélyt nyerni az építkezésre, s így emlékszerű építkezésről szó sem lehetett. E korból egyedül a Harschféle aradi várnak főkapuzata s a radnai templom érdemel említést. Műemlékeink nagy része ekkor ment tönkre s főképp ekkor jött divatba a régi várak, templomok köveinek elhordása, beépítése. Valóságos vandalismus az, mit a glogováczi, világosi, pankotai, dienesmonostori stb. templomromokkal, a vadászi középkori szobrokkal, a vadász- és fekete-gyarmati stb. freskókkal elkövettek. E műemlékek közül csak egyetlenegynek helyreállítását kísérelte meg Atzél Péter s nem rajta múlt, hogy ezt, a borosjenei várat, stílus tekintetében *Handelmann* tervezete kivetköztette eredeti jellegéből.

Az aradi származású műépítők közül jólhangzó nevet szerzett *Lippert* József, az esztergomi primás udvari építője, *Czigler* Győző, a budapesti műegyetemen az ókori építészet tanára, a gellérthegyi Pantheon, az első aradi színház stb. tervezője, *Halmay* Andor az aradi második színház és a barokkstilű kincstári palota s részben a pécskai gótizálású templom s *Jiraszek* Lajos, a renaissancestilű arad-csanádi palota stb. tervezője. Arad legszébb modern épületeit *Skalnitzky*, *Lechner*, *Halmay*, *Czigler*, *Pekár Ferencz*, *Jiraszek*, *Ursits Lipót*, *Szlavicsek* és *Kondorossy*, *Kocsis Lajos* stb. építette. Műízlésök sokban járult ahhoz, hogy a Maros termő partjainál ma már valóban büszke arczczal áll egy ifjú város tündéréke.

¹⁾ A gyűjtés összege a kamatokkal együtt 1890. okt. 6.-án 132,921 frt 77 kr. volt. Maga Aradmegye és város egy ötödrészt (25,433 frt 39 krt) adott, a mihez nincs számítva az a 12,000 frt, melyet 23 éven át kamattöblet fejében ajándékozott az Aradi Első Takarékpénztár. A szobor történetét külön könyvben írta meg *Szóllóssy* Károly. (Arad, 1890., 8r. 172 lap).